

КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУКТУН НЕГИЗДЕРИ

**Жалпы билим берүү мектептеринин 9-класс окуучулары
үчүн окуу китеби**

Оңдолган жана толукталган жетинчи басылышы

*Өзбекстан Республикасынын Элге билим берүү министрлиги
тарабынан сунуш кылынган*

«SHARQ» БАСМА-ПОЛИГРАФИЯЛЫК
АКЦИОНЕРДИК КОМПАНИЯСЫНЫН
БАШКЫ РЕДАКЦИЯСЫ
ТАШКЕНТ — 2019

Рецензенттер:

- Аккулова С.** – Низамий атындагы Ташкент педагогика университети алдындагы Элге билим берүү кызматкерлерин кайра даярдоо жана тажрыйбасын өркүндөтүүнүн аймактык борбору «Коомдук жана экономикалык илимдердин методикасы» кафедрасынын улук окутуучусу;
- Шермухамедов С.В.** – Низамий атындагы Ташкент педагогика университети алдындагы Элге билим берүү кызматкерлерин кайра даярдоо жана тажрыйбасын өркүндөтүүнүн аймактык борбору «Коомдук жана экономикалык илимдердин методикасы» кафедрасынын улук окутуучусу;
- Юнусова М.** – Ташкент шаары 44-мектептин Мамлекет жана укуктун негиздери предметинин мугалими;

Авторлор жамааты:

Тансыкбаева Г.М. 1-§§, 3, 29, 30, Костецкий В.А. 1–30-§§

Шарттуу белгилер:

Негизги мыйзам белгилейт

Нормативдик документ!

Тапшырма

Көңүл бур!

Эсте сакта!

Жыйынтык чыгарабыз

Өзүңдү сына!

К – 64 **G.M. Tansikbayeva, V.A. Kostetskiy**

Конституциялык укуктун негиздери: жалпы билим берүү мектептеринин 9-класс окуучулары үчүн окуу китеби **А. Х. Саидовдун** редакторлугу астында: “Sharq”, 2019. – 200 б..

ISBN 978-9943-26-931-6

UO*К 342.4(075)
КВК 67.400уа 721

Республикалык максаттуу китеп фондунун каражаттары
эсебинен ижара үчүн басылды.

© Г.М. Тансыкбаева, В.А. Костецкий, 2014, 2019.
© «Sharq» БПАКнын Башкы редакциясы, 2014, 2019.

КОНСТИТУЦИЯ ААЛАМЫНА САЯКАТ

Колундагы китеп татаал, көп кырдуу жана кызыктуу укуктар дүйнөсү жөнүндө маалымат берет. Өзбекстан Республикасында көз карандысыздыктын жарыяланышы жана эгемендүү мамлекет курулушунун укуктук негиздери мамлекет менен жеке адам ортосундагы мамилелерди белгилеген мыйзамдуулуктун фундаментин калыптандыруудан башталат. Ошондуктан мыйзамдарга баш ийүү жарандар тарабынан аң-сезимдүү түрдө аткарылууга тийиш.

Өзбекстан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёев Конституцияга арналган сөзүндө мындай дейт: «Конституциябыздын негизинде мамлекетибизде улуттук мыйзамдуулук системасы, мамлекеттик органдар жана кишилик коому институттары калыптанды. Бүгүнкү күндө бардык тармактарда кең түрдө реформалар ишке ашырылып жатат. Коомдук-экономикалык, саясий жана аскердик жөндөмдүүлүк жогорулап, жарандарыбыздын дүйнө караштары тездик менен өсүп барууда. Булардын баары, эң биринчиден, Конституциябыздын кайрат берүүчү, жандандыруучу күч-кудуретинин натыйжасы болуп саналат».

Чыгыштын улуу даанышманы **Абу Али ибн Сина**: «Эмне үчүн дүйнөдө жамандык мынчалык көп?» – деген суроого: «Анын себебчиси – сен жана мен. Билбестиктин, же билимсиздиктин айынан жамандык менен күрөшүүдөн баш тартуу менен өзүбүз да жамандыктын кеңири таралып кетишине өбөлгө түзөбүз», – деп жооп берген экен.

Окуу китебинин ар бир сабагында аракеттеги мыйзам документтеринин жардамында чечишиң мүмкүн болгон түрдүү жагдайлар берилген. Эгерде кандайдыр олуттуу маселе кызыктырып калса, Өзбекстан

Республикасынын өз алдынча кодекстери жана мыйзамдарына кайрылууну сунуш кылабыз. Аларда бул маселелер кеңири баяндалган.

Текстте дүйнөлүк практикада кабыл алынган юридикалык түшүнүктөр жана терминдерге туш келесиң. Мындай учурда китептин аягында берилган юридикалык терминдер сөздүгүнө кайрылышың мүмкүн.

Үйрөнүлгөн теманы канчалык деңгээлде өздөштүргөнүңдү текшерип көрүүгө мүмкүнчүлүк түзүү максатында ар бир сабактын акырында текшерүү суроолору берилген.

Конституциялык укуктун негиздерин үйрөнүүнүн маанилүү жери, бул жерден сен өзүңдүн укуктарыңды коргоо жолдорун каржаттарың билип аласың. Мыйзамдуулук түшүнүктөрүнөн тышкары, адам укугунун ахлактык нормалары, абийир, кадыр-барк сыяктуу түшүнүктөр да бар. Адамзат тарабынан кабыл алынган ахлак нормаларына баш ийип, мыйзам негизинде иш көрүлсө, чындык жеңип чыгышың түшүнөсүң.

Сен мыйзамдуулук жардамында ар бир адам өз турмушунда туш келиши мүмкүн болгон көптөгөн көйгөйлөрдү оңой чечиши мүмкүндүгүн билип аласың.

Укуктук билим – бул болгону укук маданиятынын, б.а. адамга укук берген бардык оң жана кымбаттуу жактарды өздөштүрүүнүн кошумча курамдык бөлүгү. Ахлактык сапаттар жана укуктук билим бирге жогорку деңгээлдеги укук маданиятынын негизин түзөт. Бирок мыйзамдарга кайдыгер кароо коомдун өнүгүшүнө терс таасир тийгизет. Ар бир адам өзүнүн жана башкалардын мыйзамдык укуктарын талап кыла алууга, мыйзамдын бузулушуна жол койбоого тийиш. Болбосо мыйзамдуулукка жана укуктук мамлекет курууга болгон ишеним басаңдайт.

Укук таануу предмети боюнча алган билимиң келечектеги гана эмес, ошондой эле бүгүнкү күндөгү көйгөйлөрүңдүн да оң чечилишине жардам берет, деп ишенебиз.

Укуктук билимдер дүйнөсүнө тарткан жолуңар байсалдуу болсун!

I бөлүм

КОНСТИТУЦИЯ – МАМЛЕКЕТТИН НЕГИЗГИ МЫЙЗАМЫ

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы элибиздин саясий-укуктук аң-сезиминин жогорку үлгүсү экендигин толук ишеним менен айта алам. Ал эч кимге көз каранды болбостон, эркин, тынч жана бейпил жашоонун мыйзамдык кепили болуп келүүдө. Базар мамилелерине негизделген укуктук демократиялык мамлекет, күчтүү жарандык коомду түзүүдө бекем пайдубал болуп кызмат кылууда.

Шавкат МИРЗИЁЕВ

Өзбекстан Республикасынын Президенти

1-§. КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУК

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- «конституциялык укук» түшүнүгү жөнүндө;
- анын башка укук тармактары менен болгон өз ара байланышы жөнүндө;
- «Укуктаануунун» системасында алган орду жөнүндө билип аласың.

Конституция эмне үчүн керек?

1. Конституция жана конституциялык укук.
2. Конституциялык укук – укуктун жетекчи тармагы.
3. Конституцияга өзгөртүрүүлөр киритүүнүн тартиби.

1. КОНСТИТУЦИЯ ЖАНА КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУК

Сен коомдун турмушунда ар кандай маданияттуу жана илгерилөөнү жактоочу Негизги мыйзам болгон Конституциянын маанилүү роль ойноорун билип алдың. Себеби Конституцияда мамлекет тарабынан эң бекем, үзгүлтүксүз укуктар жана коом турмушунун мыйзам-ченемдери бекемделген.

«Конституция» латынча «*constitutio*» сөзүнөн алынган болуп, «белгилөө», «*түзүлүү*» деген маанилерди туюнтат. Башкача айтканда, Конституция коом жана мамлекет түзүлүшүн, мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдарын түзүү, ошону менен бирге, алардын иш аракеттеринин негизги принциптери жана укуктарын, жарандардын негизги

укук жана милдеттери, коом жана кишилер ортосундагы мамилелерди белгилеп берет.

Калган бардык мыйзам, кодекс, токтом жана буйруктар Конституциянын негизинде кабыл алынат. Бул болсо мамлекеттин ар бир нормативдүү документтери Конституцияга ылайык келишин билдирет. Конституция коом турмушунун бардык тармактарына саясий, экономикалык, руханий-ахлактык, турмуштук, эмгек кылуу, жеке турмушка жана башкаларга да өз таасирин тийгизет.

Мамлекетибизде Өзбекстан Республикасынын Конституциясы менен мыйзамдарынын үстөмдүгү сөзсүз таанылат.

Эсте сакта!

Конституция – мамлекеттин Негизги мыйзамы, анда инсан жана жарандын укук жана эркиндиктери жарыяланат, таанылат жана кепилдикке алынат, мамлекетти башкаруунун формасы жана аймактык түзүлүшү, мамлекеттик бийликтин борбордук жана жергиликтүү органдарын түзүү системасы, алардын укуктары белгилеп коюлат. Ошондой эле мыйзамдуулук, аткаруу органдары жана сот бийлиги органдарын түзүү тартипке салынып турулат, шайлоо системасы, мамлекеттик символдор жана Конституцияга өзгөртүүрүүлөр киритүү тартиби белгиленет.

Конституция менен конституциялык укуктун ортосунда төмөнкүдөй айырмачылык бар: Конституция конституциялык укуктун тармагы, ал илим катарында конституцияны үйрөнүү предметинин негизи болуп эсептелет, башкача айтканда конституциялык укук – укуктун тармагы, Конституция ошол тармактын булагы.

1-тапшырма

Төмөнкү жагдайды элестетип көр. Өлкөдө укук-тартип, мыйзамдар жана укук нормалары жоюлган. Адамдар мыйзамга баш ийбей койгон, башкалардын укуктарын урматтабайт, кылмышты жазалоо жана жазадан бошотуу укуктарын өздөрү чечишет.

Кандай ойлойсуң, мындай жагдайда өлкө кандай абалга кабылат? Мыйзамдардын жоктугунан ким көп жабыркайт?

2-тапшырма

Мамлекеттеги укук-тартип кандай шарттарга байланыштуу деп ойлойсуңар?

2. КОНСТИТУЦИЯЛЫК УКУК – УКУКТУН БАШКЫ ТАРМАГЫ

Укук өзүндө жалпы азамзаттык нормалар системасын чагылдырат. Бул нормалар адамдар ортосундагы түрдүү мамилелерди жөнгө салып турат. Мисалы, кээ бир нормалар үй-бүлөлүк турмуш жаатындагы мамилелерди жөнгө салса, башкалары эмгек же мүлктүк мамилелерге таасирин тийгизет.

Эсте сакта!

Укук – мамлекет тарабынан орнотулган жана корголо турган жалпы эл үчүн милдеттүү кулк-мүнөз эрежелеринин системасы.

Укуктук тартип – бул коомдогу мамилелердин белгилүү бир абалы болуп, ага мамлекеттин укук нормаларындагы бардык мыйзам-эрежелерге милдеттүү түрдө баш ийүүнүн натыйжасында жетишилет.

Конституциялык укук улуттук укук системасында башкы тармак болуп саналат. Себеби эң жогорку юридикалык күчкө ээ болгон Конституция анын негизги булагы болуп кызмат кылат.

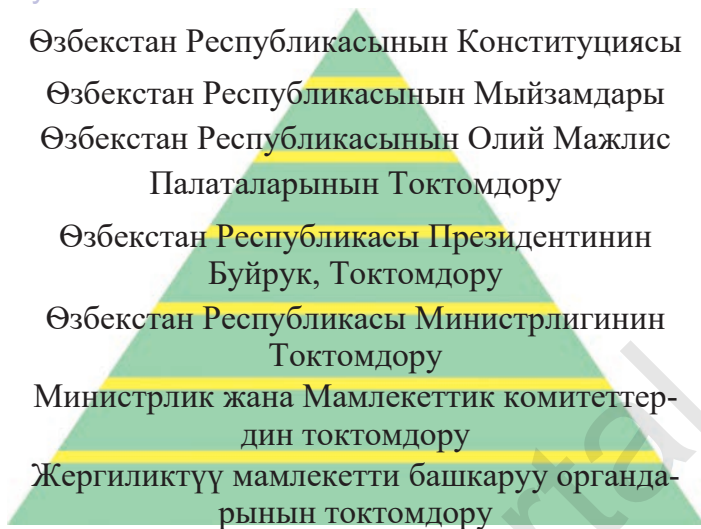

Эсте сакта!

Конституция жалпы укуктук системанын негизи болуп кызмат кылат. Себеби укуктун өнүгүшү Конституциядан башталат. Ал башка бардык мыйзамдар жана нормативдик-укуктук документтерге жашоо тартуулайт. Конституциянын жогорку юридикалык күчү да мына ушундан көрүнөт. Калган бардык укуктук документтер Негизги мыйзам – Конституциядан келип чыгат жана ага ылайыктуу болушу керек.

Укук системасын пирамида көрүнүшүндө элестетип көр. Конституция ошол пирамиданын чокусунда турат, деп алсак, анда анын чокусунан эң төмөнкү бөлүгүнө чейин болгон капталдарында бардык нормативдик документтер — мыйзам, кодекс, токтом, тармакка тиешелүү нормативдер жана у. с. жай алгандыгын таасын көрөсүң.

Конституциялык укуктун нормалары калган бардык юридикалык нормалардын, укуктун ар бир тармагынын, ар бир мыйзам жана мыйзам негизиндеги документтердин фундаменти эсептелет. Ошондуктан конституциялык укук ар кандай мамлекеттин улуттук укук системасында жетекчи орунга ээ.

Конституциялык укуктун негизги булагы – бул Конституция. Бирок конституциялык укук жалаң гана Конституциядан турбайт. Башка мыйзамдык документтер да укуктун мына ушул тармагынын булактары саналат.

3. КОНСТИТУЦИЯГА ӨЗГӨРТҮРҮҮЛӨР КИРИТҮҮ ТАРТИБИ

Ўзбекистон Республикасынын Конституциясында анын туруктуулугун, бекемдүүлүгүн камсыздоо, тез-тез өзгөртүүлөр киритүүгө жолтоолук кылуу боюнча коргоо чаралары да көздө тутулган. Алар Негизги мыйзамдын VI бөлүмүндө баяндалган жана өзгөртүүлөр киритүү тартиби жана шарттары да көрсөтүлгөн.

Ўзбекистон Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр качан киритилет? Эгерде Олий Мажлистин Мыйзамдуулук палатасынын депутаттары жана Сенаты мүчөлөрүнүн жалпы санынын үчтөн эки бөлүгүнөн көпчүлүгү тарабынан добуш берилсе же Ўзбекистон Республикасынын референдуму жараянында өзгөртүү киритилишине жол берилет.

Мыйзамдуулук органы тийиштүү сунуш киритилгенден кийин алты айдын ичинде Конституцияга өзгөртүүлөр жана түзөтүүлөр киритүү тууралуу кең жана ар тараптуу талкууларды эсепке алган абалда мыйзам кабыл алышы мүмкүн.

Эгерде Олий Мажлис Конституцияга өзгөртүү киритүү тууралуу сунушту бекер кылса, сунушту бир жыл өткөндөн кийин гана кайра киритүүгө болот.

Бардык мамлекеттик органдар өз акттарынын Өзбекстан Республикасынын Конституциясына ылайык келишине милдеттүү. Алар Конституцияга ылайыктуу түрдө иш жүрүтүшү зарыл.

3-тапшырма

Ойлоп жооп бер:

1. Жергиликтүү бийлик органдарынын буйрук жана токтомдорунда Конституцияга ылайык келбеген эрежелер болушу мүмкүнбү?
2. Конституция укуктук мамилелерди анык тартипке салып турушу үчүн кайсы укуктун тармактарына багытталышын айтып бер.
3. Эмне деп ойлойсун, «кишилердин укукка мамилеси» дегенде эмнени түшүнөсүң?

4-тапшырма

Төмөнкү жагдайлар менен таанышып чык. Аларда мыйзамдуулук негиздери же адеп-ахлак нормалары бузулгандыгын аныкта.

1-жагдай.

Питон (буума жылан) менен байланыштуу иш

Циркте айбан үйрөткөн эрди-катын М. пенсияга чыгышкандан кийин, менчик үйлөрүн 9 кабаттуу үйдөгү батирге ооштурушту. Алардын батири биринчи кабатта жашгашкандыктан, бийик тосмо менен курчалган короодо айбандарды сүйүүчүлөр клубун ачышты. Ал жерде балдар айбандарды кароо жана аларды үйрөтүү менен акысыз алектенишкен. Эрди-катын М. цирктен тамашага жарабаган буума жылан, маймыл жана бир нече күчүктү алышкан болчу.

Бат эле ошол көп кабаттуу үйдө жашагандардан сотко даттануу түштү. Алардын даттануусунда эрди-катын М. алектенген айбандар коородо чогулган балдарды коркутуп жатканы, айлананы булгаганы, айбандарды үйрөтүү учурунда шоокум көтөрүп, элдин тынчын алып жатканы жөнүндө баяндалган эле.

2-жагдай.

Жол аракетин окуясы

Жеңил автомашинанын айдоочусу И. ооруп калган аялын ооруканага жеткирүү зарылчылыгынан ылдамдыкты ашырды. Жоо жүргүнчүлөр өтүү жеринде тормозду басууга үлгүрбөй, жолдон өтүп жаткан У. менен С. ны түртүп жиберди. Алар жаракат алышкан жок. Бирок С. коркуп эсинен тангандыгы үчүн «Тез жардам» чакырууга туура келди.

Мындан тышкары, жабыркагандар жыгылганда кийимдери булганган эле. Айдоочу И. жабыркоочу С. бир аздан кийин өзүнө келгенин жана эч ким жаракат албаганын көргөндөн кийин, машинасында жөнөп кетти.

Жыйынтык чыгарабыз

Конституциялык укук:

- Конституция – мамлекеттин негизги мыйзамы;
- укук – мамлекеттеги жалпы адамзаттык нормалар системасы;
- конституциялык укук-укуктун эң башкы тармагы;
- конституциялык укуктун негизги булагы – Конституция;
- конституциялык укуктун нормалары – коом жана мамлекет түзүлүшүнүн негиздерин бекемдеп коёт.

Өзүңдү сына!

1. Конституция эмне үчүн керек? Эмне үчүн аны негизги мыйзам деп аташат?
2. Конституциялык укук эмне? Конституциялык укуктун конституциядан кандай айырмачылыгы бар?
3. Укуктун башка тармактары менен конституциялык укуктун өз ара байланыштуулугу эмнелерден көрүнөт?
4. Укук системасында конституциялык укук кандай мааниге ээ?
5. Конституциялык укук эмне үчүн укуктун жетекчи тармагы болуп саналат?
6. Конституциялык укуктун нормаларын кайсы булактардан табууга болот?

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫН МАЗМУНУ ЖАНА МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- Өзбекстан Республикасы Конституциясынын долбоору жана кабыл алынышын;
 - Өзбекстан Республикасы Конституциясынын өзгөчөлүктөрү эмнелерден турарын билип аласың.
1. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын кабыл алынышы.
 2. Киришүү: максаты жана милдеттери.
 3. Конституцияда белгиленген жалпы инсандык баалуулуктар.
 4. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын үстөмдүгү.
 5. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын түзүлүшү.

1. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫН КАБЫЛ АЛЫНЫШЫ

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын долбоору **1990-жыл 20-июндан баштап окумуштуулар**, коомдук өкүлдөр жана мамлекеттик башкаруу органдарынын адистери тарабынан мыкты, бекем иштеп чыгылды. Конституция долбоорунун жалпы элдик талкуусу үч ай убакытта болуп өттү. Жалпы элдик талкууда келип түшкөн 6 000 сунуштун негизинде 80 ден ашуун оңдоолор, түзөтүүлөр киритилди.

Жалпы элдик талкууда билдирилген көп сунуштар колдоого алынып, комиссия тарабынан даярдалган Конституция долбоору Олий Мажлистин талкуусуна коюлду. **1992-жыл 8-декабрда** Олий Мажлистин **XI сессиясында** бул долбоор макулданды жана Өзбекстан Республикасынын учурда колдонуп жаткан Конституциясы кабыл кылынды.

Эгемендүү Өзбекстандын биринчи Конституциясы ушул таризде колдонууга сунушталды жана **8-декабрь – Өзбекстан Республикасы Конституциясы кабыл алынган күн**, жалпы элдик майрам деп жарыяланды.

2. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Конституция – мамлекеттин негизги мыйзамы болуп, конституциялык түзүлүштүн, мамлекет жана коомдук курулуштун негиздерин белгилеп берет; мыйзам чыгаруучу, аны аткаруучу жана сот бийлиги органдары түзүлүшүн тартипке салып турат; шайлоо системасын белгилейт; жарандардын укук жана эркиндиктерин, мамлекеттин символдорун белгилейт; Конституцияга өзгөртүүлөр киритүү тартибин белгилеп берет.

Конституция жеке мүлк жана базар экономикасына негизделген жаңы коомдук-саясий түзүлүштүн пайдубалын куруп берди.

Жеке мүлк мүлктүн башка түрлөрү катары мамлекет тарабынан корголот.

Конституцияда идеологиялык ар түрдүүлүк, көп партиялуулук, башкача айтканда кандайдыр бир маселени чечүүдөгү пикирлердин ар түрдүүлүгү көздө тутулган саясий плюрализм бекемделген.

Конституция мамлекетти эмес, инсанды биринчи орунга коёт. Анда инсан, анын турмушу, эркиндиги, абийири, кадыр-баркы жана башка кол тийгис укуктар эң жогорку баалуулуктар жарыяланган. Ошондой эле Конституцияда жарандар менен мамлекетти өз ара укук жана милдеттер менен байланыштыруучу принциптерин да белгилеп койгон.

3. КИРИШМЕ: МАКСАТЫ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Конституциянын кириш бөлүмү **Киришме** (преамбула; киришүү). Анда Өзбекстандын өнүгүү жолунун максаттары, милдеттери жана принциптери кыска түрдө айтып өтүлгөн.

Конституциянын текстинде баяндалган бардык эрежелер анда белгиленген төмөнкү негиздер жана принциптерге төп келиши керек:

- адам укуктарына баш ийүү;
- мамлекеттүүлүктүн негизи – суверенитет;
- өлкөнү өзбек мамлекеттүүлүгүнүн тарыхый тажрыйбасына таянган түрдө өнүктүрүү;
- демократия жана социалдык адилеттүүлүк идеяларын таануу;
- эл аралык укуктун жалпы кабыл алынган нормаларын таануу;
- гумандуу демократиялык укуктук мамлекет куруу;
- жарандардын тынчтыгын жана улуттук ынтымактуулугун камсыздоо.

Эсте сакта!

Конституциянын Киришмеси (Киришүүсү) – Конституцияда кабыл алынып жаткан максат жана принциптерди элдин атынан жарыялоо. Киришмеде Конституция элдин атынан жарыяланып жатканы жана анын каалоо-тилектерин, ниеттерин жана милдеттерин өзүндө камтышы көрсөтүлөт.

4. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫН ҮСТӨМДҮҮЛҮГҮ

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 15-статьясында Өзбекстан Республикасы Конституциясы жана анын мыйзамдарынын үстөмдүгү белгилеп коюлган. Мамлекет жана анын органдары, кызмат кишиси, коомдук бирикмелери, жарандар Конституция жана анын мыйзамдарына ылайык түрдө иш көрүшөт.

Өзбекстан Республикасы Конституциясы жогорку юридикалык күчкө ээ болуп, Өзбекстан Республикасынын жалпы аймактарында колдонулат. Өзбекстан Республикасынын мыйзамдары жана башка нормативдик-укуктук акттары Өзбекстан Республикасы Конституциясынын негизинде кабыл алынат. Алар Конституциянын нормалары жана принциптерине каршы болбостугу керек. Бул мамлекеттин бардык нормативдик документтери Конституциянын нормаларына шайкеш түрдө кабыл алынууга тийиш дегендикке жатат.

Негизги мыйзам белгилейт

Бул Конституциянын эч бир эрежеси Өзбекстан Республикасынын укук жана кызыкчылыктарына зыян келтире турган абалда болбостугу керек. Эч бир мыйзам же башка нормативдик-укуктук документ Конституциянын нормаларына жана эрежелерине каршы болушу мүмкүн эмес.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 16-статьясы.

Конституциянын өзбек элинин байыркы маданиятына жана баалуулуктарына негизделгендиги анын катуу жана беделдүү, таасирдүү өзгөчөлүгү болуп саналат.

5. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫН ТҮЗҮЛҮШҮ

КИРИШМЕ

I бөлүм. Негизги принциптер.

- 1-бап. Мамлекеттик көз карандысыздык (1–6-статьялар);
- 2-бап. Элдик бийлик (7–14-статьялар);
- 3-бап. Конституция жана Мыйзамдын үстөмдүүлүгү (15–16-статьялар);
- 4-бап. Тышкы саясат (17-статья);

II Бөлүм. Адам жана жарандын укуктары, эркиндиктери жана милдеттери.

- 5-бап. Жалпы эрежелер (18–20-статьялар);
- 6-бап. Жарандык (21–23-статьялар);
- 7-бап. Жеке укуктар жана эркиндиктер (24–31-статьялар);
- 8-бап. Саясий укуктар (32–35-статьялар);
- 9-бап. Экономикалык жана социалдык укуктар (36–42-статьялар);
- 10-бап. Адам укуктары жана эркиндиктеринин кепилдиги (43–46-статьялар);
- 11-бап. Жарандык милдеттер (47–52-статьялар);

III бөлүм. Коом жана жеке адам.

- 12-бап. Коомдун экономикалык негиздери (53–55-статьялар);
- 13-бап. Коомдук уюмдар (56–62-статьялар);
- 14-бап. Үй-бүлө (63–66-статьялар);
- 15-бап. Массалык маалымат каражаттары (67-статья).

IV бөлүм. Административдик-аймактык жана мамлекеттик түзүлүш.

16-бап. Өзбекстан Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшү (68–69-статьялар);

17-бап. Каракалпакстан Республикасы (70–75-статьялар).

V Бөлүм. Мамлекеттик бийликтин түзүлүшү.

18-бап. Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлиси (76–88-статьялар);

19-бап. Өзбекстан Республикасынын Президенти (89–97-статьялар);

20-бап. Министрлер Мекемеси (98-статья);

21-бап. Административдик мамлекеттик бийликтин негиздери (99–105-статьялар);

22-бап. Өзбекстан Республикасынын Сот бийлиги (106–116-статьялар);

23-бап. Шайлоо системасы (117-статья);

24-бап. Прокуратура (118–121-статьялар);

25-бап. Финасы жана кредит (122–124-моддalar);

26-бап. Коргонуу жана коопсуздук (125–126-статьялар).

VI бөлүм. Конституцияга өзгөртүүлөр киргизүүнүн тартиби.

Конституцияны өзгөртүү тартиби (127–128-статьялар).

Жыйынтык чыгарабыз

Конституциянын мазмуну:

- 1992-жыл 8-декабрь – Өзбекстан Республикасы Конституциясынын кабыл алынышы;
- Конституцияда инсан, анын турмушу жана эркиндиктери эн жогорку баалуулук деп жарыяланган;
- мамлекет органдары жана кызматтык кишилердин коом жана адам алдындагы милдети көздө тутулган;
- саясий плюрализм;
- адамдын кызыкчылыктары мамлекеттин кызыкчылыгынан жогору;
- Конституция – мамлекет жана анын калкы ортосундагы келишим;
- Конституция – мамлекеттин Негизги Мыйзамы;
- Киришме, 6 бөлүм, 26 бап, 128 статьядан түзүлгөн.

Өзүңдү сына!

1. Өзбекстан Республикасынын Конституциясында кандай жалпы инсандык баалуулуктар бекемделген?
2. Саясий плюрализм эмне?
3. Өзбекстан Республикасынын Конституциясы боюнча өлкөдө кандайдыр мамлекеттик идеологиянын киргизилишине эмне үчүн тыюу салынган?

3-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ КОНСТИТУЦИЯСЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- мамлекеттин көз карандысыздыгы эмне экендигин;
- мамлекет көз карандысыздыгынын таанылышы канчалык

маанилүүлүгүн;

- демократиянын маани-маңызын;
- демократиялык принциптердин маанисин билип аласың.

1. Мамлекеттин суверендүүлүгү.

2. Өзбекстан Республикасы – көз карандысыз суверендүү мамлекет.

3. Демократия – элдик бийлик.

4. Конституциялык түзүлүштүн принциптери.

1. МАМЛЕКЕТТИН СУВЕРЕНДУУЛҮГҮ

Суверенитет (французча «*souverainete*») – өлкөнүн өзүнүн ички турмушунда жана тышкы мамилелерде башка өлкөлөрдөн көз карандысыздыгы.

Тапшырма

Кандай ойлойсуң, бүгүнкү күндө башка мамлекеттерден таптакыр көз карандысыз болгон мамлекет болушу мүмкүнбү? Башкача айтканда, ал абсолюттук мамлекеттик суверендүүлүккө ээ болушу мүмкүнбү?

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан – суверендүү демократиялык республика. Мамлекеттин «Өзбекстан Республикасы» жана «Өзбекстан» деген аталыштары бир маанини туюнтат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 1-статья.

Мамлекеттик суверенитет бийлик жүргүзүүдө, бул боюнча пайда болгон көйгөйлөрдү чечүүдө мамлекеттин ичинде гана эмес, ошондой эле четте да башка мамлекеттерден толук көз карандысыздыкты билдирет.

Эсте сакта!

Суверенитет – бул өлкөнүн ичинде бийликтин толук үстөмдүгү жана тышкы саясатта анын көз карандысыздыгы, ошондой эле өлкөнүн аймагында мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтеринин толук жүргүзүлүшү.

2. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ – КӨЗ КАРАНДЫСЫЗ СУВЕРЕНДУУ МАМЛЕКЕТ

Мамлекеттин эң негизги белгилеринин бири анын мамлекеттик суверенитет экендиги. Мамлекеттик суверенитеттин төмөндөгүдөй негизги принциптери бар:

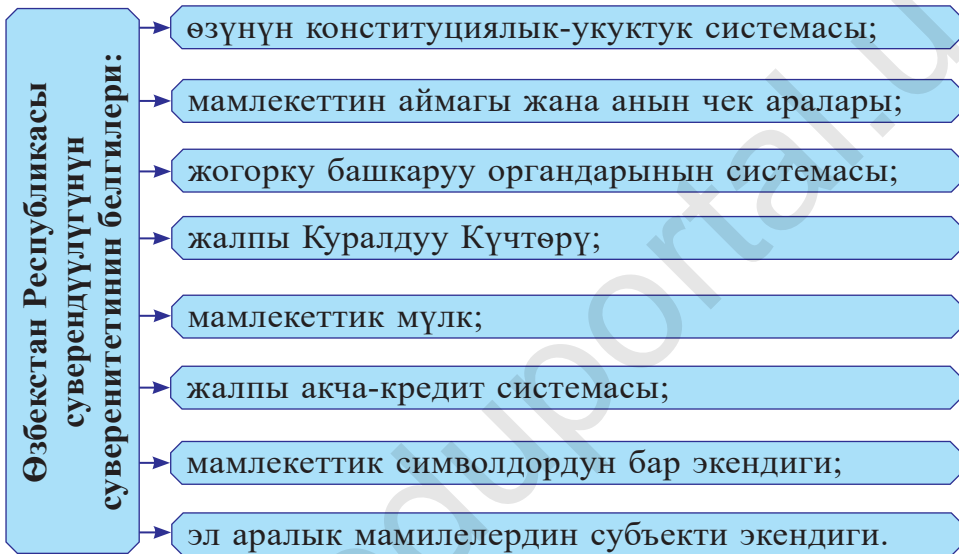
- мамлекеттин территориясы жана чек араларынын кол тийбестиги жана бөлүнбөстүгү;
- эркин ички жана тышкы саясат;
- эл аралык укуктун негизги принциптерин таануу жана урмат кылуу;
- өзбек тилинин мамлекеттик тил экендиги;
- өзүнүн өнүгүү жолун, мамлекеттик символдорун тандоодогу эркиндиги жана башкалар.

1991-жыл 31-августта Өзбекстан ССРи Жогорку Кеңешинин кезектен тышкары VII сессиясында Республикабыз эгемендүү мамлекет деп жарыяланган. Бул сессияда «**Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик көз карандысыздыгынын негиздери тууралуу**» Мыйзам кабыл алынган. Ал Өзбекстан Республикасы Конституциясы кабыл алынган 1992-жыл 8-декабрга чейин Негизги мыйзамдын ролун аткарып келген.

1991-жыл 29-декабрда биринчи жолу альтернативалыктын негизинде Өзбекстан Президенти шайлоосу болуп өттү.

1991-жыл 18-ноябрда «Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик желеги тууралуу» Мыйзам, 1992-жыл 2-июлда – «Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик герби тууралуу» Мыйзам, 1992-жыл 10-декабрда– «Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик гимни тууралуу» Мыйзам кабыл алынды.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасы өзүнүн улуттук-мамлекеттик жана административдик-аймактык түзүлүшүн, мамлекеттик бийликтин жана башкаруу органдарынын тутумун белгилейт, ички жана тышкы саясатын ишке ашырат.

Өзбекстандын мамлекеттик чек арасы жана аймагы кол тийгис жана бөлүнгүс.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 3-статья.

Мамлекеттик көз карандысыздыкка ээ болушу Өзбекстанга өз алдынча өнүгүү жолуна кадам таштоого, дүйнөлүк коомчулукка эл аралык катыштардын толук укуктуу субъекти иретинде кирүүгө өбөлгө түздү.

3. ДЕМОКРАТИЯ – ЭЛДИК БИЙЛИК

Элдик бийликтин принциптери мамлекетибиздин Негизги мыйзамында белгиленген болуп, анда эл мамлекеттик башкаруунун бирден-бир булагы экендиги айтып өтүлгөн.

Негизги мыйзам белгилейт

Эл – мамлекеттик башкаруунун бирден-бир булагы.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 7-статья.

«Элдик бийлик» термини грек тилиндеги «демократия» (*demos* – эл, *kratos* – башкаруу) сөзүнөн алынган. Бул термин алгач Байыркы Грецияда пайда болуп, андан ары буткул дүйнөгө тараган.

Демократия – бул:

- шайлана турган бийлик органдарына катышуу;
- жарандардын мамлекетти башкарууда катышуусу;
- жалпынын жана ар бир адамдын мыйзам алдында теңдиги;
- коом жана адам коопсуздугу;
- жарандар укук жана эркиндиктеринин толуктугу;
- адамдын бейпилдиги жана кызыкчылыктары боюнча мамлекеттин камкордугу;
- адамдын укук жана эркиндиктери корголушунун кепилдиги механизминин бар экендиги.

Өзүнүн тарыхында адам баласы демократиянын эки формасын жараткан:

тикеден-тике, башкача айтканда түздөн-түз демократия.

Мында эл мамлекеттик иштерди өкүлдөрсүз өзү чечет (добуш берүү, жалпы элдик талкуу, жарандардын кайрылуусу аркылуу);

– ***ыйгарым укуктуу демократия.*** Мында эл өзүнүн суверендүү укуктарын өзүнүн шайлап койгон өкүлдөрү (депутаттар жана сенаторлор) аркылуу иш жүзүнө ашырат.

ЭЛДИК БИЙЛИК

тикеден-тике (түздөн-түз)
демократия

ыйгарым укуктуу
демократия

Мамлекеттик деңгээлдеги көйгөйлөрдү эл тикеден-тике өзү референдумда, башкача айтканда өлкөнүн саясий турмушунун эң маанилүү маселелери боюнча жалпы элдик добуш берүүдө, жалпы элдик талкууга катышканда чечет.

Элдин атынан бир гана Президент, Олий Мажлистин депутаттары жана сенаторлору иш жүргүзө алат.

Негизги мыйзам белгилейт

Коомдун жана мамлекеттик турмуштун олуттуу маселелери элдин талкуусуна – бүткүл элдик добуш берүүгө (референдумга) коюлат. Референдум өткөрүүнүн тартиби мыйзам менен белгиленет.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 9-статья.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ЭЛДИК БИЙЛИКТИН ФОРМАЛАРЫ

Референдум

Шайлоо

Мыйзам долбоорунун талкуусу

Мамлекеттик органдарга сунуштар, даттануулар жана арыздар менен жеке тартипте же жамааттык түрдө кайрылуу

Жарандардын коомдук жана мамлекеттик иштерде катышуусу

Мамлекет токтом кабыл алуу үчүн коомчулуктун пикирин билүү зарылдыгы туулганда, Конституция, мыйзамдардын долбоорлору жалпы элдин талкуусуна коюлушу, б.а. референдум өткөрүлүшү мүмкүн. Жалпы элдик референдум бүткүл мамлекет боюнча же жергиликтүү аймакта өткөрүлүшү мүмкүн. Мисалы, 2002-жылдын 27-январында

Өзбекстан Республикасында референдум өткөрүлүп, анда кезектеги чакырыкта Өзбекстан Республикасынын эки палаталуу парламентин шайлоо жөнүндөгү маселе чечилди. Референдумда катышкан көпчүлүк жарандар бул маселеге оң жооп беришти.

4. КОНСТИТУЦИЯЛЫК ТҮЗҮЛҮШТҮН ПРИНЦИПТЕРИ

Демократиялык мамлекеттин эң маанилүү конституциялык принциптеринен бири – бийликтердин бөлүнүш принциби (Өзбекстан Республикасы Конституциясы, 11-статья).

Бул принципке ылайык мамлекеттик бийлик мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлиги органдарына бөлүнөт.

Бул бийликтин тармактары башкаруучулук укуктарынан четке чыкпастыгы жана ал укуктарды кыянаттык менен пайдаланбастыгы керек. Бийликтердин эч бири бири-биринин иш-аракетине кийлигишпестиги зарыл. Бул принцип кандайдыр бир топ же жеке адам тарабынан бийликти ээлеп алышына жол койбостугун тейлейт. Жалаң мыйзамга моюн сунууга мажбур болгон сот органдарынын иш-аракетине кийлигишүү коркунуч туудурат.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын мамлекетти башкаруу системасы – бийликтин мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлигине бөлүнүш принцибине негизделет.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 11-статья.

Жыйынтык чыгарабыз

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын негизги принциптери:

- суверендүүлүк – мамлекеттин ички жана тышкы иштерде көз карандысыздыгы;
- элдик бийлик: референдум, шайлоо, чогулуш жана башкалар;
- демократия: тикеден-тике, ыйгарым укуктуу;
- бийликтин бөлүнүшү: мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлиги;
- мамлекеттик символдор: желек – 1991-жыл 18-ноябрь, герб – 1992-жыл 2-июль, гимн – 1992-жыл 10-декабрь.
- **1991-жыл 29-декабрда** Өзбекстан Президенти шайлоосу альтернативалык негизде болуп өттү;
- Өзбекстан Республикасы Конституциясы **1992-жыл 8-декабрда кабыл алынган.**

Өзүңдү сына!

1. Мамлекеттин суверендүүлүгү деген эмне?
2. Мамлекеттин көз карандысыздыгы анын бийлигинин чектелбегендигин билдиреби?
3. Мамлекеттин суверендүүлүгү адамдын укуктары менен кандайча шайкеш келтирилет?
4. Демократиянын мааниси эмнеде, ал кандай формаларда ишке ашырылат?
5. Өзбекстан элинин атынан ким иш жүргүзө алат?
6. Конституциялык принциптер дегенде эмнени түшүнүү керек?

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ТЫШКЫ САЯСАТЫ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- мамлекеттин тышкы саясий иш-аракети эмне экендигин;
- Ўзбекистандын көз карандысыздыгы тышкы саясий байланыштарына кандай таасир эткендигин билип аласың.

1. Мамлекеттин тышкы саясий иш-аракети.

2. Ўзбекистан Республикасы тышкы саясатынын негизги принциптери.

1. МАМЛЕКЕТТИН ТЫШКЫ САЯСИЙ ИШ-АРАКЕТИ

Бүгүн укукка байланыштуу болгон өтө зарыл маселелерден бири болгон мамлекетибиздин тышкы саясаты жөнүндө кеп кылабыз.

1-тапшырма

Окуу китебиндин параграфтарындагы материалдарынан пайдаланып, төмөнкү тапшырманы аткар:

- 1. Мамлекеттин тышкы саясатына байланыштуу мисал келтир.**
- 2. Ўзбекистан Республикасынын эл аралык мамилелерде толук укуктуу субъект экендигин мисалдардын жардамында далилдеп бер.**
- 3. Мамлекетибиздин эл аралык уюмдар менен шериктештигинин негизги максат жана милдеттерин анык мисалдардын жардамында түшүндүр.**

2-тапшырма

Ўзбекистан Республикасы Президенти Ш.Мирзиёевдин окуу китебинде берилген пикирлерине таянып, мамлекетибиздин тышкы саясатына карата болгон көз карашыңды билдирүүгө аракет кыл.

Төмөнкү ойду улантып, өз пикириңди баянда:

Менин оюмча, ...

Бул нерсени мындайча далилдей алам...

Мындан төмөнкүдөй корутунду чыгардым...

1. «Мамлекетибиздин бекем позициясы мурдагыдай өзгөрбөйт, ар кандай аскердик-саясий блокторго кошулбастык, Өзбекстандын аймагындагы башка мамлекеттердин аскердик базаларын жана объекттерин жайгаштырууга, ошондой эле, мамлекетибизден четте аскердик кызматчыларыбыздын болушуна жол койбостук башкы милдетибиз болуп калууда».

2. «Коңшулаш Түркмөнстан, Казакстан, Кыргызстан, Тажикстан мамлекеттери менен өз ара мамилелерде ачыктык, ак ниеттүүлүк, боорукердик жана прагматикалык саясат алып барууга дайыма туруктуу болуп калабыз».

3. «КМШ мамлекеттери менен өз ара мамилелерди өнүктүрүүгө, Стратегиялык кызматташтык, тынчтык үчүн болгон биригүү жана башка келишимдердин негизинде Россия Федерациясы менен достук мамилелерин ар тараптан бекемдөөгө өзгөчө орун берилет. Бул келишимдер эки мамлекеттин кызыкчылыгын көздөйт жана регоиндогу бекем мамилелерди ошондой эле коопсуздукту бекемдөөгө кызмат кылат».

4. «Тынчтыкты көрө албаган, кастык, душмандык кылуучу, чыр-чатак чыгаруучу, калаберсе, кан төгүүнү каалоочу кара ниеттүү адамдар да бар экендиги сыр эмес. Мындай тынчы жок заманда жашап келе жатканыбызды ачык-айрым моюнга алышыбыз керек».

5. «Мекенибиздин ишеничтүү коргонуусун, анын коргоо жарамдуулугун бекемдөөнү, мамлекеттин чек араларынын кол тийбестигин жана кепилдигин камсыздоочу иш-чараларды улантуу зарыл. Мекенибиздин суверендүүлүгүнө жана көз карандысыздыгына карата ички жана тышкы күчтөрдүн каршылыктары катуу колдук менен чечилет».

Тышкы саясат – өз чек араларынан тышкарыда эл аралык турмушта катышкан абалда мамлекеттин башка мамлекеттер, эл аралык уюмдар менен мамилелерин, мамлекеттин эл аралык мамилериндеги жалпы саясатын жүзөгө ашыруудагы иш-аракети.

Эсте сакта!

Эл аралык укук – эл аралык мамилелердеги мамлекеттер аралык жана чет элдик уюмдар менен болгон мамилелерди тартипке салып туруучу юридикалык эрежелердин жыйындысы.

Башка өлкөлөр менен өз ара мамилелердеги өзүнүн укук жана милдеттерин тыштан кандайдыр басмырлоосуз ишке ашырууга жөндөмдүү болгон көз карандысыз мамлекет гана эл аралык мамилелердин субъектине айланышы мүмкүн. Эл аралык укуктун субъекти бир мамлекеттин башка бир мамлекет үстүнөн бийлигин тааныбайт. Мындай мамлекет өзүнүн ички жана тышкы саясатын жүргүзүүдө көз карандысыз болот.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасы эл аралык мамилелердин толук укуктуу субъекти болуп саналат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 17-статья.

Бүткүл адамзаттын тарыхында жергебизде 15 миңден ашуун согуш болуп өткөн. Ал согуштарда 3,5 млрд тегерегинде адамдар курман болушкан. Ошондуктан да адамдар ар убакта пайда болгон маселелерди тынчтык жолу менен чечүү жөнүндө ойлонушкан.

Экинчи дүйнөлүк согуштан (1939–1945-жылдары) кийин тынчтыкты жана коопсуздукту колдоп-кубаттоо, аны сактоо максатында 1945-жылы 24-октябрда Сан-Франсиско (АКШ) шаарында 51 мамлекеттин өкүлдөрү Тынчтык конституциясы деп эсептөөгө укуктуу болгон Бириккен Улуттар Уюму (БУУ)нун Уставын бекитти.

Азыркы убакытта 193 мамлекет, ошонун ичинде Өзбекстан да БУУнун мүчөсү эсептелет. Өзбекстан 1992-жыл 2-мартта БУУнун толук укуктуу мүчөсү болгон.

Бардык өлкөлөр – БУУнун катышуучулары өздөрүнүн ишаракетинде төмөндөгү принциптерге таянышат:

- эл аралык норма жана келишимдерге моюн сунуу;
- келишпөөчүлүктөрдү тынчтык жолу менен жөнгө салуу;
- күч менен кооп салуу же аны колдоодон тыйылуу;
- ички иштерге жана кызматташтык иштерине кийлигишпестик.

Эгемендүүлүктүн алгачкы күндөрүнөн баштап эле Өзбекстан Республикасы дүйнөлүк коомчулукка кирүү жолун тандады. Анын ичинде:

- 1993-жылы 26-февралда мамлекетибиз Европа коопсуздугу жана шериктештиги боюнча Эл аралык уюмуна;
- 1993-жылы 29-октябрда – Бириккен Улуттар Уюмунун Билим, илим жана маданиятка адистештирилген мекемеси – ЮНЕСКОго;

– 1995-жылы 22-декабрда БУУнун ЮНИСЕФ Өзгөчө Эл аралык балдар фондуна;

– 2001-жылы 15-июнда Шанхай шериктештик уюмуна (ШШУ) жана башка уюмдарга кабыл алынды.

Өзбекстан КМШ мамлекеттери, Европа Союзу, Эл аралык валюта фонду, Жалпы дүйнөлүк банкы, Азия «Тараккиёт» Банкы (Жогорку билим берүү министрлиги) жана

Ислам Шериктештик Уюму (ИШУ) жана башка эл аралык уюмдар менен жигердүү шериктештик кылууда.

Азыркы күндө дүйнөнүн 146 дан ашуун мамлекети Өзбекстанды эгемендүү мамлекет катары тааныган.

Ошентип, мамлекетибиз дүйнөлүк коомчулукта эл аралык укуктун субъекти катары өзүнүн ылайыктуу ордун тапты.

2. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТЫШКЫ САЯСАТЫНЫН НЕГИЗГИ ПРИНЦИПТЕРИ

Мамлекетибиздин Негизги Мыйзамында белгилеп коюлган тышкы саясаттын принциптерине (17-статья) төмөнкүлөр кирет:

- өлкөлөрдүн суверендүү тендиги принциби, башкача айтканда, башка өлкөлөрдүн суверендүүлүгүн урматтоонун милдеттүүлүгү;
- күч иштетпестик же күч менен кооп салбастык принциби;
- чек аралардын кол тийгистиги принциби;
- башка мамлекеттердин ички иштерине кийлигишпестик принциби;
- чырларды тынч жол менен чечүү принциби, ошондой эле, өлкөнүн, элдин жогорку кызыкчылыктарын, бейпилдигин жана коопсуздугун камсыздоо максатында союздар түзүү, шериктештиктерге жана башка мамлекеттер аралык уюмдарга кирүү жана алардан бөлүнүп чыгуу принциби.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын Куралдуу Күчтөрү Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик эгемендигин жана аймактык бүтүндүгүн, калктын тынч жашашын жана коопсуздугун коргоо үчүн түзүлөт.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 125-статья.

Жыйынтык чыгарарбыз

Өзбекстан Республикасынын
тышкы саясаты:

- эл аралык мамилелердин тең укуктуу мүчөсү;
- эл аралык укук нормалары үстөмдүгүнүн таанылышы;
- **тышкы саясаттын принциптери:**
 - суверен теңдик;
 - мамлекеттин ички иштерине кийлигишпестик;
 - күч иштетпестен же күч менен кооп салбоо;
 - чырларды тынчтык жолу менен чечүү;
 - чек аралардын бекемдиги;
 - союздар түзүү жана алардан ажыралып чыгуу;
- 1991-жыл – КМШ; 1992-жыл – БУУ; 1993-жыл – ЮНЕСКО; 1995-жыл – ЮНИСЕФ; 2001-жыл – ШШУ.
- Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик эгемендүүлүгү 146 мамлекет тарабынан таанылган.

Өзүңдү сына!

1. Мамлекеттин тышкы саясий иш-аракети коом турмушунун кайсыл тармагында жана кандай максаттарда ишке ашырылат?
2. Кандай мамлекет эл аралык мамилелердин толук укуктуу субъекти болуп эсептелет?
3. Өзбекстан Республикасы кайсы эл аралык уюмдардын ишинде катышууда?

Өтүлгөн темалар боюнча билимиңди сынап көр.**ТЕКШЕРҮҮ ҮЧҮН СУРООЛОР**

Кыйынчылык болгондо кашаанын ичинде көрсөтүлгөн окуу китебинин беттерине кара.

1. Латын тилинен которгондо «конституция» кандай маанини туюнтат? (5-б.)
2. Конституция эмнени белгилеп берет? (5-б.)
3. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын негизги мазмунун айтып бер. (6-б.)
4. Конституция конституциялык укуктан эмнеси менен айырмаланат?
5. Укук эмне? (7-б.)
6. Мамлекетте укукту жөнгө салуу кандайча камсыздалат? (7-б.)
7. Укуктук мамилелерди жөнгө салып туруу үчүн Конституция кайсы тармактарга багытталат? (8-б.)
8. Конституциялык укук эмне үчүн укуктун жетекчи тармагы болуп саналат? (8-б.)
9. Кайсы укуктук нормалар конституциялык укуктун булактарына кирет? (9-б.)
10. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын негизги белгилерин айтып бер. (10-б.)
11. Өзбекстан Республикасынын азыркы Конституциясы качан кабыл алынган? (12-б.)
12. Өзбекстан Республикасы Конституциясы Киришмесинин негизги максатын айтып бер. (13–14-б.)
13. Мамлекеттин ички жана тышкы мамилелерде башка мамлекеттерден көз карандысыздыгы эмне деп аталат? (18-б.)
14. Мамлекеттик суверендүүлүктүн белгилерин айтып бер. (18-б.)
15. «Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик желеги тууралуу» Мыйзам качан кабыл алынган? (20-б.)
16. «Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик герби тууралуу» Мыйзам качан кабыл алынган? (20-б.)
17. «Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик гимни тууралуу» Мыйзам качан кабыл алынган? (20-б.)
18. Референдум эмне? (22-б.)
19. Өзбекстан Республикасынын эң негизги конституциялык принциптерин айтып бер. (23-б.)
20. Өзбекстан Республикасынын мамлекетти башкаруу системасы кайсы принципке негизделген? (23-б.)
21. Өзбекстандын калкы атынан ким иш алып барышы мүмкүн? (22-б.)
22. Эл аралык укуктун субъекти болуу эмнени билдирет? (27-б.)
23. Бириккен Улуттар Уюмуна мүчө болгон мамлекеттердин иш-аракеттериндеги милдеттүү принциптерди айтып бер. (28-б.)
24. Өзбекстан Республикасы тышкы саясатынын негизги принциптерин айтып бер. (29-б.)
25. Өзбекстан Республикасынын Куралдуу Күчтөрү кандай максаттарда түзүлгөн жана кандайча бекемделүүдө? (30-б.)
26. Өзбекстан Республикасы кайсы эл аралык уюмдардын ишинде катышып келүүдө? (28-29-б.)
27. Азыркы күндө Өзбекстандын эгемендүүлүгү канча мамлекет тарабынан таанылган? (29-б.)

II бөлүм

АДАМ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН НЕГИЗГИ УКУКТАРЫ, ЭРКИНДИКТЕРИ ЖАНА МИДЕТТЕРИ

Өзбекстан Республикасында бардык жарандар тең укук жана эркиндиктерге ээ болуп, жынысы, расасы, улуту, тили, дини, теги, көз карашы, социалдык абалына карабастан мыйзам алдында тең.

**Өзбекстан Республикасынын Конституциясы,
18-статья.**

5-§. АДАМ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН НЕГИЗГИ УКУКТАРЫ ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- адам жана жарандар кандай укук жана эркиндиктерге ээ экендигин;
- Өзбекстан Республикасында мамлекет менен жарандар ортосундагы өз ара мамилелер жөнүндө билип аласың.

1. Адам жана мамлекет: алар өз ара кандайча байланышат?
2. Бийлик деген эмне?
3. Адам жана жарандардын негизги укуктары жана эркиндиктери.

1. АДАМ ЖАНА МАМЛЕКЕТ: АЛАР ӨЗ АРА КАНДАЙЧА БАЙЛАНЫШАТ?

Адамзаттын тарыхында инсан өз укуктары үчүн күрөшпөгөн доор болгон эмес. Адамдардын өз укуктары үчүн күрөшүүсүнүн процессинде адамдын жакшы жашоого болгон укугун жактаган көптөгөн идеялар, теориялар илимдер пайда болду жана өнүктү.

Кайра жаралуу доорунун даанышманы, Чыгыштын белгилүү укуктаануучусу Имам Бурханиддин ал-Маргиланийдин төмөнкү идеясын эл колдоп кубаттаган: «Ар бир инсандын табигый укуктарына, ал ошол мамлекеттин жараны экендиги же тескерисинче болушуна карабастан, сакталышын мыйзамдаштыруу жана аны камсыздоо зарылдыгы

жөнүндөгү идеясын». Мына ушул күндөн баштап, мамлекетке кишинин укуктарын кемсинтүүчү институт (уюм) катары эмес, анын адам жана коомдун кызыкчылыктарына кызмат кылуучу уюм катары каралып келүүдө.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасында демократия жалпы адамзаттык принциптерге негизделет, аларга шайкеш түрдө адам, анын өмүрү, эркиндиги, ар-намысы, кадыр-баркы жана башка кол тийгис укуктары жогорку баалуулук саналат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 13-статья.

Адам укуктары Өзбекстан Республикасы Конституциясынын II бөлүмүндө белгиленген болуп, аталган бөлүм «Адам жана жарандардын негизги укуктары, эркиндиктери жана милдеттери» деп аталат (18–52-статьялар).

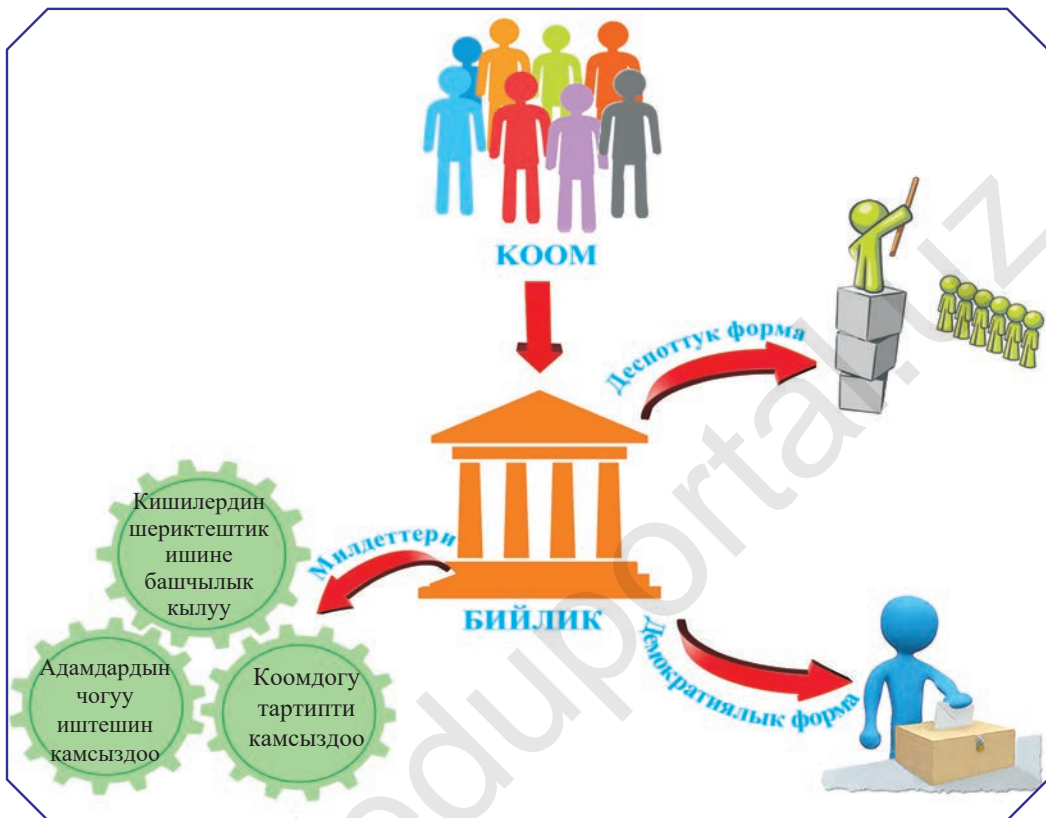
Ошентип, адамдын укук жана эркиндиктерин таануу, аларга моюн сунуу, аларды коргоо – мамлекеттин милдети деген эреже Конституциябызда бекемделген.

2. БИЙЛИК ДЕГЕН ЭМНЕ?

Бийлик – бул адамдар, материалдык объекттер, аймактарды башкаруу, буйрук берүү мүмкүнчүлүгү. Ал авторитет, сөз, кыймыл-аракет жана мажбурлоо аркылуу ишке ашырылат.

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 7-статьясында эл мамлекеттик бийликтин жалгыз булагы экендиги жөнүндөгү эреже бекемдеп коюлган. Өзбекстан Республикасында мамлекеттик бийлик элдин кызыкчылыктары негизинде жана Өзбекстан Республикасынын Конституциясы менен өкүлдүк органдар ошондой эле Конституциянын негизинде гана кабыл алынган мыйзамдуулук менен ишке ашырылат.

Конституцияда көрсөтүлбөгөн бийлик органдарынын ишин токтоотуу же четке кагуу, мамлекеттик бийлик укугун берүү, жаңы жана бийликтин параллель системасын түзүү Конституцияга каршы эсептелет ошондой эле мыйзам боюнча жоопкерчиликке тартылат.

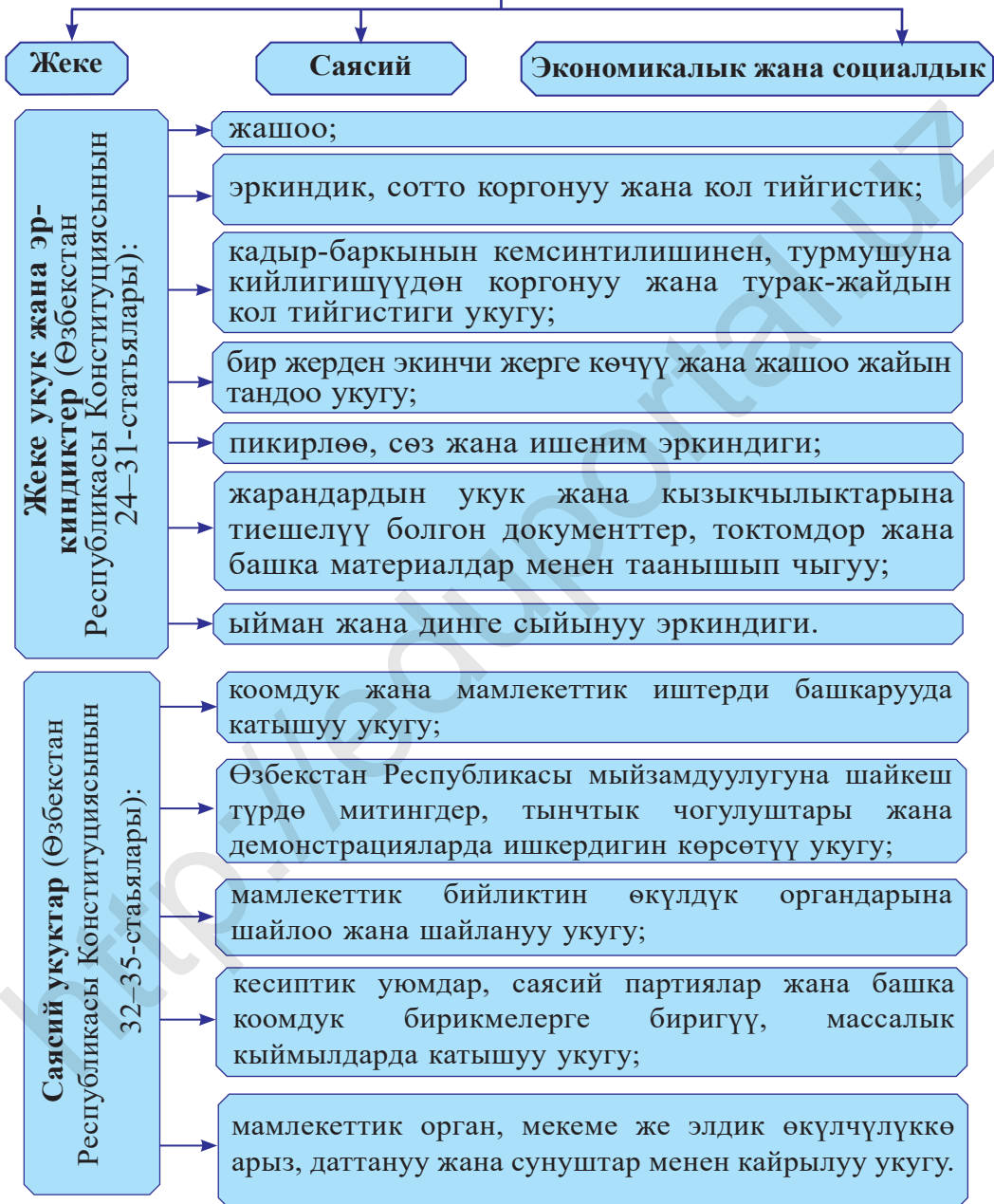
3. АДАМ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН НЕГИЗГИ УКУКТАРЫ, ЭРКИНДИКТЕРИ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Конституциянын II бөлүмү толугу менен адам жана жарандардын негизги укуктары, эркиндиктери жана милдеттерине арналган. Өзүнүн мазмуну боюнча ар бир адам жана жарандын укуктары бири-бирине ылайык келет, бирок жарандыкка ээ кишилердин укуктары менен жарандыкка ээ болбогон кишилердин укуктары бири-биринен көлөмү жагынан айырмаланат.

Жарандыкка ээ кишилердин укуктарынын көлөмү мамлекет органдарына шайлоо жана шайлануу, мамлекеттик мекемелерде жооптуу кызматтарда иштөө укугуна жана ушул мамлекеттин армиясында кызмат өтөө милдетине ээ болбогон кишилердикине караганда көлөмү жагынан чоңураак.

Мамлекет жарандардын негизги мыйзамда көрсөтүлгөн укук жана эркиндиктерин кепилдикке алуусу жөнүлдөгү эреже Конституцияда белгилеп коюлган.

АДАМ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН НЕГИЗГИ УКУК ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИ

Экономикалык жана социалдык укуктар (Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 36–42-статьялары):

→ менчик мүлктүн ээси болуу укугу;

→ эмгектенүү шарттарына ээ болуу жана жумушсуздуктан корголгондук укугу, иш-аракет жана кесип тандоо эркиндиги;

→ жашы боюнча (пенсия), эмгекке жарамдуулугун жоготкондо жана багуучусун жоготкондо социалдык жардам алуу укугу;

→ мыйзам менен тыюу салынбаган экономикалык иш-аракет укугу;

→ төлөнө турган эс алуу укугу;

→ квалификациялуу медициналык жардамдан пайдалануу укугу.

Маданий укуктар (Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 41–42-статьялары):

→ билим алуу укугу, акысыз жалпы билим алуунун кепилдиги;

→ илимий жана техникалык чыгармачылык эркиндиги укугу;

→ маданияттын жетишкендиктеринен пайдалануу укугу.

Жарандардын бардык укук жана эркиндиктери Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 18–46-статьяларында белгилеп коюлган жана алар жеке, саясий, экономикалык жана социалдык, маданий укуктарга бөлүнөт.

1-тапшырма

Сенин оюңча, өзүбүздү эркин жана көз карандысыз адам деп сезишибиз үчүн биз кандай укук жана эркиндиктерге ээ болушубуз керек?

Ар кандай мамлекеттин калкы жалаң ошол өлкөнүн жарандарынан гана эмес, ошондой эле тигил же бул себептер менен ал жерде убактылуу жашап турган, же болбосо туруктуу жашап жаткан адамдардан да турат. Чет өлкөлүк жарандар, же өзүнүн чет өлкөгө таандык экендигин далилдей албаган жарандыгы болбогон адамдар (апатриддер) мына ошолордун катарына кирет. Бул адамдар жарандыкка ээ болбогону менен, алар да эл аралык жана улуттук документтерде бекемдеп коюлган бардык укуктардан пайдаланышат.

Өзбекстандын Негизги мыйзамы бардык жарандардын бирдей укуктарын жана эркиндиктерин, мыйзамдын алдында алардын тендигин бекемдеп койгон. Бул укуктар Конституцияда кол тийгис, башкача айтканда алып коюуга эч кимдин укугу болбогон укуктар иретинде мүнөздөлгөн..

2-тапшырма

Бир адамдын укуктары башка бирөөнүн укуктары баишалган чекитте чектелет, деген сөзгө кошуласыңбы? Өз пикириңди негиздөө боюнча далил мисалдар келтир.

3-тапшырма

Пантомима (сөзсүз кыймыл-аракет) аркылуу адам укуктарынын бузулушун сүрөттөп бер жана класстагылардан кандай укуктар бузулганын айтып беришин сура.

Эсте сакта!

Эркиндик (укукта) – мамлекет тарабынан таанылган Конституция же башка мыйзамдуулук документтеринде белгиленген кишинин ар кандай социалдык укугу, инсандын белгилүү даражадагы кулк-мүнөзүндөгү мүмкүнчүлүктөрү (мисалы, сүйлөө эркиндиги, эркиндик жана жеке коопсуздук, пикир, сөз жана ишеним эркиндиги, ыйман эркиндиги жана башкалар).

Гендер тендик – өнүккөн мамлекеттердин инсан – эркек же аял бирдей социалдык укуктар жана мүмкүнчүлүктөргө ээ экендигин таануучу конвенция.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын жараны жана мамлекет бири-бирине карата болгон укуктары жана милдеттери менен өз ара байланыштуу. Жарандардын Конституция менен мыйзамдарда каралган укук жана эркиндиктери кол тийгис, алардан соттун чечимисиз ажыратууга же аларды чектеп коюуга эч ким укуктуу эмес.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 19-статья.

Жыйынтык чыгарабыз

Адам жана жарандардын негизги укуктары жана эркиндиктери:

- мамлекеттин милдети – ар бир инсандын укук жана эркиндиктерин камсыздоо;
- инсан укуктары тууралуу эл аралык документтер;
- гендер тендиги;
- негизги укуктар: жеке адамдык, саясий, экономикалык, социалдык жана маданий.

Өзүңдү сына!

1. Эмне үчүн бардык замандарда адам баласы өзү эңсеген укук жана эркиндиктерге ээ болууга умтулуп келген?
2. Эмне үчүн адам укуктары боюнча өтө маанилүү эл аралык жана улуттук бардык документтерде адам баласы эң жогорку баалуулук деп таанылган?
3. Адам коомдо жашап туруп, кандайдыр түрдө чектелбеген эркиндиктен пайдалана алабы?
4. Өзбекстан Республикасы жарандарынын негизги укук жана эркиндиктерин санап бер.

АДАМ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН ЖЕКЕ УКУКТАРЫ ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

– Өзбекстан Республикасы Конституциясына ылайык адам жана жарандар кандай укук жана эркиндиктерге ээ экендигин билип аласың.

1. Жашоо укугу.
2. Сотто коргонуу жана кол тийгистик.
3. Ар-намыс, абийирине жана жеке турмушуна кооп салынуудан сактануу укугу.
4. Турак жай кол тийгистиги укугу.
5. Бир жерден башка жерге көчүү жана жашоо жайын эркин тандоо укугу.
6. Пикир, сөз жана ишеним эркиндиги.
7. Ыйман жана динге сыйынуу эркиндиги укугу.

Адам укуктары – мамлекеттик мыйзамдарда белгилеп коюлган укуктар болуп эсептелип, мамлекетте ар бир жарандын укук жана эркиндиктерин камсыздайт.

Ошондуктан да мыйзам менен белгиленген учурда укук деп, башка учурларда эркиндик деп аталат. Мында эскерте кетүүчү нерсе, ишаракетти тандоодо кеңири эркиндикти көрсөтүү аркылуу укук алардан пайдалануунун анык чек арасын да белгилеп берет.

1-тапшырма

Өзүңдү мамлекеттин Негизги мыйзамынын долбоорун иштеп чыгуу боюнча ишчи топтун мүчөсүмүн деп элестет.

Кайсы жеке укук жана эркиндиктерди ошол долбоорго киргизет элең?

Тизмесин түз жана алардын эң зарылдарын белгиле.

Эсиңде болсун, мамлекетиң демократиялык мамлекет болуусу үчүн умтулушуң керек.

1. ЖАШОО УКУГУ

Өлкөдө демократиянын бар экендигин аныктаган адамдын эң негизги жеке укугу — бул жашоо укугу болуп саналат.

Негизги мыйзам белгилейт

Жашоо укугу ар бир адамдын ажырагыс укугу болуп саналат. Адамдын өмүрүнө кол салуу эң оор жаза болуп эсептелет.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 24-статья.

Мамлекет менен коомдун негизги милдети – мына ошол укукту кол астындагы бардык каражаттар аркылуу кепилдигин алуу. Бул укуктун ишке ашышы мамлекет менен коомдун демократиялык өнүгүшүнүн негизги шарты – сергек жашоо укугу, нормалдуу жашоо шарты жана башка ушул сыяктуулар менен тыгыз байланышкан. Мамлекет аны төмөнкү милдеттенмелерди аткарып жатканда кепилдейт:

Жашоо укугун камсыздоодогу мамлекеттин кепилдиги:

эл аралык чыр-чатактарды жоюу каражаты иретиндеги согуштан жана ага катышуудан баш тартуу;

айлана-чөйрөнү коргоо;

курал-жаракка ээ болуу жана аны колдоодогу атайын тартипти белгилөө;

ачык жана квалификациялуу медициналык жардам алуу мүмкүнчүлүгүн түзүү.

Нормативдик документ!

Өзбекстан Республикасы Президентинин «Өзбекстан Республикасында өлүм жазасын жокко чыгаруу жөнүндөгү» 2005-жылдын 1-августундагы Указы боюнча жана адамдын жалпы дүйнө тарабынан таанылган жашоо укугу принциптери, нормалары жана Өзбекстан Республикасынын Конституциясы эрежелеринен келип чыккан түрдө, ошондой эле, кылмыштык жоопкерчиликти либералдаштыруу боюнча анык иш-чараларды ишке ашыруу максатында: «2008-жылдын 1-январынан Өзбекстан Республикасында кылмыштык жаза иретинде өлүм жазасы жокко чыгарылсын жана анын ордуна өмүр бою камак же узак мөөнөткө эркиндигинен ажыратуу жазасы киргизилсин», деп белгилеп коюлган.

2. СОТТО КОРГОНУУ ЖАНА ЖЕКЕ КООПСУЗДУК УКУГУ

Бул инсандын ар кандай абалда өзүнүн ыктыяры боюнча иш көрүү укугу болуп саналат. Мында мамлекет органдары жана кызмат кишилери тарабынан анын укуктарын мыйзамга каршы келе турган абалда чектөөгө жол коюлбайт.

Мисалы, бир гана судьянын санкциясы камакка алуу жана камакта сактоо үчүн негиз болушу мүмкүн.

Негизги мыйзам белгилейт

Кылмышкерликте айыпталган кишинин иши сотто мыйзамдын тегерегинде ашкере көрүп чыгылып, анын айыбы такталмайынча ал киши айыптуу саналбайт. Сотто айыпталып жаткан кишиге өзүн коргоо үчүн бардык шарттар камсыздалат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 26-статья.

3. АР-НАМЫС, АБИЙИРИНЕ КОЛ САЛЫНУУДАН ЖАНА ЖЕКЕ ТУРМУШУНА КИЙЛИГИШҮҮСҮНӨН КОРГОНУУ УКУГУ

Адамдын жеке өмүрү дегенде эрежеден тышкары түрдө конкреттүү адамга таандык болгон жана мыйзамсыз түрдө ашкере кылынган учурда ошол адамга руханий зыян жеткирилиши мүмкүн болгон жазышууларды, телефон аркылуу сүйлөшүүлөрдү, телеграф

аркылуу жана башка түрдөгү билдирүүлөрдү, медициналык мүнөздөгү жана башка маалыматтарды түшүнөбүз.

Жеке адамдын кадыр-баркы укугу мамлекет тарабынан адам баласы үчүн анын кадыр-баркын жана ар-намысын кемсинтпей турган шарттар түзүп берилишин талап кылат.

4. ТУРАК-ЖАЙДЫН КОЛ ТИЙГИСТИГИ УКУГУ

Өзбекстан Республикасынын Конституциясында (27-статья) көздө тутулгандай, мамлекеттик органдардын бул укукка кийлигишүүсү мүмкүн эмес. Бирок мамлекет коомдун коопсуздукун, коомдук тартипти, калктын ден соолугун сактоо же башка адамдардын укугу жана эркиндиги боюнча мыйзамда белгиленген учурлар буга кирбейт.

Жаран тарабынан мыйзамдын негизинде туруктуу же убактылуу жашоо жайы иретинде ээлеп турулган ар кандай имарат турак-жай катарына кирет.

Негизги мыйзам белгилейт

Бир да адамга мыйзамда белгиленген учурлардан жана тартиптен тышкары бирөөнүн турак-жайына кирүүгө, тинтүү жүргүзүүгө, же аны текшерүүгө, жазышуулардын, же телефондо сүйлөшүүлөрдүн сырын ашкерелөөгө болбойт.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 27-статья.

2-тапшырма

Жаран М.нин квартирасына жогорку кабаттагы кошунасы суу ташырып жиберди. Суу көп ташыбагандыктан, ал турак-жайдын кол тийгистиги негизинде түзөтүүчү устаны үйүнө киргизген жок.

Бул жагдайда ким туура иш жасаган?

3-тапшырма

Сүрөттөргө карап, мындай жагдайда адамдын кандай укуктары бузулганын аныкта. Ар бир сүрөттүн астына эмне жазуу керектигин сунуш кыл.

5. БИР ЖЕРДЕН ЭКИНЧИ ЖЕРГЕ КӨЧҮҮ ЖАНА ЖАШОО ЖАЙЫН ЭРКИН ТАНДОО УКУГУ

Бир жерден экинчи бир жерге көчүү жана жашоо жайын эркин тандоо укугу Өзбекстан территориясында закондуулуктун негизинде жашап турган адамга гана тиешелүү. Өзбекстандын аймагында мыйзамдуу түрдө жашап турган ар бир адамга таандык.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын жараны республиканын аймагында бир жерден экинчи жерге көчүп өтүү, Өзбекстан Республикасына келүү жана андан чыгып кетүү укугуна ээ. Мыйзамда белгиленген чектөөлөр буга кирбейт.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 28-статья.

6. ПИКИРЛӨӨ, СӨЗ ЖАНА ИШЕНИМ ЭРКИНДИГИ УКУГУ

Адамдын пикири жана ишеними анын кыймыл-аракеттеринин негизи болуп саналат. Конституция пикирлөө жана сөз эркиндигин камсыздоо менен бирге конституциялык түзүлүшкө каршы багытталган ар кандай кабар же мамлекеттин сыры болгон маалыматтарды таратууга тыюу салат.

Эсте сакта!

Сөз эркиндиги – бул өз идеялары менен көз караштарын оозеки түрдө гана эмес, массалык маалымат каражаттарында, көркөм өнөр чыгармаларында, көркөм адабиятта жана ушуга окшош башка нерселерде билдирүү мүмкүнчүлүгү эсептелет.

Негизги мыйзам белгилейт

Ар бир адам пикирлөө, сөз жана ишеним эркиндиги укугуна ээ. Ар бир адам өзү каалаган маалыматты издөө, алуу жана жайылтуу укугуна ээ, учурдагы конституциялык түзүлүшкө каршы багытталган маалымат жана мыйзамда белгиленген башка чектөөлөр буга кирбейт.

Пикирлөө жана аны билдирүү эркиндиги мамлекеттик сырга же башка сырларга тиешелүү учурда гана мыйзам менен чектелиши мүмкүн.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 29-статья.

7. ЫЙМАН ЖАНА ДИНГЕ ИШЕНҮҮ ЭРКИНДИГИ

Өзбекстанда өзүнүн ордун тапкан ыйман эркиндигин урматтоо элибиздин терең руханий баалуулуктарына кирет. Диндин мамлекеттештирилиши ар кимдин жеке иши болуп саналган диндин маани-маңызына мамлекеттин кийлигишүүсүн билдирет. Мамлекет менен диний уюмдардын ортосундагы мамилелер Өзбекстан Республикасынын «Ыйман эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндөгү» (жаңы редакциядагы) Мыйзамы негизинде башкарылат. Конституция дин кармагандарга да, кармабагандарга да мамлекеттик билим берүүнүн дүйнөлүк характерде болушун кепилдейт.

Негизги мыйзам белгилейт

Бардык адамдар үчүн ишеним эркиндиги кепилденет. Ар бир адам каалаган динин тутуу, же эч бир динге ишеним билдирбестик укугуна ээ. Диний караштарды милдеттүү түрдө таңуулоого жол коюлбайт.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 31-статья.

Эсте сакта!

Дүйнөлүк мамлекет – расмий түрдө дини болбогон жана эч бир диндик окуу мажбур кылынбаган мамлекет.

АДАМ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН ЖЕКЕ УКУКТАРЫ, ЭРКИНДИКТЕРИ

Жашоо укугу

Сотто коргонуу жана жеке коопсуздук укугу

Ар-намыс, абийири жана жеке турмушуна кооп салынуудан коргонуу укугу

Турак-жайдын кол тийгистик укугу

Бир жерден экинчи жерге көчүү жана жашоо жайын эркин тандоо укугу

Пикир, сөз жана ишеним эркиндиги

Бийман жана диндик ишеним эркиндиги укугу

4-тапшырма

Сенин оюңча, кайсы учурларда адамдын жеке укуктары бузулган? Бул көйгөйдүн чечимин сунуш кыл.

1-жагдай.

Өспүрүмдөр тобу уурулук жасады. Бул окуя сотко чейин мектеп Педагогика кеңешинин чогулушунда талкууга алынып, анда өспүрүмдөрдү кылмышкерлер деп аташты. Ошону менен бирге, чогулуш катышуучулары аларды сот сөзсүз жазалайт деп үмүт билдиришти...

Мында эки жактан тең кандай мыйзам бузулушуна жол коюлган?

2-жагдай.

Өспүрүмдөр тобу медицина институтунун тажрыйба бөлмөсүнөн күчүк уурдашкан. Окуяны териштирүү учурунда аныкталышынча, тажрыйба жүргүзүлгөндөн кийин күчүктөр тамак берилбегендиги жана каралбагандыгы себептүү кыңшылагандыктан, балдардын аларга боору ооруган.

Ахлак жана мыйзам көз карашынан өспүрүмдөрдүн кыймыл-аракетин кандай баалайсың?

3-жагдай.

Бойго жете электердин иштери боюнча Комиссиянын чогулушунда уурулук маселеси боюнча талкуу жүрүп жатат. Күтүлбөгөн жерден жабыркаган адам инспектордун кабинетине каардуу түрдө кирип келди жана уурулук жасаган өспүрүмдү көрүп калып, ага карата акарат сөздөрүн айта баштады. Бирок инспектор аны токтотту жана акараттагандыгы үчүн жоопкерчиликке тартылышы мүмкүндүгү жөнүндө эскертти.

Сенин оюңча, инспектор өспүрүмдүн күнөө жасагандыгы анык болсо да, эмне үчүн анын атына акарат айтылышын токтотту?

4-жагдай.

Тогузунчу класстын окуучулары мурдагы сабакта спорт залында дене тарбия сабагында болушканда жетинчи класстын окуучулары алардын кабинетинде сабак өтүшкөнүн, натыйжада акчалары жоголгондугун шылтоолоп, ошол класстын окуучулары арасында тинтүү өткөрүштү.

Тогузунчу класс окуучуларынын жасаган иштери мыйзамдуубу? Алардын кыймыл-аракеттерине баа бер.

5-тапшырма

Төмөнкү жагдайлар менен тааныш. Кайсы абалда инсандын кандай укугуна зыян жетти?

- Сен конверти ачып көрүлгөн кат алдың;
- мекемеден чыгып жатканда милиция сизден сумкаңыздын ичиндегилерди көрсөтүшүңүздү талап кылды;
- вакцина (жугуштуу ооруларга каршы эмдөө) убагында балага гепатит вирусун жуктурушту;
- окуучу кыздын акча салган сумкасы жоголду жана жанында бирге отурган классташына: «Сен уурдагансың, уурусун», – деп айтты;
- кондуктор билет алуудан баш тарткандыгы үчүн жолоочуну тилдеди.

Жыйынтык чыгарабыз

Жеке укук жана эркиндиктер::

- ▶ мыйзам – инсанды коргоо үчүн;
- ▶ жашоо укугу;
- ▶ эркиндик жана жеке коопсуздук;
- ▶ жеке турмуш жана үй-бүлөлүк турмушка кийлигишпестик;
- ▶ турак-жай коопсуздугу;
- ▶ кадыр-баркын жана абийирин коргоо;
- ▶ Ыйман жана динге ишенүү эркиндиги;
- ▶ дүйнөлүк мамлекет.

Өзүңдү сына!

1. Өзбекстан Республикасынын Конституциясында адам жана жарандардын кандай укук жана эркиндиктери белгиленген?
2. Жашоо укугун ишке ашыруу мамлекет үчүн эмнени билдирет?
3. Инсандын турак-жайынын кол тийгистиги эмнени билдирет?
4. Жеке турмуш эмне, аны кандайча коргоого болот?
5. Ыйман жана динге ишенүү эркиндиги дегенде эмнени түшүнөсүң?

8-§. АМАЛДЫК САБАК

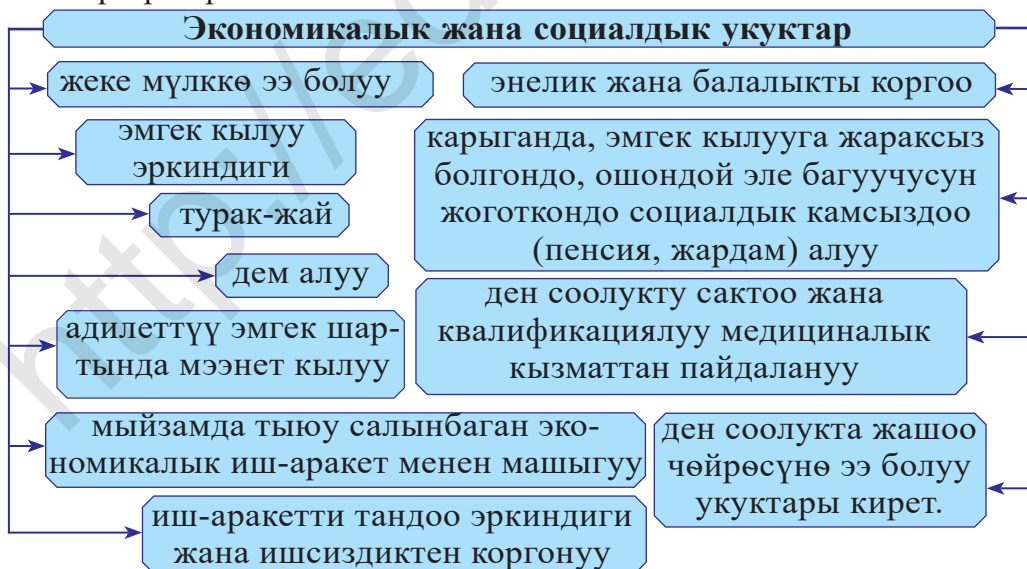
АДАМ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН ЭКОНОМИКАЛЫК ЖАНА СОЦИАЛДЫК УКУКТАРЫ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- адамдын турмушунда экономикалык жана социалдык укуктардын мааниси жана аларды камсыздоодо мамлекеттин ролу жөнүндө;
- коомдун өнүгүшүндө эмгек жана билим берүүнүн зарылчылыгы тууралуу билип аласың.

1. Адам укуктарынын ичинен кайсы бири эң маанилүүсү?
2. Мүлккө ээ болуу укугу, эмгек кылуу эркиндиги жана иш-аракеттин түрүн эркин тандоо укугу, ишсиздиктен коргонуу укугу.
3. Социалдык камсыздоо алуу укугу.
4. Тажрыйбалуу медициналык кызматтан пайдалануу укугу.
5. Билим алуу укугу.
6. Техникалык чыгармачылыктагы эркиндик укугу, маданияттын жетишкендиктеринен пайдалануу укугу.

Адам жана жарандардын негизги укук жана эркиндиктеринин өзгөчө тобун экономикалык жана социалдык укуктар түзөт. Аларга төмөнкүлөр кирет:

1. АДАМ УКУКТАРЫНЫН ИЧИНЕН КАЙСЫ БИРИ ЭҢ МААНИЛҮҮ ЭСЕПТЕЛЕТ?

Ойлоп көр, Сен – Конституцияга киритилиши керек болгон инсан укуктары тууралуу талкууда катышып жатасың. Бул талкуу катышуучуларынын пикирлерин баалап, корутундулар чыгар: эң маанилүү укуктар кайсылар?

1-тапшырма

Биринчи (катышуучу): Мен Конституцияга жалаң гана жеке жана саясий укуктар киргизилиши керек деп эсептеймин. Буга – жашоо укугу, сөз, пикир, маалымат эркиндиги, ыйман жана бир жерден экинчи жерге көчүү эркиндиги кирет. Биз азырынча эмгектенүү, билим алуу укугун, бардыгы үчүн турак-жай сыяктуу социалдык-экономикалык укуктарды камсыздай албайбыз. Эгерде биз бул укуктарды мыйзам менен бекемдеп коюуга урунсак, анда өкмөт жарандык жана саясий укуктарга керектүү деңгээлде көңүл бура албайт.

Экинчи: Мен бул айтылгандарды макулдабаймын. Эң мурда экономикалык укуктар камсыздалышы керек деп эсептеймин. Эгерде адамдардын жей турган эч нерсеси болбосо, ошондой эле жумушу, турак-жайы да болбосо, кандай саясий эркиндиктер жөнүндө сөз болушу мүмкүн?

Үчүнчү: Булардын бардыгы туура, бирок силер мамлекет бүт бардыгын жумуш менен камсыздай алат деп эсептейсиңерби? Менимче мунун мүмкүнчүлүгү жок.

Төртүнчү: Менин оюмча, экономикалык укуктарды кепилдөө кыйынга жатат. Бирок өкмөт кем каржылангандарга (пензионерлер, эмгекке арамдуулугун жоготкондор ж. у. с.) артыкчылыктар берүүгө аргасыз болот.

Бешинчи: Мен ар бир адам өзүнүн жана жакындарынын жашоосу үчүн мамлекеттин жардамысыз иштеп табуусу керек деп эсептеймин. Мамлекет бардык күч-аракетин айлана-чөйрөнү коргоого жумшашы керек.

Беш топко бөлүнгүлө. Бул талкууда канча түрдүү көз караштар баяндалган? Кайсы ой-пикир, аргументтер сага көбүрөөк ишенимдүү сезилди? Эмне үчүн? Ушул көйгөйлөрдү чечүү боюнча өз пикириңди билдир.

Бул талаш бардык укуктар адам үчүн канчалык зарыл экендигин, алар бири-бири менен үзгүлтүксүз түрдө байланышканын, бири экинчисин канчалык деңгээлде талап кылышын көрсөтөт.

Чындыгында да, саясий укуктарды сергек чөйрөдө жашоо укугусуз элестетип болбой турган саясий жана экономикалык укуктардан кантип ажыратып коюуга болсун. Бул нерсе толук түшүнүктүү, анткени корголбогон адам өзүнүн саясий, экономикалык жана башка укуктарын кандайча ишке ашырышы да чындыктан алыс.

Ошентип, экономикалык жана социалдык укуктардын байланышы төмөнкүлөрдөн турат: социалдык бейпилдик укугу материалдык мүнөзгө (пенсия, жардам) ээ, адамдын экономикалык укугу болсо тикеден-тике же кыйыр түрдө, же болбосо кези келгенде, сөзсүз, коом турмушунун социалдык жактарына таасир (оң же терс) көрсөтөт.

2-тапшырма

Топтор менен иште. Өзбекстан Республикасынын Конституциясында бекемдеп коюлган жарандардын укуктарын санап бер. Адамдын өмүрү жана анын укуктарынын корголушун жетиштүү даражада камсыздоо үчүн алардын зарылдыгын конкрет мисалдардын жардамында далилдеп бер.

2. Менчик ээси болуу, эмгектенүү, иш-аракетти эркин тандоо жана жумушсуздуктан коргонуу укугу

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 36-статьясында ар бир адам менчик ээси болуу укугуна ээ экендиги жөнүндө айтылат. Бул деген, эгерде адам менчик ээси болсо, анда эч ким анын менчигин тартып ала албастыгын билдирет жана бул анда өзүнө болгон ишенимди ойготот. Менчик ээсинде өзүнүн менчигин кандайдыр бир ишке сарптап көбөйтүү, башкача айтканда өзү билген ишмердик тармагына сарптап, жөндөмүн көрсөтүү мүмкүнчүлүгү болот.

Конституция менен кепилденген эмгектенүү укугу, эркин кесип тандоо, адилеттүү эмгек шарттарында эмгектенүү жана жумушсуздуктан коргонуу укуктары мамлекетке жумушсуздук деңгээлин мүмкүн болушунча төмөндөтүү, ал эми жумушсуз калган адамга болсо материалдык жардам алышы жана ошол доордун ичинде өзүнө жумуш табышы үчүн бардык каражаттарды ишке салуу милдетин жүктөйт. Конституцияда зордуктоо менен эмгек кылдыруу кызмат милдети чегине кирбеген жумуштарды аткарууга аргасыз кылууга тыюу салынышы өз алдынча белгиленген.

Негизги мыйзам белгилейт

Ар бир адам эмгектенүү, эркин кесип тандоо, адилеттүү эмгек шарттарында эмгектенүү жана мыйзамда каралган тартипте жумушсуздуктан коргонуу укугуна ээ.

Соттун өкүмү менен дайындалган жазаны өтөө тартибинен, же мыйзамда көрсөтүлгөн башка учурлардан тышкары мажбурлап эмгекке тартууга тыюу салынат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 37-статья.

Нормативдик документ!

Билип койгонун оң...

Жумушка кирип жаткан адамдан, эң мурда, жашы жөнүндө суралат, анткени Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодекси боюнча ишканын администрациясы бойго жете электерди 16 жаштан баштап жумушка кабыл алууга укуктуу. Эмгекке даярдоо максатында (Өзбекстан Республикасынын Эмгек кодекси, 77-статья) окуучулар 15 жаштан окуудан бош учурларында жумушка кабыл алынышы мүмкүн.

Бойго жете электер ата-энесинин жазма макулдугу менен гана жумушка жайланышы мүмкүн, анткени ата-энелер эмгек шартын билүүгө жана ага макул болууга милдеттүү. Ошондой эле өспүрүмдүн саламаттыгы жөнүндөгү медициналык тактаманын болушу да милдеттүү.

Бойго жете электер үчүн алардын ден соолугуна зыяндуу эсептелген, ошондой эле тыюу салынган кесиптер да бар. Мисалы, газосварщик, шахтёр, темирчи өндүү кесиптер.

Окуучулар ден соолугуна зыян жеткирбеген, билим берүү процессин бузбаган жеңил иштерге коюлушу мүмкүн. Бирок бойго жетпегендерди түнкү, кошумча иштерге жана эс алуу күндөрүндөгү иштерге коюуга тыюу салынат.

3. Социалдык тейлөөдөн пайдалануу укугу

Өзбекстанда бейпил жашоо деңгээлин сактап туруу үчүн көп балалуу жана жакыр үй-бүлөлөргө, жалгыз энелерге, жалгыз адамдарга, ошондой эле мүмкүнчүлүккө чектелген балдарга түрдүү көрүнүштөгү

социалдык жардам көрсөтүлүп жатат, материалдык жардам менен карылык пенсияларынын өлчөмү токтоосуз ашырылып барууда.

Негизги мыйзам белгилейт

Ар бир адам улгайганда, эмгекке жарамдуулугун жоготкондо, ошондой эле багуучусунан ажыраганда жана мыйзамда каралган башка учурларда социалдык жактан камсыздалуу укугуна ээ.

Пенсиялардын, материалдык жардам, социалдык жардамдын башка түрлөрүнүн өлчөмү расмий түрдө белгилеп коюлган тиричилик каражатынын эң төмөнкү өлчөмүнөн кем болбостугу керек.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 39-статья.

4. Квалификациялуу медициналык кызматтан пайдалануу укугу

Квалификациялуу медициналык кызматтан пайдалануу укугу ар бир адамга берилген. Мамлекетте эл акысыз дарылана турган мамлекеттик медициналык мекемелер салмактуу орунга ээ.

Кийинки убактарда бир канча чарбалык эсептеги жана акчалуу поликлиникалар, ооруканалар ачылды, бул деген кай жерде дарыланууну тандоо мүмкүнчүлүгү да пайда болду дегенди билдирет.

Саламат муун – бул улут саламаттыгынын кепили. Кийинки учурларда мамлекетте «Sog'lom avlod uchun» сыяктуу

турдүү мамлекеттик программалар, ошондой эле ишмердиги жаш муундун саламаттыгын чындоого багытталган коомдук уюмдар түзүлгөн.

Негизги мыйзам белгилейт

Ар бир адам квалификациялуу медициналык кызматтан пайдалануу укугуна ээ.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 40-статья.

5. Билим алуу укугу

Өзбекстан Республикасында ар бир адам билим алуу укугуна ээ. Үй-бүлө кирешесинин канчалыгына карабастан ар бир балада акысыз билим алуу мүмкүнчүлүгү бар. Бул мамлекетибиздин Негизги мыйзамы менен кепилденген.

Негизги мыйзам белгилейт

Ар бир адам билим алуу укугуна ээ. Акысыз жалпы билим алуу мамлекет тарабынан кепилдикке алынат. Мектептин иштери мамлекеттин көзөмөлүндө.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 41-статья.

Өзбекстан Республикасы Президентинин 2018-жыл 25-январдагы Буйругунда төмөнкүлөр белгилеп коюлган: 2018/2019-окуу жылынан баштап жалпы орто жана атайын орто билим берүү мектептеринде, анын ичинде адистештирилген мектептерде, адистештирилген искусство жана маданият мектеп-интернаттарында, адистештирилген олимпиа резерви мектеп-интернаттарында жана академик лицейлерде билим берүү милдетүү түрдө үзгүлтүксүз жана 11 жылдык мөөнөттө ишке ашырылат. 2018/2019-окуу жылынан баштап кесиптик-өнөр коллеждерине окууга кабыл алуу жалпы билим берүүчү мектептердин 11-класс бүтүрүүчүлөрүнүн эсебинен өз эрки менен тийиштүү адистикке ээ болуу үчүн 6 айдан 2 жылга чейин окутуу мөөнөттөрүндө ишке ашырылат.

3-тапшырма

1-жагдай.

Көпчүлүк бардык адамдардан милдеттүү орто билим алуу талап кылынбайт, толуксуз орто билим да жетиштүү, деп эсептешет. Эч кандай билимсиз да жакшы эле акча табууга болот имиш. Сен буга кандай карайсың?

2-жагдай.

Кимде билим көп болсо, ким турмушка мыкты даярданган болсо, анда ага болгон талап да, анын ийгиликке жетишүү мүмкүнчүлүгү да көп болот, деген пикирге кошуласыңбы?

3-жагдай.

Кандай ойлойсуң, мектепти бүткөндөн кийин кайсы предметтер көбүрөөк керегиңе жарайт?

6. Илимий жана техникалык чыгармачылык эркиндиги, маданияттын жетишкендиктеринен пайдалануу укугу

Конституциянын 42-статьясында минтип жазылган: ар бир жаранга илимий-техникалык чыгармачылык эркиндиги, маданият жетишкендиктеринен пайдалануу укугу кепилденет. Мамлекет коомдун маданий, илимий-техникалык өнүгүшүнө камкордук кылат.

Бул укуктар маани-маңызы жагынан билим алуу укугуна өтө жакын, анткени билим берүү, маданият, илимий-техникалык өнүгүү өз ара байланыштуу түшүнүктөр болуп эсептелет. Аталган укуктар маданият

менен илимдин байлыктарына жол ачык экендиги менен камсыздалат. Ар бир жаран музейлерге, театрларга, маданий жана илимий-техникалык борборлорго кириши, китепканалардан, радио жана телевидениеден пайдаланышы мүмкүн.

4-тапшырма

Социалдык-экономикалык укуктарга зыян жеткирилишин чагылдырган сахна көрүнүштөрүн даярда жана көрсөт. Кандай укук бузууга жол коюлганын аныкта? Бул укуктарды коргоо үчүн эмне кылуу керек?

Жыйынтык чыгарабыз

Адамдын социалдык-экономикалык укуктары:

- мамлекеттин милдети – калктын жыргалдуу жашоо деңгээлин камсыздоо;
- менчик ээси болуу укугу;
- эмгектенүү жана эс алуу укугу;
- жумушка кабыл алуу – 16 жаштан, 15 жаштан да жол коюлат;
- социалдык камсыздоодон пайдалануу укугу;
- квалификациялык медициналык кызматтан пайдалануу укугу;
- билим алуу укугу;
- илимий жана техникалык чыгармачылык эркиндиги укугу; маданияттын жетишкендиктеринен пайдалануу укугу.

Өзүңдү сына!

1. Адамдын кайсы укуктары социалдык-экономикалык укуктар катарына кирет?
2. Менчик ээси болуу адамдын жашоосунда кандай роль ойнойт жана менчик адамга кандай мүмкүнчүлүктөр берет?
3. Кайсы тартип силерге адилеттүү сезилет: менчик ээси болуу укугуна бир топ адамдар ээ же ар бир адам ээ?
4. Кандай ойлойсуң, жыргалдуу жашоо деңгээлин сактап калуу үчүн адамга эмне керек?
5. Социалдык жана экономикалык укуктар кандайча өз ара байланышта болот жана бири-бирине таасир көрсөтөт?

9-§. САЯСИЙ УКУКТАР

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

– Өзбекстан Республикасынын жараны кандай саясий укуктарга ээ экендигин;

– коомдук жана мамлекеттик иштерди башкарууда алар кандай формаларда катышышы мүмкүндүгүн билип аласың.

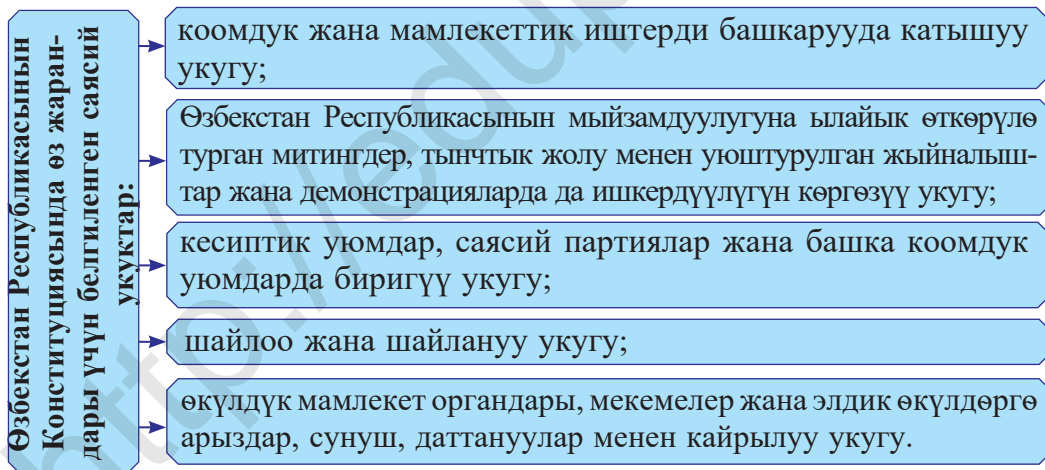
1. Өз саясий укуктарын кандайча ишке ашырууга болот?

2. Мыйзам долбоорлорунун жалпы элдик талкууларындагы жарандардын катышуусу.

3. Жыйналыштар эркиндиги укугу.

1. ӨЗ САЯСИЙ УКУКТАРДЫ КАНДАЙЧА ИШКЕ АШЫРУУГА БОЛОТ?

Жарандарга саясий укуктар эмне үчүн керек? Эгер жарандарда чечкиндүү ахлактык жана саясий көз караштар болсо, алар өз укуктары жана милдеттерин анык аңдап жетет, мамлекеттин коомдук турмушунда активдүү катышат.

Мамлекетти башкарууда катышуу укугу түздөн-түз же шайлана турган өкүлдөр аркылуу ишке ашырылат. Бул укук жарандардын ар кандай шайлап коюлган органдарын шайлоо жана шайлануу укугуна ээ экендиги менен кепилденген. Жаран ушундай жол менен бийликке жана кабыл алынган токтомдорго таасир этет.

Негизги мыйзам белгилейт

Ўзбекистан Республикасынын жарандары коомдук жана мамлекеттик иштерди башкарууда ыйгарым укуктук жана өз өкүлдөрү аркылуу катышуу укугуна ээ. Мындай тартипте катышуу өзүн-өзү башкаруу, референдумдар өткөрүү жана мамлекеттик органдарды демократиялык түрдө түзүү, ошондой эле мамлекеттик органдардын кыймыл-аракети үстүнөн коомчулуктун күзөтүүсүн өнүктүрүү жолу менен ишке ашырылат. Мамлекеттик органдардын кыймыл-аракети үстүнөн коомчулуктун күзөтүүсүн жолго коюу тартиби мыйзам менен белгиленет.

Ўзбекистан Республикасынын Конституциясы, 32-статья.

Бардык саясий партиялар өздөрүнүн талапкерлерин мамлекеттик өкүлдүк органдарына көрсөтүшү мүмкүн. Бул шайлоо системасын демократташтырууга көмөктөшөт, жарандарга альтернативалыктын негизинде депутаттарды шайлоо мүмкүнчүлүгүн берет. Шайлоону өткөрүүдө бир орунга бир нече талапкер көрсөтүлүп, жарандар алардан эң мыктысын шайлашат.

Жарандардын өкмөт тарабынан кабыл алынган токтомдорго таасири өкмөт органдарына шайлоо укугу менен чектелбейт. Жарандар кайрылуу, сунуш, арыз жана даттануулар аркылуу көптөгөн күндөлүк көйгөйлөрдү чечүүгө жардам берет, өз укуктарынын бузулушуна каршылык көрсөтөт.

Эсте сакта!

Ўзбекистан Республикасы «Жеке жана юридикалык адамдардын кайрылуулары жөнүндөгү» Мыйзамына ылайык кайрылуулар, сунуштар, арыздар, даттануулар көрүнүшүндө оозеки, жазма же электрон түрүрүндө жеке же жамаат түрүндө болушу мүмкүн.

Арыз – жарандардын өз укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу талапдарын ишке ашыруу үчүн көмөк сурап кайрылуусу.

Сунуш – жарандардын мамлекет жана коомчулуктун иш-аракетин өркүндөтүү боюнча сунуштарын туюнткан кайрылуу.

Даттануу – жарандардын бузулган укуктарын, эркиндиктерин жана мыйзамдуу талаптарын кайра калыбына келтирүү жөнүндөгү кайрылуусу.

Кайрылууда жарандын аты-жөнү, фамилиясы көрсөтүлүшү, туракжайы жөнүндө маалымат болушу, арыз, сунуш же даттануунун мазмуну баяндалган болушу керек. Жазма кайрылуу кайрылуучунун колу менен күбөлөндүрүлөт. Мунун мүмкүнчүлүгү болбогондо, ал башка адамдын колу менен бекитилиши мүмкүн. Мында кошумча түрдө кол коюучунун фамилиясы, аты-жөнү көрсөтүлгөн болууга тийиш.

2. МЫЙЗАМ ДОЛБООРЛОРУНУН ЖАЛПЫ ЭЛДИК ТАЛКУУСУНДА ЖАРАНДАРДЫН КАТЫШУУСУ

Жарандардын эң маанилүү саясий укуктарынан бири «Мыйзам долбоорлорунун жалпы элдик талкуусу жөнүндөгү» Мыйзам боюнча мыйзамдардын долбоорлорунун жалпы элдик талкуусунда катышуусу болуп саналат.

Жарандар мында төмөнкүлөргө укуктуу:

- мыйзам долбоорлорунун жалпы элдик талкуусунда эркин катышуусу;
- мыйзам долбоорлоруна оңдоолор жана сунуштар киргизүү боюнча Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Мыйзам чыгаруу палатасына, Өзбекстан Республикасынын Министрлер Мекемесине,

башка мамлекеттик органдарга, жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдарына, ишкана, мекеме, уюм, саясий партия жана башка коомчулук уюмдарына, жалпы маалымат каражаттарына кайрылуу; – депутаттар, мамлекеттик бийлик жана башкаруу органдары өкүлдөрү менен жолугушууларда, мыйзам долбоорлорунун жалпы элдик талкуусу үчүн уюштурулган башка иш-чараларда катышуу.

Жарандардын жынысы, расасы, улуту, тили, дини, социалдык келип чыгышы, ишеними, жеке жана коомдук абалы боюнча мыйзам долбоорлорунун жалпы элдик талкуусунда катышуусун чектөөгө тыюу салынат.

Мыйзам долбоорлорунун жалпы элдик талкуусу боюнча иш-чараларды жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары, саясий партиялар жана башка коомдук бирикмелер, жалпы маалымат каражаттары, саясий партиялар фракциялары жана Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Мыйзам чыгаруу палатасындагы депутаттар тобу, ошондой эле, Олий Мажлистин Мыйзам чыгаруу палатасы депутаттары шайлоо участкаларында өткөрүшөт. Мыйзамдын долбоору боюнча белгиленген тартипте киргизилген сунуш жана оңдоолор сөзсүз карап чыгылууга тийиш.

3. ЧОГУЛУШТАР ЭРКИНДИГИ УКУГУ

Чогулуштар, митингдер жана демонстрациялар эркиндиги адам баласына өзүнүн пикирлери жана көз караштарын билдирүү мүмкүнчүлүгүн берет. Бул укук өлкөнүн жетекчилерине элдин ой-пикири жөнүндө кабар жеткирип туруу үчүн да зарыл. Бул нерсе өтө маанилүү жана жетекчилерге жарандарды тынчсыздандырып жаткан көгөйлөрдү теренирээк үйрөнүү мүмкүнчүлүгүн берет.

Митинг – белгилүү бир адамдар жана уюмдардын кыймыл-аракеттери, социалдык-саясий окуяларга карата мамилесин ашкере туюнтуу максатындагы жарандардын тынч чогулушу.

Демонстрация – белгилүү бир саясий талаптарды билдирүү максатындагы массалык чыгуу.

Чогулуш – кандайдыр маанилүү коомдук маселени жамаат болуп чогуу талкуулоо үчүн жарандардын катышуусу.

Коомдук бирикмелерди уюштуруу укугу жарандарга өздөрүнүн кызыкчылык жана каалоолору боюнча иш-аракет менен алектенүү мүмкүнчүлүгүн берет. Мисалы, коомдук уюмдун мүчөлөрү адам укук жана эркиндиктери маселелери менен алектенет, кайрымдуулук уюмдары болсо өтө муктаж адамдарга материалдык жардам уюштурушат.

Негизги мыйзам белгилейт

Жарандар өздөрүнүн социалдык активдүүлүгүн Өзбекстан Республикасынын мыйзамдарына шайкеш түрдө митингдер, чогулуштар жана демонстрациялар көрүнүшүндө иш жүзүнө ашыруу укугуна ээ. Бийлик органдары коопсуздук көз карашынан гана мындай чаралардын өткөрүлүшүн токтотуу, же аларга тыюу салуу укугуна ээ.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 33-статья.

Тапшырма

Жарандардын мамлекеттин коомдук-саясий турмушунда, мамлекетти башкарууда катышуусунун өзүңө макул болгон жолдорун айт. 9-класстын окуучусу мамлекет башкаруусунда кандай жол аркылуу катышышы мүмкүн?

Жыйынтык чыгарабыз

Саясий
укуктар:

- максат – өз пикирин жана ишенимин туюнтуу;
- мамлекетти башкарууда катышуу укугу;
- чогулуштар, митингдер жана демонстрациялар эркиндиги;
- саясий партия, кесиптик жана башка коомдук уюмдарга биригүү укугу;
- мамлекеттик органдарга арыз, сураныч жана даттануулар менен кайрылуу укугу.

Өзүңдү сына!

1. Саясий укуктар адамга эмне үчүн керек?
2. Жеке жана саясий укуктар кандайча өз ара байланышкан?
3. Мамлекет коомдук уюмдардын иш-аракетине аралаша алабы?
4. Тынч демонстрациялар, митингдер жана чогулуштарга катышуу адамга эмне берет?
5. Төмөнкүлөрдүн кайсы бири жеке же саясий укуктарга таандык экендигин аныкта:
 - байыркы Спартада алсыз балдарды жарга ыргытышкан;
 - классташ кыз парталаш курбусунун катын жашырын окуду;
 - адамды башка динге өтүүгө аргасыз кылышты;
 - жергиликтүү бийлик органдарын сындаган макалаларды чыгарууга тыюу салынды.

Тизмени өз мисалдарың менен улант.

10-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ЖАРАНДЫГЫ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- жарандык эмне, ал адам үчүн кандай мааниге ээ экендигин;
- жарандыкка кабыл алуунун негиздери жана аны токтотуунун шарттары билип аласың.

1. Адамга жарандык эмне үчүн керек?
2. Жаран жана мамлекет.
3. Биометрикалык паспорт. Өзбекстан жаранынын укуктук статусу.

1. АДАМГА ЖАРАНДЫК ЭМНЕ ҮЧҮН КЕРЕК?

Жарандык эмне экендигин билесиңби? Тигил, же бул өлкөнүн жараны болуу адам баласы үчүн эмнени билдириши жөнүндө ойлоп көргөнсүңбү?

1-тапшырма

Өз өлкөсүн жериген жана чет өлкөдө жашоо үчүн көчүп кетүүнү эңсеген балдар кездешип турат.

Топторго бөлүнгөн түрдө башка мамлекетте жашоого «кошуламын» деген беш жана «каршымын» деген беш себепти калыптандыргыла. Бири-бириңерди өзүңөрдүн туура экендигиңерге ишендиргиле.

Эсте сакта!

Жарандык – бул адамдын мамлекет менен укуктук байланыштарын туюнтат. Мамлекет өзүнүн мыйзамдарында адамдын укуктук статусун, башкача айтканда адамдын мамлекетке, анын органдарына жана башка жеке адамдарга карата ордун белгилейт.

Жаран саналган адам өзүнүн мамлекетинин аймагында да, андан тышта да анын коргоосунда жана кепилдигинде болот, ошондой эле жаранга карата бекемдеп коюлган бардык укуктардан толугу менен пайдаланат. Өз кезегинде, жарандар өлкөсүнүн мыйзамдарына баш ийүүгө, өзүнүн жарандык милдеттерин жана милдеттенмелерин аткарууга тийиш.

Жаран шайлап коюла турган органдарга өзүнүн өкүлдөрүн шайлап гана калбай, өзү да ошол органдарга шайланышы мүмкүн. Жарандыгы болбогон адам мындай укукка ээ боло албайт.

Эгерде армияда кызмат аткаруу жаран үчүн граждандык милдет жана милдеттенме саналса, жарандыгы болбогон адамдарга карата мындай милдеттенме мыйзам менен колдонулбайт. Жарандыгы болбогон адамдар партиялардын мүчөсү да боло алышпайт, мамлекеттик органдардын жетекчилик кызматтарында иштей алышпайт, шайлоолордо да катыша алышпайт.

Эсте сакта!

Дискриминация – жынысы, улуту, диний жана саясий ишеними боюнча, белгилүү бир топтогу адамдарын укуктарын белгисиз түрдө чектөө же четке кагуу.

Көңүл бур!

Чет өлкөнүн жарандары жана жарандыгы болбогон адамдар (**апатридер**) — эл аралык укуктук документтер адам баласына ыйгарган бардык негизги укуктардан пайдаланышат (шайлоолордо катышуу укугу буга кирбейт) Ошол өлкөнүн жарандары сыяктуу алар да анын мыйзамдарына баш ийүүгө тийиш.

«Жарандык жөнүндөгү» Мыйзамдын 11-статьясында Өзбекстан Республикасында жашап турган, бирок Өзбекстан Республикасынын жараны болбогон жана чет өлкөнүн жараны экендигин ырастоочу негизге ээ болбогон жеке адамдар жарандыгы болбогон адамдар эсептелиши белгиленген. Эки мамлекеттин жараны болууга тыюу салынган.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын аймагындагы чет өлкөлүк жарандардын жана жарандыгы болбогон жеке адамдардын укук жана эркиндиктери эл аралык укук ченемдерине ылайык камсыз кылынат. Алар Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, мыйзамдары жана эл аралык келишимдери менен каралган милдеттерди аткарышат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 23-статья.

2. ЖАРАН ЖАНА МАМЛЕКЕТ

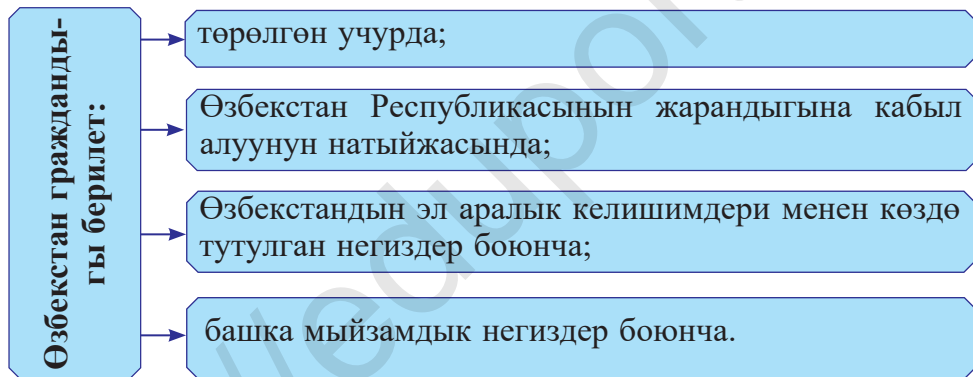
Өзбекстан Республикасынын жарандыгы жөнүндөгү иштерди башкарган мамлекеттик органдарга төмөнкүлөр кирет:

- Өзбекстан Республикасы Президентинин алдындагы Жарандык маселелери боюнча комиссия;
- Өзбекстан Республикасынын Ички иштер министрлиги;
- Өзбекстан Республикасынын Тышкы иштер министрлиги.
- Жарандыкка кабыл алуу жөнүндөгү токтом Өзбекстан Республикасынын Президенти тарабынан кабыл алынат.

Жарандыкты алуу үчүн эмне негиз боло алат?

Эсте сакта!

«Өзбекстан Республикасынын жарандык жөнүндөгү» Мыйзамы, 12-статья.

3. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖАРАНЫНЫН БИОМЕТРИКАЛЫК ЖАНА ЧЕТ ЭЛДИК ПАСПОРТУ

Биометрикалык паспорт – бул Өзбекстан Республикасы жаранынын жарандыгын жана керт башын ырастаган, паспорт ээсинин өзүмдүк биографиялык маалыматтары жана биометрикалык параметрлерине ээ электрондук маалымат (чип) ташуучу документ.

2019-жыл 1-январдан стикерлер, башкача айтканда чет элге чыгуу үчүн «чыгуу визасы» берилиши токтотулду жана 10 жылга бериле тур-

ган жаңы биометрикалык чет элдик паспорттор алына турган болду. Чет эл паспорттору эл аралык стандарттарга төп келет. 15 жаштан 18 жашка чейин болгон жарандар ата-энелери, камкорлор (жашы жетпеген баланын укугуна, мүлкүнө опека жүргүзүү үчүн дайындалган адам) жашы жетпеген өспүрүмдөрдүн өз алдынча эгемендүү түрдө чет элге чыгуусуна байланыштуу нотариус тарабынан тастыкталган ишеним кагаз болгондо гана чоңдордун жолдошусуз чыгышы мүмкүн.

Паспорт белгиленген үлгү боюнча берилет жана өзбек, англис тилдеринде Каракалпакстан Республикасы үчүн каракалпак, өзбек жана англис тилдеринде персоналдаштырылат, башкача айтканда толтурулат.

2-тапшырма

1. Эгерде сага мамлекетиндин жарандыгына кабыл алуу жөнүндөгү маселени чечүүнү тапшырышса, кимдерге терс жооп берет элең жана эмне үчүн?

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын бүткүл аймагында бирдей жарандык орнотулат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 21-статья.

Өзбекстан Республикасынын жарандыгына кабыл алуу, жарандыкты кайра калыбына келтирүү жана жарандыктан чыгуу Өзбекстан Республикасы Президентинин буйругу менен жөнгө салынат.

Өзбекстан Республикасы жарандыгынын токтотулушу үчүн төмөнкүлөр негиз болушу мүмкүн:

чет өлкөнүн аскердик кызматына, коопсуздук кызматы органдарына, полициясына, юстиция органдарына же чет өлкө бийлигинин башка органдарына кабыл алынышы натыйжасында;

эгерде чет өлкөдө туруктуу жашаган жеке адам 3 жыл бою кечиримдүү себепсиз консулдуктун каттоо тизмесине киргизилбеген болсо;

эгерде Өзбекстан Республикасынын жарандыгына өтүүдө жалган маалымат же жасалма документтерди көрсөтүү натыйжасында өздөштүрүлгөн болсо;

эгерде жаран чет элдин кызыкчылыгына каратылган кыймыл-аракет менен алектенген абалда же болбосо, тынчтык жана коопсуздукка каршы кылмыштарды ишке ашыруу жолу менен коом жана мамлекеттин кызыкчылыгына зыян келтирген болсо;

жаран чет элдин мамлекеттик жарандыгына өткөн болсо.

3-тапшырма

Төмөнкү жагдайларды карап чык жана суроолорго жооп бер.

1-жагдай.

Борбордогу ооруканалардын биринен анчалык алыс эмес жерде кимдир бирөө гүлдөрдүн арасына таштап кеткен ымыркай табылды. Баланын ата тегин билдирген эч кандай жазуу да, документ да жок болчу.

Ымыркайды жарандык абалы документтеринде каттоо маселесинин пайда болушу турган сөз. Фамилиясы, аты, атасынын аты таап алынган наристенин төрөлгөндүгүн каттоого алдырган адамдардын каалоосу боюнча белгиленет.

Наристенин жарандыгы маселесин чечүүдө кыйынчылык туулду, анткени маалыматтардын жоктугу айынан бала төрөлгөн жерди аныктоонун мүмкүнчүлүгү болбоду.

Сенин оюңча, ымыркайдын жарандыгы жөнүндөгү маселени кандайча чечүү керек?

2-жагдай.

Эрди-катын У.лар жарандык абалы актын каттоо органдарына (ЖААКО) перзентин каттоого алуу жөнүндөгү арыз менен кайрылышты.

Арыз көрүлүп жатканда ЖААКО нун кызматчылары эрди-катын У.лардын жарандыгы болбогон адамдар экендигин аныкташты жана баланы каттоого алууну четке кагышты. Четке кагуунун себебин алар: бала да ата-энеси сыяктуу жарандыгы болбогон адам саналышын, ошондуктан Өзбекстандын жараны иретинде каттоого алынышы мүмкүн эмес деп түшүндүрүштү.

Сенин оюңча, ЖААКО кызматчылары туура иш жасаштыбы? Эрди-катын У.лардын ЖААКОго кайрылуусу менен байланыштуу маселеге «Өзбекстан Республикасынын жарандыгы жөнүндөгү» Мыйзамдын кайсы эрежелеринен жооп табууга болот?

Нормативдик документ!

Билип койгонун оң:

- төрөлгөндүк жөнүндөгү күбөлүк, жаранга 16 жашка толгондо берилген паспорт жарандыкты ырастоочу документ эсептелет;
- жубайлардан биринин жарандыгын өзгөртүшү түгөйүнүн да жарандыгын өзгөртүшүнө алып келбейт;
- чет өлкөлүк эркек же аял менен никелешүү жубайларга жарандыгын өзгөртүү милдетин жүктөбөйт;
- жарандыгы болбогон жеке адамдардын Өзбекстандын аймагында төрөлгөн перзенти Өзбекстан Республикасынын жараны эсептелет;
- чет өлкөлүк жаран же жарандыгы болбогон жеке адам болгон бала перзенттикке алынга учурда, ал Өзбекстан Республикасынын жаранына айланат;

- 14 жаштан 18 жашка чейин болгон балдардын жарандыгын, алар ата-энелеринин жарандыгы өзгөргөн учурда, ошондой эле, перзенттикке алуу учурунда өзгөртүү балдардын макулдугу менен ишке ашырылышы мүмкүн;
- эгерде Өзбекстан Республикасынын эл аралык келишими менен «Өзбекстан Республикасынын жарандыгы жөнүндөгү» Мыйзамдан айырмаланган эрежелер киргизилчү болсо, анда эл аралык келишимдин эрежелери колдонулат.

Жыйынтык чыгарарбыз

- Өзбекстан Республикасынын жарандыгы:**
- адамдын мамлекет менен укуктук байланыштары, адам жана жарандардын мамлекет тарабынан корголушу;
 - жарандардын мыйзамдарга баш ийүү милдети; жарандыгы болбогон адамдар: мамлекеттик бийлик органдарына шайланбайт, шайлоолордо катышпайт, армияда кызмат кылбайт, саясий партияларга мүчө болбойт;
 - паспорт – 16 жаштан;
 - жарандыкка ээ болуу:
 - төрөлүшү менен;
 - кабыл алуу жөнүндөгү арыз боюнча;
 - «Өзбекстан Республикасынын жарандыгы жөнүндөгү» Мыйзам.

Өзүңдү сына!

1. Жарандык деген эмне? Адамзаттын тарыхында жарандык институту бардык убактарда болгонбу?
2. Сенин оюңча, жарандар укуктарын иш жүзүндө аткарылышы зарыл болгон шарттарды ким камсыздоого тийиш?
3. Жаран менен мамлекеттин ортосуна кандай өз ара байланыштуулук пайда болот?
4. Учурдагы демократиялык мамлекеттин жараны кандай нормалардын коргоосу астында болот?
5. Өзбекстанда жарандыкка ээ болуу үчүн кандай мыйзамдык негиздер көздө тутулган?
6. Демократиялык коомдо жаран менен мамлекеттин өз ара мамилелери кандай принциптерге негизделет?
7. Чет өлкөнүн жарандары жана жарандыгы болбогон адамдар жарандыгы болгон адамдар менен бирдей укуктарга ээ боло алышабы?
8. «Адамдын укуктук статусу» түшүнүгүн түшүндүр, анын өзгөчөлүктөрүн сана.

11-§. АДАМ УКУГУ ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИНИН КЕПИЛДИКТЕРИ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- адам укук жана эркиндиктеринин конституциялык кепилдениши жөнүндө;
- адам укуктарын коргоо механизми жөнүндө;
- өз укуктарынды коргоо үчүн кайсы органдарга кайрылуу керектиги жөнүндө билип аласың.

1. Өзүнүн укуктарын коргоо үчүн каерге кайрылуу керек?
2. Адам укук жана эркиндиктеринин кепилдиктери.
3. Адам укуктарын коргоо боюнча улуттук институттар.

1. ӨЗ УКУКТАРЫН КОРГОО ҮЧҮН КАЕРГЕ КАЙРЫЛУУ КЕРЕК?

Тилекке каршы, көптөгөн учурларда адам баласы кордоо жана кемсинтүүлөргө дуушар болот. Адам укуктарына зыян жеткирилген бардык учурларда ал ошол укуктардын корголушуна зарылчылык сезет.

Азыркы күндө мамлекеттин өзү мына ошондой коргоочунун ролун мыйзамдары, соту жана укук-тартип органдары аркылуу аткарат.

Негизги мыйзам белгилейт

Ар бир адамга өзүнүн укук жана эркиндиктерин сот аркылуу коргоо, мамлекеттик органдардын, кызмат адамдарынын жана коомдук бирикмелердин мыйзамга каршы жасаган кыймыл-аракеттеринин үстүнөн сотко даттануу укугуна кепилдик берилет.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 44-статья.

Бул укук квалификациялуу юридикалык жардамга муктаж болгон ар бир адам адвокатка кайрылып, мына ошондой жардамдан пайдаланышы мүмкүнкүндүгүн билдирет. Кандайдыр жагдайда, ал тургай адам жазык иши менен күнөөлөнгөн учурда да, ага бул жардамды берүүгө тыюу салууга эч ким укуктуу эмес.

Өлкөбүздө бойго жете электер, эмгекке жараксыздар жана картайган адамдар бөтөнчө коргоо астына алынат.

Негизги мыйзам белгилейт

Бойго жетпегендердин, эмгекке жөндөмсүздөрдүн жана жалгыз карыялардын укуктары мамлекеттин коргоосунда.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 45-статья.

2. АДАМ УКУК ЖАНА ЭРКИНДИКТЕРИНИН КЕПИЛДИКТЕРИ

Укуктук мамлекетте адам укуктарынын корголушун кепилдикке алган көптөгөн усулдар болот. Алардын ичинен бөтөнчө орун сот коргоосуна тиешелүү. Коргоонун бул формасынан ар бир адам пайдаланышы мүмкүн. Ал үчүн сотко көрүп чыгуу үчүн негиз болуп кызмат кылган даттануусу менен кайрылуу жетиштүү.

Укуктук өлкөдө сот көз карандысыз адилеттүү соттоо органы болгондуктан, ар кандай талаш-тартыш ишти чечүүчү судья жалгыз гана мыйзамга баш иет.

Судья конкреттүү иштерди чечип жатканда калыс болушу, башкача айтканда өзүнүн жеке симпатия жана антипатиясынан бийик турушу, парага сатылбастыгы керек. Эч кимдин, бийлик жана жогорку башкаруу органдарынын да соттун ишине аралашууга укугу жок.

«Жеке жана юридикалык адамдардын кайрылуулары жөнүндөгү» Мыйзамына ылайык кызматтык жана юридикалык кишилерге мамлекет органдары, уюмдар жана алардын кызмат кишилерине жеке же жамаат болуп кайрылышы кепилденет.

3. АДАМ УКУКТАРЫ БОЮНЧА УЛУТТУК ИНСТИТУТТАР

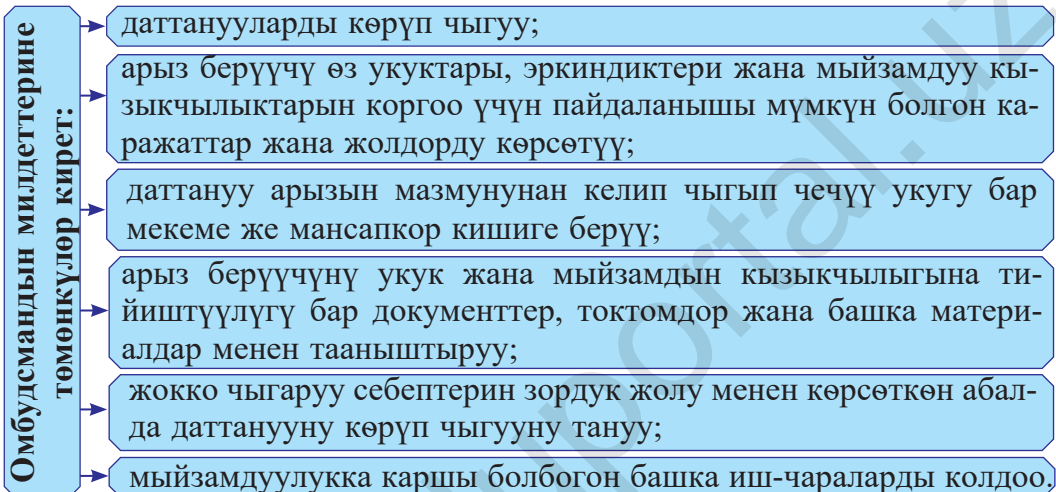
Өзбекстандын өз алдынча өнүгүү жылдарында адам укуктарын коргоо боюнча адам укуктарын коргоо механизмдин кыйла кеңиткен жаңы улуттук институттар түзүлдү.

Алардын катарына төмөнкүлөр кирет:

- Олий Мажлистин адам укуктары боюнча Өкүлдүк институту – **Омбудсман;**
- Адам укуктары боюнча Улуттук борбор.

Омбудсман

Адам укуктары боюнча Өкүлдүк институту – Омбудсман 1995-жылы мыйзам чыгаруучу бийлик системасында, башкача айтканда Олий Мажлистин алдында түзүлгөн болуп, ал соттоочу эсептелбейт. Омбудсман мамлекеттик органдар тарабынан адам укуктарына баш ийилиши үстүнөн парламенттик көзөмөлдөөнү ишке ашырат.

Омбудсмандин алдында конституциялык укук жана эркиндиктердин сакталышы боюнча комиссия түзүлгөн. Ал жарандар менен уюмдардан келген кайрылууларды көрүп чыгат. Өзүнүн мыйзамдуу укуктарынын бузулгандыгы жөнүндө даттануу менен ар бир адам (республиканын жараны, чет өлкөнүн жараны, же жарандыгы болбогон жеке адам) Омбудсманга даттануу боюнча текшерүү натыйжаларынын негизинде ал төмөнкүлөрдү аткарышы керек:

– арыз берүүчүгө анын кайрылуусу көрүп чыгылдан кийин натыйжалар тууралуу кабар берүү;

– иш-аракеттеринде жарандардын укуктары, эркиндиктери жана мыйзамдуу кызыкчылыктарынын бузулгандыгы аныкталганда иш-аракеттеги же иш-аракетсиз мекеме же мансапкор кишиге кемсинтилген укуктарын реконструкция кылуу боюнча сунуштардан түзүлгөн өз корутундусун берүү.

Өкүлдүн корутундусун алган мекеме же киши аны көрүп чыгышы жана бир айдын ичинде далилдүү, негизделген жообун жөнөтүшү керек.

Өкүлдүн корутундусунда төмөнкү сунуштар болушу мүмкүн: иш мекеме же мансапкор киши тарабынан аягына жеткирилиши керек; мекеме же мансапкор кишинин токтому өзгөртүрүлүшү же жокко чыгарылышы мүмкүн; мекеме же мансапкор киши токтомун далилдеп бериши зарыл; мекеме же мансапкор киши кошумча токтом кабыл алышы керек.

Адам укуктары боюнча Өзбекстан Республикасынын улуттук борбору

Адам укуктары боюнча Өзбекстан Республикасынын Улуттук борбору 1996-жылдын 31-октябрында аткаруу бийлиги системасы курамында түзүлгөн. Ал өлкөдө укукту коргоо иштерин уюштуруучу мамлекеттик уюм саналат.

Адам укуктары боюнча Өзбекстан Республикасы Улуттук борборунун милдеттери:

– адам укуктары жаатындагы мамлекет саясатын ийгиликтүү ишке ашырууга, бул жаатта Өзбекстан Республикасынын эл аралык милдеттерди аткаруу боюнча мамлекет органдарынын иш-аракеттерине көмөктөшүү;

– адам укуктары жана эркиндиктерине моюн сунуу абалын үйрөнүү, талдоо жана жалпылаштыруу, адам укуктарын коргоо боюнча эл аралык жана региондук структуралардын сунуштарынын аткарылыш мониторингин ишке ашыруу;

– Өзбекстан Республикасында адам укуктарына моюн сунушу жана корголушу боюнча улуттук баяндамалар даярдоо;

– адам укуктарын коргоо боюнча эл аралык жана региондук структуралардын сунуштарын ишке ашыруу боюнча улуттук аракеттердин программасын иштеп чыгуу;

– адам укуктары жаатындагы нормативдик-укуктук документтерин жакшыртуу, улуттук мыйзамдуулук документтерине Өзбекстан Республикасынын адам укуктарына тиешелүү эл аралык келишимдерди колдоону камсыздоо боюнча сунуштар даярдоо;

– адам укуктарын коргоо жана адам укуктарын жүзөгө ашыруу боюнча мамлекет органдарына, жарандык коому институттарына жана башка мекемелерге практикалык жактан жардам көрсөтүү;

– эл арасында адам укуктары жаатындагы укуктук-тартип иштерин алып баруу;

– адам укуктарына моюн сунуу маселелери боюнча изилдөө иштерин өркүндөтүү жана өткөрүү, ошондой эле, басып чыгаруу иш-аракетин ишке ашыруу;

– адам укуктары жаатындагы эл аралык жана региондук мекемелер менен шериктештикти жолго коюу.

1-тапшырма

Элестетип көр, сен химия комбинаты жайгашкан шаарда жашайсың. Бул ишкана бир топ жылдардан бери иштеп жатат. Мына ошол убакыттын ичинде калкта жүрөк-тамыр жана өпкө оорулары көбөйдү. Калктын саламаттыгына үзгүлтүксүз түрдө байкоо жүргүзүүнүн натыйжасында оорунун көбөйүшүнө айлана-чөйрөнүн булганышы себебчи экендиги аныкталды. Комбинаттын администрациясы тазалоочу курулмаларды орнотуу боюнча берген убадаларын аткарбай келет.

Коомчулук бул көйгөйдү кандай чечиши мүмкүн? Бул учурда кандай иш-аракеттер натыйжа берет?

2-тапшырма

Төмөнкү жагдайларда адам укуктарын коргоонун кайсы механизмдеринен пайдаланууга болот?

1. Сени куугунтукка алып, жазалоо менен коркутуп жатышат, токтоосуз телефон кылышууда, акарат кылып жатышат. *Эмне кылуу керек?*

2. Сени кылмыш жасагандыкта күнөөлөп жатышат. Кайсы уюмдун коргоосуна таянсаң болот? *Мындай жагдайда эмне кылуу керек?*

3. Адилетсиз түрдө жабыркаганыңа, көңүлүңдү оорутушканына, акарат кылып жатышканына ишеним пайда кылдың. *Эмне кылуу керек?*

4. Түнү жолдошуң менен машыгуудан келе жатасың. Сени милиционер токтотту, милиция бөлүмүнө алып кетмекчи болуп турат.

Мындай жагдайда өзүңдү кандай кармооң керек?

Жыйынтык чыгарабыз

Укук жана эркиндиктердин кепилдиктери:

- Укук жана эркиндиктердин кепилдиктери адам укуктарын коргоо механизми: соттор, прокуратура, милиция, адвокатура;
- адам укуктарынын ишке ашырылышынын мониторинги;
- «Жеке жана юридикалык адамдардын кайрылуулары жөнүндөгү» Мыйзам;
- Омбудсман;
- 1996-жылы – Адам укуктары боюнча Өзбекстан Республикасы Улуттук борборунун түзүлүшү.

Өзүңдү сына!

1. «Конституциялык кепилдик» деген түшүнүктүн маани-маңызын түшүндүрүп бер.
2. Өзбекстанда адам укуктарынын кандай кошумча улуттук механизмдери жаратылган? Алар кандай милдеттерди аткарат?
3. Эмне үчүн адамга кесиптик билимдер менен кошо укуктук билимдер да зарыл?

Нормативдик документ

**«ЖЕКЕ ЖАНА ЮРИДИКАЛЫК АДАМДАРДЫН
КАЙРЫЛУУЛАРЫ ЖӨНҮНДӨ» ӨЗБЕКСТАН
РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫ**

(Көчүрмө)

6-статья. Кайрылууларга коюлуучу талаптар

Жеке адамдын кайрылуусунда ошол адамдын фамилиясы (аты-жөнү), анын жашаш жайы жөнүндөгү маалыматтар көрсөтүлгөн болушу керек.

Юридикалык адамдын кайрылуусунда ошол кишинин толук аты-жөнү, анын жашаган жери (почта дареги) жөнүндөгү маалыматтардын болушу зарыл.

Жеке адам жана юридикалык адамдын кайрылуусунда мамлекет органынын, мекеменин анык аталышы, мансабы же мансапкор кишининг фамилиясы (аты-жөнү) көрсөтүлгөн, ошондой эле кайрылуунун мазмуну баяндалган болушу керек.

Кайрылууларда кайрылуучу кишилердин электрон почта дареги, байланыш телефондору жана факстарынын номерлери көрсөтүлүшү мүмкүн. Кайрылуулар мамлекеттик тилде же башка тилдерде берилет.

Жазма кайрылуу кайрылуучу жеке адамдын колу же юридикалык адамдын өкүлдүк кишисинин колу менен бекитилген болушу керек.

Жеке адамдын жазма кайрылуусун кайрылып жаткан кишинин колу менен бекитүүгө мүмкүн болбогон абалда, бул кайрылуу аны жазып берген кишинин колу менен бекитилип, анын фамилиясы (аты-жөнү) да кошумча түрдө жазып коюлат.

Кайрылуучулардын өкүлдөрү аркылуу берилген кайрылууларына алардын ыйгарымдарын далилдөөчү документтер тиркеме кылынат.

12-§. ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖАРАНДАРЫНЫН КОНСТИТУЦИЯЛЫК МИЛДЕТТЕРИ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- жарандардын конституциялык укуктары эмнелерден турушун;
- бойго жетпеген жарандардын Ўзбекстан Республикасынын мыйзам документтерин бузгандыгы үчүн жоопкерчилиги;
- укук жана милдеттердин үзгүлтүксүз байланышта экендигин биллип аласың.

1. Укук жана милдеттердин бирдиги.

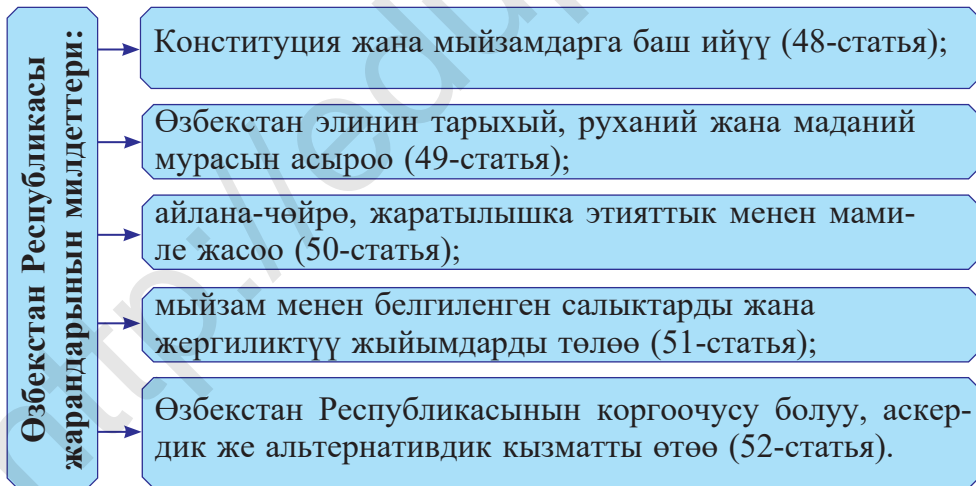
2. Мыйзам алдында бардыгы бирдей.

3. Конституциялык милдеттерге баш ийбегендик үчүн жоопкерчилик.

1. УКУК ЖАНА МИЛДЕТТЕРДИН БИРДИГИ

Ўзбекстан Республикасынын Конституциясында Ўзбекстан Республикасы жардандарынын негизги укуктары, ошондой эле алардын милдеттери да белгилеп берилген.

Ўзбекстан Республикасы Конституциясы (II бап) жарандардын төмөнкү милдеттерин өзүндө камтыйт:

Жалпыга белгилүү болгон бир чындык бар:

«Укуктарсыз милдеттер болбогону сыяктуу милдеттерсиз укуктар да болбойт».

Муну турмуштун өзү ырастайт. Коомдо жашап, өзүнө окшогондор менен мамиле жасагандан кийин, адам толук эркин боло албайт, айлана-чөйрөдөгү адамдарды эсепке албастыктын да мүмкүнчүлүгү жок.

Бул принцип ар бир жаранга тиешелүү болуп, мамлекеттин конституциясы менен мыйзамдарында бекемдеп коюлган милдеттенмелерден баш тартууга эч кимдин укугу жок экендигин билдирет.

Ошону менен бирге Конституцияда өз укук жана эркиндиктерин ишке ашырууда башка адамдардын укук, эркиндиктери, аброюн жана кадыр-баркын урмат кылуу керектиги да баса белгиленет (48-статья). Конституциялык милдеттер жана мыйзамдар жарандар тарабынан аткарылбаган учурларда административдик, жарандык, же кылмыштык жоопкерчилик күчкө кирет.

Тапшырма

Элестетип көр, сенин классың – анчалык чоң болбогон коом. Сенин оюңча, эгерде анын жарандары бардык укук жана эркиндиктерге ээ болушса, бирок алардын эч кандай милдети болбосо, эмне болушу мүмкүн?

2. МЫЙЗАМ АЛДЫНДА БАРДЫГЫ БИРДЕЙ

Мыйзам алдында бардыгы бирдейлик принциби социалдык орду, ээлеген кызматы жана башка ушул сыяктууларга карабастан өлкөнүн бардык жарандарына колдонулат. Эч кайсы жаран Конституция менен белгилеп коюлган милдеттеринен баш тартпоого же алардан бошотулбоого тийиш.

Конституция жана мыйзамдарга баш ийүү өлкө жарандарынын эң негизги милдети саналат.

Негизги мыйзам белгилейт

Бардык жарандар Конституцияда каралган милдеттерин аткарышат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 47-статья.

Тарыхый жана маданий мурасты абайлап-асыроо

Өзбекстан элинин тарыхый эстеликтери, руханий жана маданий мурасы жалпы элдин улуттук байлыгы эсептелет. Бул улуттук байлык кылымдар бою жаратылган жана ар бирибиз ата-бабаларыбыздын тарыхый жана маданий мурасын сактап калышыбыз керек.

Айлана-чөйрөгө, табиятка этияттык менен мамиле жасоо

Айлана-чөйрөгө этияттык менен мамиле жасоо зарылчылыгы Конституцияда (50-статья) жана «Өзбекстан Республикасынын жаратылышты коргоо жөнүндөгү» Мыйзамында чагылдырылып, ал жарандарга төмөнкү милдеттерди жүктөйт:

- жаратылыш ресурстарынан үнөмдүү пайдалануу;
- жаратылыш байлыктарын абайлап-асыроо;
- жаратылыш объекттери менен байланыштуу болгон маданий мурасты сактап калуу.

Бүгүнкү күндө адам өмүрү үчүн жаратылышты жок кылуу, аба, жер жана сууну булгоодон да чоң кооп жок. Жаратылышты куткаруу менен биз өзүбүздү-өзүбүз кырсыктан куткарган болобуз.

Негизги мыйзам белгилейт

Жарандар Өзбекстан элинин тарыхый, руханий жана маданий мурасын абайлап-асыроого милдеттүү.

Маданияттын эстеликтери мамлекеттин коргоосунда.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 49-статья.

Мекенди коргоо

Өзбекстан Республикасынын Конституциясында мекендин коргоочусу болуу өлкөнүн ар бир жаранынын милдети деп жарыяланган (52-статья). «Жалпы аскердик милдет жана аскердик кызмат жөнүндөгү» Мыйзам боюнча Ата Мекенин коргоо милдети жарандар тарабынан аскердик же альтернативдик кызмат өтөө жолу менен аткарылат.

Альтернативдик кызмат, адатта, эл чарба ишканаларында тажрыйба талап кылбаган жумуштарды аткарууга тартууну көздө тутат. Аялдар тынчтык убагында аскердик кызматка чакырылбайт.

Өзбекистанда туруктуу жашап турган, же убактынча болгон башка өлкөнүн жарандары жана жарандыгы болбогон адамдар аскердик кызматка чакырылбайт, ошондой эле мамлекеттик окуу жайларында аскердик даярдыктан өтүшпөйт. Мөөнөттүү аскердик кызматка ден соолугу боюнча аскердик кызматка жарактуу, чакыруу күнүндө 18 жашка толгон эркектер чакырылат. 1993-жылы 14-январь өлкөбүздө **Мекенди коргоочулар күнү** деп жарыяланды.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасын коргоо – Өзбекстан Республикасынын ар бир жаранынын милдети. Жарандар мыйзамда каралган тартипте аскердик же альтернативдүү кызматты өтөөгө милдеттүү.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 52-статья.

Билим алуу – бойго жете элек жарандардын негизги милдети

Өлкөнүн бойго жетпеген жарандарынын негизги милдеттеринен бири жалпы орто билим алуудан турат. Мектепте тогуз жылдык билим алгандан кийин окуучулар 10-11-класстарда же академиялык лицейлерде, же 11-классты бүткөндөн кийин өнөр-кесип коллеждеринде же жогорку окуу жайларында билим алууну улантышат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы боюнча ар бир адам акысыз билим алуу укугуна ээ жана ар кимдин акысыз билим алуусу кепилденет (41-статья)

Учурда Республикада жогорку окуу жайлары, өнөр-кесиптик билим берүү мекемелери, жалпы орто билим берүүчү мектептер иштеп жатат. Алардын бардык күч-аракети билим алгандар мектепти бүтүрүшкөндөн кийин да ар тараптан жеткилең, жогорку жалпы маданий деңгээлге ээ чыгармачыл адамдар болушуна каратылган.

3. КОНСТИТУЦИЯЛЫК МИЛДЕТТЕРГЕ БАШ ИЙБЕГЕНДИК ҮЧҮН ЖООПКЕРЧИЛИК

Өзбекстан Республикасынын административдик жоопкерчилик жөнүндөгү кодекси боюнча, кылмыш жасалган күнгө чейин 16 жашка толгон жарандар административдик жоопкерчиликке тартылууга тийиш.

Өспүрүмдөр 13 жаштан күнөөнү оорлоштуруучу жагдайларда кастык менен адам өлтүргөндүк үчүн, ал эми 14 жаштан болсо кастык менен адам өлтүргөндүк, кастык менен денеге өтөө оор жана жеңил жаракат жеткиргендик, кыйноо, намысына тийүү, адам уурдоо, башка оор мыйзам бузгандык үчүн кылмыштык жоопкерчиликке тартылат.

Бойго жете элек мыйзам бузуучуларга төмөндөгү жаза түрлөрү колдонулушу мүмкүн:

- жеткирилген зыяндын ордун толтуруу милдетин жүктөө;
- айып төлөө (штраф);
- эркинен ажыратуу.

Бойго жете элек мыйзам бузуучулар жазаны бойго жете электердин колониясында же жабык типтеги атайын таалим-тарбия мекемелеринде өтөйт.

Жыйынтык чыгарабыз

Жарандардын милдеттери:

- мыйзам алдында бардыгы бирдей;
- укуктар милдеттерсиз болбойт;
- конституция жана мыйзамдарга баш ийүү;
- башка адамдардын укуктарын, эркиндиктерин, ар-намысын жана кадыр-баркын урматтоо;
- тарых жана маданият эстеликтерин асырап-абайлоо;
- мыйзам менен белгиленген салыктарды төлөө;
- аскердик же альтернативдик кызматты өтөө;
- айлананын табигый чөйрөсүнө этияттык менен мамиле жасоо.

Өзүңдү сына!

1. Сенин оюнча, өлкө жарандарынын укук жана эркиндиктерин ишке ашырылышы үчүн аларды Конституцияда бекемдеп коюунун өзү гана жетиштүүбү?

2. Өзбекстан Республикасынын Конституциясында өлкөнүн жарандары үчүн белгиленген милдеттерди айтып бер.
3. Кандай ойлойсун, эмне үчүн укуктар милдеттерсиз болбойт?
4. Өлкөнүн Конституциясы жана мыйзамдарына баш ийбегендик үчүн бойго жете электерге кандай административдик жана кылмыштык жоопкерчиликтер белгиленген?

Нормативдик документ

ЭРЕЗЕГЕ ЖЕТПЕГЕНДЕРДИН ИШТЕРИ БОЮНЧА МЕКЕМЕЛЕР АРАЛЫК КОМИССИЯЛАР ЖӨНҮНДӨГҮ УСТАВ

(Көчүрмө)

9-бап. ТААСИР ЭТҮҮ ЧАРАЛАРЫ ЖАНА АЛАРДЫ КОЛДОО ТАРТИБИ

21. Район (шаар) комиссиялары бул уставдын 20-сабында көрсөтүлгөн абалдарда эрезеге жетпегендерге таасир этүү иш-чарасы менен;

– район (шаар) сотуна эрезеге жетпеген кишиге жабыркаган адамдан кечирим суроо милдетин жүктөө тууралуу өтүнүчүн киритиши;

– алдын ала эскертүү киритүү;

– район (шаар) сотуна 15 жашка чыккан эрезеге жетпеген кишиге, эгерде зыяндын ченеми белгиленген минимал иш акынан көп болбосо, жеткизилген материалдык зыянды төлөө же жоюу милдетин жүктөө же белгиленген минималдуу иш акынан көп болбогон материалдык зыянды өз мээнети менен жоюу милдетин жүктөө тууралуу өтүнүчүн киритиши;

– 16 жашка кирген эрезеге жетпеген жана өз алдынча акча иштеп таба турган кишиге Өзбекстан Республикасынын Административдик жоопкерчилиги жөнүндөгү Кодексте белгиленген абалдарда айып төлөтүшү;

– эрезеге жетпеген кишини ата-энеси же алардын ордун басуучу кишилерге же жамааттын тарбиячыларынын күзөтүүсүнө, ошондой эле эмгек жамааты же мамлекеттик эмес уюмдардын күзөтүүсүнө алардын ыраазычылыгы менен бериши;

– эрезеге жетпеген кишини мыйзамдуулукта белгиленген абалдарда жана тартипте адистештирилген таалим-тарбия мекемелерине жайгаштыруу жөнүндө сотко рекомендация бериши мүмкүн.

(Көчүрмө)

43-статья. Жаза системасы.

Кылмыш кылууда айыптуу деп табылган кишилерге карата төмөнкүдөй негизги жазалар колдонулушу мүмкүн: а) айып төлөө; б) белгилүү укуктан ажыратуу; в) эрксиз коомдук иштер; г) ахлак түзөтүү иштери; д) кызмат боюнча чектөө; е) эркиндикти чектөө; ё) дисциплинардык бөлүмгө жөнөтүү; ж) эркинен ажыратуу; з) түбөлүк эркинен ажыратуу.

Кесилгендерге негизги жазалардан тышкары аскердик же атайын атактуу наамдан ажыратуу сыяктуу кошумча жаза да дайындалышы мүмкүн.

Кызмат боюнча чектөө же дисциплинардык бөлүмгө жөнөтүү сыяктуу жазалар бир гана аскердик кызматчыларга карата колдонулат. Белгилүү укуктан ажыратуу негизги жаза катарында эмес, кошумча жаза түрүндө колдонулушу мүмкүн.

82-статья. Айып төлөө (штраф).

Айып эң аз эмгек акынын эки эсесинен жыйырма эсесине чейин өлчөмдө дайындалат. Айыптуу айып төлөөдөн алты ай бою баш тартса, сот төлөнбөгөн айыптын санын ахлак түзөтүү иштери жазасы менен алмаштырат. Мында эң аз эмгек акынын эки эсеси өлчөмүндөгү айып ахлак түзөтүү иштеринин бир айына теңештирип эсептелет.

83-статья. Ахлак түзөтүү иштери.

Ахлак түзөтүү иштери эмгекке жарамдуу бойго жетпегендерге карата гана өзүнүн иш жайында өтөө, эгерде айыптуу эч жерде иштебесе, бул жазанын аткарылышын көзөмөлгө алуучу органдар белгилеп берген өзү жашаган аймактагы бацка жерлерде өтөө түрүндө бир айдан бир жылга чейин мөөнөткө дайындалат.

85-статья. Эркинен ажыратуу.

Эрезеге жетпегендерге карата эркинен ажыратуу жазасы алты айдан он жылга чейин мөөнөткө дайындалат.

Эркинен ажыратуу кылмыш жасалган учурда он үч жаштан он алты жашка чейин болгон жеке адамдарга карата: а) оор кылмыш үчүн – алты жылга чейин; б) өтө оор кылмыш үчүн – он жылга чейинки мөөнөткө дайындалат.

Өтүлгөн темалар боюнча билиминди сынап көр ТЕКШЕРҮҮ ҮЧҮН СУРООЛОР

Кыйналган учурда кашаанын ичинде көрсөтүлгөн окуу китебинин беттерине кайрыл.

1. Бийлик эмне? (33-б.)
2. Өзбекстан Республикасында мамлекеттик бийликтин негизги булагы ким? (33-б.)
3. Белгилүү мамлекетке таандык экендигин далилдей албаган адам кандай аталат? (37-б.)
4. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын Экинчи бөлүмү кандай маселелерге арналган? (34-б.)
5. Өзбекстан Республикасы Конституциясында белгилеп коюлган адамдын жеке укуктары жана эркиндиктерин айтып бер. (35-б.)
6. Өзбекстан Республикасы Конституциясында белгилеп коюлган саясий укуктарды айтып бер. (35-б.)
7. Өзбекстан Республикасы Конституциясында белгилеп коюлган экономикалык жана маданий укуктарды айтып бер. (35–36-б.)
8. Адамдын конкреттүү мамлекет менен болгон бекем алакасы эмне деп аталат? (36-б.)
9. Жарандыгы болбогон адам кандай укуктардан ажыратылат? (62-б.)
10. Дискриминация эмне? (62-б.)
11. Жарандыгы болбогон адамдарга байланыштуу иштер менен кайсы мамлекеттик мекеме алектенет? (63-б.)
12. Өзбекстан Республикасынын жарандыгы кандай жол менен алынат? (63-б.)
13. Өзбекстан Республикасынын жарандыгын токтотуу үчүн кандай себептер негиз болот? (65-б.)
14. Белгилүү бир мамлекеттин жарандыгы экендигин кандай документ белгилейт? (63, 66-б.)
15. Биометрикалык паспорттун өзгөчөлүктөрүн айтып бер. (63-б.)
16. «Өзбекстан Республикасында өлүм жазасын бекер кылуу жөнүндөгү» Мыйзам качан кабыл алынган? (41-б.)
17. Мамлекеттик бийлик органдарына болгон жарандардын кайрылууларынын түрлөрүн айтып бер. (58-б.)
18. Өзбекстан Республикасы жаранынын экономикалык жана социалдык укуктарын айтып бер. (58-б.)
19. Ишкананын административдик башкаруусу канча жаштан ишке кабыл алууга укуктуу? (48-б.)
20. Бойго жетпеген адам кандай шарттарга байланыштуу ишке кабыл алышы мүмкүн? (51-б.)
21. Адам укуктары боюнча өкүл – Омбудсмандын укуктарын айтып бер. (70-б.)
22. Адам укуктары боюнча Өзбекстан Республикасынын Улуттук борборунун милдеттерин айтып бер. (71-б.)
23. Өзбекстан Республикасы Конституциясы менен мамлекеттин жарандары үчүн белгиленген милдеттерди айтып бер. (74-б.)

III бөлүм КООМ ЖАНА ЖЕКЕ АДАМ

Жарандар өздөрүнүн укук жана эркиндиктерин жүзөгө ашырууда башка адамдардын, мамлекет менен коомдун мыйзамдык таламдарына, укуктарына жана эркиндиктерине залакасын тийгизбөөгө тийиш.

**Өзбекстан Республикасынын
Конституциясы, 20-статья.**

13-§. КООМДУК УЮМДАРДЫН ЖАНА ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫНЫН ИШ-АРАКЕТИ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- демократиялык өлкөдөгү идеологиялык жана саясий караштардын ар түрдүүлүгү;
- демократиянын курамдык бөлүгү иретинде коомдук бирикмелердин ишин;
- жалпы маалыматкаражаттарынын иш принциптерин билип аласың.

1. Коомдук уюмдар эмне үчүн керек?

2. Коомдук бирикмелерди түзүүнүн жана ишмердигинин принциптери.

3. Жалпы маалымат каражаттары.

1. КООМДУК УЮМДАР ЭМНЕ ҮЧҮН КЕРЕК?

Коомдук уюмдар – бул өз кызыкчылыктары жана каалоолору, жөндөмдүүлүгү жана шыгынан келип чыккан түрдө түрдүү топторго биригүү жолу менен коомдук турмушта катышуу үчүн өлкө калкы бирикмелеринин иш жүзүндө түзүлүшү.

Сенин оюңча, коомдук бирикмелер жана жалпы маалымат каражаттары мамлекетке эмне үчүн керек? Адамдардын түрдүү топтору, партиялар жана массалык кыймылдардын коомдук турмушта катышуусу канчалык маанилүү?

1-тапшырма

Өзбекстан Республикасындагы кайсы коомдук бирикмелердин иши жөнүндө уккандарыңды, газетадан окуганыңды эсте?

Жарандардын жалпы кызыкчылыгы негизинде өз каалоосу менен биригиши натыйжасында түзүлгөн структура коомдук бирикме болуп саналат.

Коомдук бирикмелер төмөнкүдөй формаларда болот: коомдук уюмдар, массалык кыймылдар, коомдук фонддор жана башка мамлекеттик эмес мекемелер.

Өзбекстан Республикасында төмөнкүдөй коомдук уюмдар бар, алсак, Өзбекстан Аялдары Комитети, «Sog'lom avlod uchun» Эл аралык фонду, «Kamolot» жаштар коомдук кыймылы, «Sen yolg'iz emassan» Республикалык коомчулук балдар фонду, «Nuroni» ардагерлер Кеңеши, «Mahalla» фонду жана башкалар.

2-тапшырма

Жадыбалды толтур.

Коомдук бирикмелердин түрлөрү	Аталышы
Кесиптик уюмдар	
Саясий партиялар	
Ардагерлер уюму	
Чыгармачыл уюмдар	
Коомдук кайрымдуулук фонддору	
Аялдар, жаштар, балдар уюмдары	

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын жарандары саясий партияларга, кесиптик жана башка коомдук бирикмелерге уюшуу, массалык кыймылдарда катышуу укугуна ээ.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 34-статья.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасында мыйзамда белгиленген тартипте катталган кесиптик уюмдар, саясий партиялар, окумуштуулардын коомдору, аялдардын, ардагерлердин жана жаштардын уюмдары, чыгармачыл топтор, массалык кыймылдар жана жарандардын башка уюмдары коомдук бирикмелер иретинде каралат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 56-статья.

2. КООМДУК УЮМДАРДЫ ТҮЗҮҮНҮН ЖАНА АЛАРДЫН ИШ-АРАКЕТИНИН ПРИНЦИПТЕРИ

Мамлекеттик уюмдар менен бир катарда өлкөдө эмгектенип жаткан калктын укуктарын коргоочу кесиптик бирикмелер өлкөбүздөгү эң массалык коомдук уюмдардан саналат. Бүгүнкү күндө кесиптик уюмдар мамлекеттик башкаруу органдарынан көз каранды эмес, жумушчулардын жана коомдун таламдарын көздөп иш жүргүзөт.

Негизги мыйзам белгилейт

Кесиптик уюмдар кызматчылардын социалдык-экономикалык укуктарын жана таламдарын туюнтат жана коргоого алат. Кесиптик уюмдарга мүчө болуу – ар кимдин өз ыктыяры.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 59-статья.

Бардык коомдук бирикмелер өз уставы негизинде жана Өзбекстан Республикасынын амалдык мыйзам документтери тегерегинде иш көрөт.

Негизги мыйзам белгилейт

Конституциялык түзүлүштү зордук менен өзгөртүүнү максат кылып койгон, республиканын эгемендигине, бүтүндүгүнө жана коопсуздугуна, жарандардын конституциялык укук жана эркиндиктерине каршы чыгуучу, согушту, социалдык, улуттук, расалык жана диний кастыкты үгүттөөчү, ошондой эле милитаризациялаштырылган бирикмелердин, улуттук жана диний рухтагы саясий партиялардын жана коомдук бирикмелердин түзүлүшүнө жана иш жүргүзүүсүнө тыюу салынат.

Жашырын коомдорду жана уюмдарды түзүүгө тыюу салынат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 57-статья.

Коомдук бирикмелерди таратып жиберүү, алардын ишмердигине тыюу салуу же чектеп коюу бир гана сот чечими негизинде гана аткарылат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 62-статья.

3. ЖАЛПЫ МААЛЫМАТ КАРАЖАТТАРЫ

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы (67-статья) жана Өзбекстан Республикасынын «Жалпы маалымат каражаттары жөнүндөгү» Мыйзамы боюнча ар бир жаранга сөз эркиндиги: радио аркылуу, газета-журналдарда жана башка жалпы маалымат каражаттарында чыгуу, өз ой-пикири жана ишенимин ашкере баяндоо укугу берилген.

Негизги мыйзам белгилейт

Жалпы маалымат каражаттары эркин жана мыйзамга шайкеш түрдө иш жүргүзөт. Алар маалыматтын туура экендиги жөнүндө белгиленген тартипте жооптуу болуп эсептелет. Цензурага жол коюлбайт.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 67-статья.

Эсте сакта!

Цензура – идеологиялык жактан зыяндуу эсептелген макалаларга тыюу салуу максатында газета, журнал жана башка басылмалардын басылуу алдынан көздөн кечирилиши.

Бирөөнүн макулдугусуз ал жөнүндө маалымат чогултууга, сактоого жана андан пайдаланууга тыюу салынат. Мыйзамда белгиленген учурлар буга кирбейт.

Эгерде жалпы маалымат каражаттарында туура эмес, же адамдын кадыр-баркын жана аброюн кемсинткен маалыматтар жарыяланган болсо, анда ал адам маалыматтарды басып чыгарган ошол басма сөз бетинде бул маалыматтардын туура эместиги жөнүндө кабар берүүгө акылуу.

3-тапшырма

Сенин оюңча, адамдар өздөрү каалаган нерселерин жарыялоо мүмкүнчүлүгүнө ээби? Жалпы маалымат каражаттарында жарыяланышы мүмкүн жана мүмкүн болбогон нерселердин тизмесин түз.

Өз иши менен адамдарды анын иш-аракеттерине каршы багыттаган кээ бир газеталарды өкмөт белгилүү мөөнөткө жаап коёт.

Сенин оюңча, мында адам укуктары бузулдубу? Келечекте өкмөт башчысынын ордунда болуп калсаң, кандай жол туткан болор элең?

Коомдун жана ар бир адамдын маалымат алышы — экономикалык жана руханий өнүгүүнүн кепилдиги саналат. Бирок туура эмес коомдук пикир калыптанбастыгы үчүн маалымат таратуу мамлекеттин, же бир топ адамдардын монополиясы болуп калбастыгы керек.

Демократиялык укуктук мамлекет куруунун негизги шарттарынан бири – басма сөз жана маалымат эркиндиги болуп саналат. Бирок сөз жана басма сөздө абсолюттук эркиндик болбойт. Анткени телевизор экранында жаңырган, газетада жарыяланган маалыматты миллиондогон адамдар угушат, окушат. Эгерде жеке адам, ишкана, же өндүрүш тармагы жөнүндө жаңылыш маалымат айтылса, муну менен алардын аброюна зыян жетет, алардын укуктары бузулат. Жалаа жапкан маалыматтар, зордукчул кыймылдарга үгүттөө жана башка иш-аракеттер үчүн аларды жарыялаган жалпы маалымат каражаттары учурдагы мыйзамга ылайык сот жоопкерчилигине тартылат.

4-тапшырма

Сенин оюңча, көз карандысыз басма сөз болобу?

Газеталардан кайсы бирин үзбөй окуйсүң?

Көңүлүңдү өзүнө тартышы жана аны үзбөй окуп барышың үчүн, сенин оюңча, газета кандай болууга тийиш?

«Жалпы маалымат каражаттары жөнүндөгү» Мыйзам боюнча төмөнкү учурларда жалпы маалымат каражаттарынан пайдаланууга жол берилбейт:

учурдагы түзүлүштү, Өзбекстан Республикасынын аймактык бүтүндүгүн зордук менен өзгөртүүнү үгүттөө максатында болсо;

согушту жана зордукту, улуттук, расалык жана диний кастыкты үгүттөө максатында болсо;

мамлекеттик сырларды ашкерелөө максатында болсо;

улуттук, этникалык же диний карама-каршылыкты козгогон маалыматтар таркатуу;

Жалпы маалымат каражаттары аркылуу жарандар намысы, кадырына же иш-аракетине, аброюна зыян жеткирүүчү маалыматтар таркатуу, алардын жеке жашоосуна аралашуусуна тыюу салынат.

Ошондой эле, тергөө жана прокуратура органдарынын макулдугусуз алгачкы тергөө материалдарын жарыя кылууга да тыюу салынат.

Жыйынтык чыгарабыз

Коомдук бирикмелер жана
массалык маалымат
каражаттары:

- максат – социалдык-экономикалык, социалдык-саясий көйгөйлөрдү чечүү;
- коомдук бирикмелер, саясий партиялар; кайрымдуулук фонддору;
- кесиптик уюмдар;
- профсоюздар;
- каттоодон өтүүнүн милдеттүүлүгү;
- ыктыярдуулук;
- саясий плюрализм;
- ММК – цензурага жол коюлбайт;
- жалаа үчүн – сот жоопкерчилиги;
- маалымат алуу – өнүгүүнүн кепилдиги;
- «Массалык маалымат каражаттары жөнүндөгү» Мыйзам.

Өзүңдү сына!

1. Коомдук бирикмелердин мамлекеттик органдардан негизги айырмасын айт.
2. Өзбекстан Республикасындагы коомдук бирикмелердин түрлөрү аттарына сана.
3. Коомдук бирикмелер кайсы принциптерде түзүлөт жана ишмердик көрсөтөт?
4. Мамлекеттик жана коомдук бирикмелердин өз ара байланыштары кандайча ишке ашырылат?
5. Өзбекстан Республикасында кандай партиялар жана коомдук бирикмелерди түзүүгө тыюу салынат?
6. Сөз басма сөз эркиндиги коомго кандай терс таасирин көрсөтүшү мүмкүн?
7. Кандай жалпы маалымат каражаттары өз алдынча деп эсептесек болот?
8. Сүйлөмдү улант: «Мен гезит окуймун, себеби ...».

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

– демократиялык укуктук мамлекетте партиялар ишинин мааниси жөнүндө;

– Өзбекстан Республикасындагы саясий партиялардын иши жана алардын программалары жөнүндө билип аласың.

1. Жарандардын мамлекетти башкаруудагы катышуусу.

2. Өзбекстан Республикасында көп партиялуулук системасынын калыптанышы.

1. ЖАРАНДАРДЫН МАМЛЕКЕТТИ БАШКАРУУДАГЫ КАТЫШУУСУ

Адамдардын турмушунда түрдүүчө көйгөйлөр болуп турат. Ошол көйгөйлөрдүн кээ бирлерин адам өзү, калгандарын болсо башкалардын жардамында чогуу чечиши мүмкүн. Мисалы, ишкердүүлүктү өнүктүрүү менен байланыштуу маселелерди ишкерлер кызыкчылыгын коргоо, кредит алуу, салык салуу, тышкы базарга чыгуу аркылуу чечүүгө болот. Ишкерлер бирикмеси да мына ушул максаттарда түзүлөт. Ошондой эле башка топтор: пенсионерлер, майыптар, жаштар, мугалимдер, врачтар жана башка ушул сыяктуулар да өз көйгөйлөрүн чечүү максатында биригишет.

1-тапшырма

Төрт топко бөлүнгүлө.

Сенин тобуң эң уюшкан жана ынтымактуу экендигин, ошондуктан анын өкүлдөрү мыйзам чыгаруучу орган депутаттарынын арасында көпчүлүктү түзүшү керектигин далилдөөгө аракеттенип көр.

Мына, демократиялык коомдо мамлекеттик бийлик органдарында ошондой топтордон жалгыз бирөөсүнүн гана өкүлү болушунун мүмкүнчүлүгү жоктугуна өзүң ишеним пайда кылдың.

Мына ошол топтордон ар биринин кызыкчылыгы туюнтулушу жана корголушуна кандайча жетишүүгө болот?

2-тапшырма

Алты топко бөлүнгүлө: эки топ саясий партиялардын, калгандары пенсионерлер, жаштар, фермерлер жана аялдардын өкүлдөрү болсун.

Саясий партиялардын өкүлдөрү программаларын иштеп чыгып, аларда жогоруда айтып өтүлгөн топтордун кызыкчылыгын эсепке алган түрдө өздөрүнүн максат жана милдеттерин белгилеп алышат, ошондой эле колдоого алуу үчүн алардын ортосунда үгүттөө иштерин жүргүзүшөт.

Пенсионерлер, жаштар, фермерлер жана аялдардын өкүлдөрү өздөрүнө тиешелүү көйгөйлөрдү аныкташат.

Үгүттөө иштери учурунда ошол партиялардан кайсы бири татыктуу экендиги аныкталышы керек.

2. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА КӨП ПАРТИЯЛУУЛУК СИСТЕМАСЫНЫН КАЛЫПТАНЫШЫ

Саясий партияларды түзүү жана алардын ишинде катышуу жарандардын негизги саясий укуктарынан бири эсептелет. Саясий партия деген эмне?

Эсте сакта!

Саясий партия — Өзбекстан Республикасы жарандарынын көз караштары, кызыкчылыктары жана максаттарынын жалпылыгы негизинде түзүлгөн, мамлекеттик бийлик органдарын калыптандырууда коомдун белгилүү бөлүгүнүн саясий эркин ишке ашырууга умтулуучу жана өзүнүн өкүлдөрү аркылуу мамлекеттик жана коомдук иштерди башкарууда катышуучу ыктыярдуу уюм.

Өзбекстан Республикасынын «Саясий партиялар жөнүндөгү» Мыйзамы, 1-статья.

Саясий партиялар ар түрдүү топтордун саясий эркин туюнтат жана өздөрүнүн демократиялык жол менен шайланган өкүлдөрү аркылуу мамлекеттик бийликти түзүүдө катышат.

Негизги мыйзам белгилейт

Саясий партиялар ар түрдүү топтордун саясий эркин туюнтат жана өздөрүнүн демократиялык жол менен шайланган өкүлдөрү аркылуу мамлекеттик бийликти түзүүдө катышат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 60-статья.

Ар бир жаранда, өзүнүн оюнча, анын кызыкчылыктарын туюнткан, мамлекеттин өнүгүшүнө мүмкүнчүлүк түзө алган партиядан талапкерди тандап алышы үчүн демократиялык укуктук мамлекетте аз дегенде эки партия болууга тийиш. Учурда Олий Мажлистин Мыйзам чыгаруу палатасында төрт саясий партия жана Өзбекстан Экологиялык кыймылынын өкүлдөрү катышууда. Алар мыйзамдуулукту калыптандыруу жана экономика, маданият жана социалдык багыттарда мамлекеттик саясатты жүргүзүүгө чоң таасир этишүүдө.

Партиянын аты	Каттоодон өткөн күнү	Максаты
“O‘zbekiston Xalq demokratik” партиясы (XDP)	1991-жылы.	Социалдык адилеттүүлүк, өлкөнүн өнүгүшүн жана руханий жаңылануусун камсыздоо.
“Adolat” социал-демократиялык партиясы	1995-жылы.	Укуктук демократиялык мамлекет куруу, социалдык адилеттүүлүктү орнотуу.
Өзбекстан “Milliy tiklanish” демократиялык партиясы	1995-жылы.	Мамлекеттин жалпы адамзаттык баалуулуктардын негизинде улуттук калыбына келүүсү.
Ишкерлер жана ишбилермандар кыймылы – “O‘zbekiston liberal-demokratik” (O‘zLiDeP) партиясы	2003-жылы.	Ортоңку класс, чакан бизнес өкүлдөрү, ишкер адамдар, өндүрүш менен башкаруунун жогорку квалификациялуу адистеринин таламын коргойт.
Өзбекстан “Ekologik” партиясы	2019-жылы.	Айлана-чөйрөнү коргоодо коомчулуктун активдүүлүгүн ар тараптан жогорулатуу.

Жыйынтык чыгарабыз

Саясий партиялардын ишкердиги:

- максат — социалдык-экономикалык көйгөйлөрдү чечүү;
- пикирлердин саясий жана идеологиялык ар түрдүүлүгү;
- көп партиялуулук — пикирлердин ар түрдүүлүгү;
- партия — мамлекеттик бийликти калыптандырат, өкүлдөрү аркылуу мамлекетти башкарат;
- «Саясий партиялар жөнүндөгү» Мыйзам;
- Мамлекет башкарууну жаңылоо жана демократиялаштыруу жана мамлекетти модернизациялоодо саясий партиялардын ролун күчөтүү жөнүндөгү Конституциялык Мыйзам.

Өзүңдү сына!

1. Адамдар кандай максаттарда саясий партиялар жана кыймылдарга биригишет?
2. Көп партиялуулуктун болушу мамлекетте демократиянын өнүгүшүнө кантип оң таасирин тийгизет?
3. Өлкөнүн Конституциясы жана мыйзамдары боюнча Өзбекстан Республикасында кандай партияларды түзүүгө тыюу салынган?
4. Бүгүнкү күндө Өзбекстанда иш жүргүзүп жаткан саясий партияларды санап бер.

САЯСИЙ ПАРТИЯЛАР ЖӨНҮНДӨ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫ

(Көчүрмө)

2-статья. Саясий партиялардын иш-аракетинин укуктук негизи

Саясий партиялар өз иш-аракетин Өзбекстан Республикасы Конституциясы, ушул мыйзам жана башка укуктук документтери, ошондой эле өз Уставынын негизинде аткарышат.

3-статья. Саясий партияларды түзүү жана алардын иш-аракетинин принциптери

Саясий партиялардын мүчөлөрү өз каалоолорун эркин баяндоо, ыктыярдуу түрдө мүчө болуу жана партиядан чыгуу, партия мүчөлөрүнүн тең укуктуулугу, өзүн –өзү башкаруу, мыйзамдуулук жана ашкерелик негизинде жарандардын укук жана эркиндиктерин ишке ашыруу максатында түзүлөт жана иш алып барат.

Саясий партияларды түзүү жана алардын ишин жүргүзүү төмөнкү абалдарда:

Конституциялык системаны зордук менен өзгөртүрүүнү максат кылып коюучу;

Өзбекстан Республикасы суверендүүлүгүнө, жалпылыгына жана коопсуздугуна, жарандардын конституциялык укук жана эркиндиктерине каршы чыгуучу; урушту, социалдык, улуттук, расалык жана диний карама-каршылыкты үгүттөөчү; калктын ден-соолугу жана руханиятына кооп салуучу; улуттук жана диний рухтагы саясий партиялардын түзүлүшү жана иш-аракетине тыюу салынат.

4-статья. Саясий партияларга мүчө болуу

Саясий партияларга мүчө боло алышпайт: судьялар, прокурорлор жана прокуратура тергөөчүлөрү;

Ички иштер, Мамлекеттин коопсуздук кызматы органдарынын ишчилери, аскердик кызматчылар, чет элдик жарандар жана жарандуулугу болбогон жеке адамдар.

15-§. ҮЙ-БҮЛӨ - КООМДУН БҮГҮНКҮ КҮНҮНҮН ЖАНА КЕЛЕЧЕГИНИН НЕГИЗИ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- үй-бүлөнүн коомго, коомдун үй-бүлөгө карата негизги укуктары жана милдеттери жөнүндө;
- нике түзүүнүн шарттары жөнүндө;
- эрди-катындын укук жана милдеттери жөнүндө;
- перзенттердин укуктары жөнүндө билип аласың.

1. Үй-бүлө жана коом.

2. Үй-бүлө мамлекеттин коргоосунда.

3. Нике түзүү.

4. Перзенттердин укуктары.

1. ҮЙ-БҮЛӨ ЖАНА КООМ

Коомдо үй-бүлөнүн ролу өтө чоң мааниге ээ болгондуктан, ал адилеттүү түрдө ар кандай коомдун негизи катары каралат. Анткени үй-бүлө социалдык турмуштун өзгөчө тармагын өзүндө камтып, бул жерде келечекте коомдо жашашы жана өлкөнүн жаранына айланышы үчүн керек болгон жеке адамдын дүйнөгө келиши, өсүп-улгаюу жана калыптануу процесси жүрөт.

Коомдун абалы да, өз кезегинде, адамдын үй-бүлөдө кандай тарбия алгандыгынан, бул жерде кандай руханий ынандарды жүрөгүнө синдиргенинен, жеке адамдын үй-бүлөдө жеткилең болушу үчүн канчалык денгээлде керектүү шарт түзүлгөндүгүнөн көз каранды. Ошондуктан үй-бүлөнү коргоого ар кандай коомдо, ар кандай мамлекетте өзгөчө көңүл бурулат.

Негизги мыйзам белгилейт

Үй-бүлө коомдун негизги мууну жана коом менен мамлекеттин коргоосунда болуу укугуна ээ.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 63-статьядан.

Мамлекетибизде үй-бүлө, энелик жана балалыктын конституциялык коргоосу инсан укуктары боюнча эл аралык документтерге ылайык келет.

Мыйзамдар менен эне жана бала кызыкчылыктарынын корголушу камсыздалат.

Үй-бүлөлүк мамилелер жаатындагы конституциялык принциптер:

- аялдар менен эркектер укуктарынын теңдиги;
- нике эркиндиги, жубай тандоо эркиндиги;
- никеленген жеке адамдардын тең укуктуулугу;
- ата тегине жана жарандык аброюна карабастан мыйзам алдында перзенттер укуктарынын теңдиги;
- жетим балдар жана ата-эненин кароосунан калган балдардын багуусу, тарбиясы жана билим алуусунун кепилденгендиги;
- эне менен баланын коргоого алынышы;

Конституция боюнча мамлекет төмөнкү милдеттенмелерди өз мойнуна алат:

- үй-бүлөнү коргоо;
- жетим балдар жана ата-эненин кароосунан калган балдардын багуусун, тарбиясын жана билим алуусун камсыздоо;
- жетим балдарга жана ата-эненин кароосунан калган балдарга карата кайрымдуулук иштерин колдоо.

Негизги мыйзам белгилейт

Ата-эне балдарын бойго жеткенге чейин кароого жана тарбиялоого милдеттүү.

Мамлекет менен коом жетим балдарды жана ата-эненин камкордугунан ажыраган балдарды кароону, тарбиялоону жана окутууну камсыз кылат, балдарга арналган кайрымдуу иш-аракеттерди колдоого алат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 64-статья.

2. ҮЙ-БҮЛӨ МАМЛЕКЕТТИН КОРГООСУНДА

Үй-бүлөнү коргоо өлкөдө түрдүү мыйзамдарды кабыл алуу, ошондой эле коомдук фонддор жана уюмдар тарабынан руханий жана материалдык колдоо түрүндө иш жүзүнө ашырылат. Ошондон улам эгемендүүлүк жылдарында Республикада «Балдар фонду», «Махалла», «Экосан», улуттук «Кызыл жарым ай коому» сыяктуу көп балалуу жана кем каржыланган үй-бүлөлөргө, балдарга, жалгыз карыяларга жана башка ушул сыяктууларга мүмкүнчүлүгүнүн болушунча көмөк берген коомдук фонддор түзүлдү.

Өзбекстан Республикасы Президентинин Буйругу боюнча 1993-жылдын 7-майында «Sogʻlom avlod uchun» ордени уюштурулду.

Эне менен баланы коргоодо, дени сак муундун өнүгүп-өсүшү үчүн материалдык шарттарды жана руханий чөйрөнү камсыздоодо өзгөчө эмгек сиңирген адамдар «Sogʻlom avlod uchun» ордени менен сыйланат.

3. НИКЕ ТҮЗҮҮНҮН ШАРТТАРЫ

Нике түзүү үчүн күйөө менен келиндин ыктыярдуу макулдугу зарыл, ошондой эле алар белгилүү бир куракта болууга тийиш (кыздар – 17 жаштан, жигиттер – 18 жаштан).

Ыктыярдуу макулдук нике түзүү маселеси чечилип жатканда үчүнчү адам тарабынан басым жасалбастыгын билдирет. Үчүнчү адам (жак), ошондой эле ата-эне тарабынан нике түзүүгө жолтоо болуу кылмыштык жазалануучу аракетке айланышы мүмкүн. Тууган-уруктары кеңеш бериши, нике тоюна даярданууда жардам көрсөтүшү, руханий жана материалдык жактан колдоо көрсөтүшү мүмкүн.

1-тапшырма

Сенин оюңча, нике түзүү курагы эмне үчүн кыздарга 17 жаштан, ал эми жигиттер үчүн 18 жаштан белгиленген? Жообуңду негиздеп бер.

Төмөндөгү абалдарда нике түзүүгө тыюу салынат:

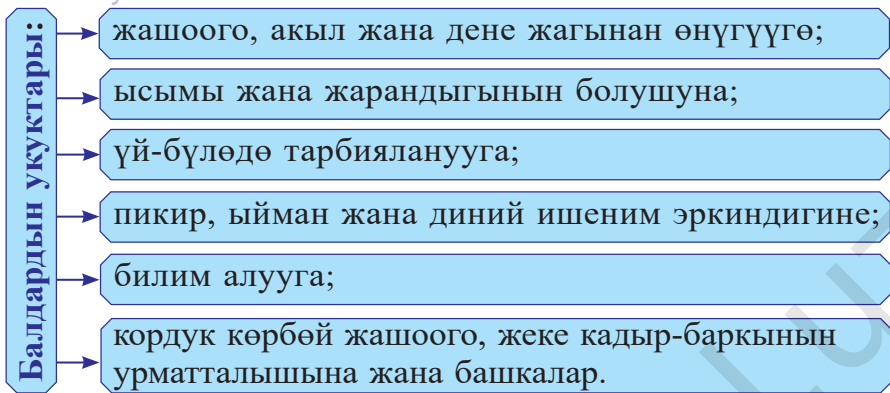
– мурда катталган нике нике түзүүгө тыюу салуучу шарттардан бири эсептелет. Мыйзам боюнча соо адам менен рухий ооруга чалдыккан же кем акыл адамдын ортосундагы, ошондой эле тууган-уруктун ортосундагы никелер чыныгы эмес саналат.

Жубайлар, ошондой эле, өздөрүнүн бойго жете элек перзенттери тарбиясы үчүн, алардын жасаган иштери жана жазыктары үчүн жооптуу болушат. Өз кезегинде, перзенттер да ата-энелери жөнүндө кам көрүүгө, аларга жардам берүүгө, аларды колдоого тийиш. Бойго жеткенге чейин бул милдет руханий мүнөздө болуп, алар 18 жашка толгондон кийин болсо юридикалык күчкө ээ болот.

4. ПЕРЗЕНТТЕРДИН УКУКТАРЫ

Перзенттердин укуктары «Бала укуктары жөнүндөгү Конвенция» (1989-жыл) сыяктуу абройлуу эл аралык документте жана Өзбекстан Республикасынын «Бала укуктарынын кепилдиктери жөнүндөгү» Мыйзамында (2008-ж.) бекемдеп коюлган. Ал боюнча адам баласы төрөлгөндөн 18 жашка чейин бала саналат жана төмөнкүлөргө укуктуу.

Ой жүгүртүү үчүн суроолор

1. Кандай эсептейсиң, байыркы грек окумуштуусу Аристотель: «Платон мага дос, бирок чындык улуу нерсе», деген сөздү айтканда эмне максатты көздөгөн?

Бул сөздү эмгек мамилелеринде кайсы учурларда колдоого болот?

2. Акын жана мамлекеттик ишмер Алишер Навай минтип айткан: «Эгерде адам болсоң, элдин керектөөлөрү жөнүндө баш катырбаганды адам деп атабагын».

Бул сөзгө кошуласыңбы? Жообуңду негизде.

3. Байыркы Рим философу Сенека минтип айткан эле: «Бардык жеңиштер өзүңдү жеңүүдөн башталат. Ал эң жогорку бийлик. Өз кызыкчылыктарыңдын кулуна айлануу – эң коркунучтуу кулдук саналат». Бул сөздөрдү эмгекке, билим алууга же башка кандайдыр ишке салыштырмалуу түшүндүрүүгө урунуп көр.

Сен бул пикирлерге кошуласыңбы? Эгерде кошулсаң, эмне үчүн?

4. Өзбек эл макалында айтылат: «Эмгек – жеңиш, атак-даңк жана байлыктын ачкычы? Сен буга кошуласыңбы?»

5. Амир Темура өзүнүн «Темур түзүктөрү» аттуу чыгармасында баса белгилейт: «Эгерде мамлекет мыйзамдарга таянбаса, ал өзүнүн атак-даңкын жана улуулугун көпкө сактай албайт».

Сен ушул пикирге кошуласыңбы? Эгерде кошулсаң, анда эмне үчүн?

6. Залкар энциклопедист окумуштуу Абу Али ибн Сина жазган: «Жалкоолук жана жыргалчылыкка берилүү адепсиздикти туудуруп гана калбай, ошондой эле ооруланууга да себеп болот».

Бул сөздөрдүн маанисин түшүндүрүп бер.

2-тапшырма

1. *Сенин оюңча, мамлекет үй-бүлөлүк мамилелерди жөнгө салып турууга тийишипи? Бул нерсе ар кимдин өз алдынча иши эмеспи?*
2. *Ата-эне ажырашып жатканда, сенин оюңча, эрезеге жете элек перзент ким менен: атасы менен калышы керекпи, же апасы мененби?*
3. *Үй-бүлөдө ата-эне менен перзенттер ортосундагы мамилелерде кандай типтүү көйгөйлөр туулат? Буга эмне себеп?*

Жыйынтык чыгарарбыз

Үй-бүлө – коомдун негизи:

- адам баласынын эрезеге жетиши – үй-бүлөдө;
- аялдар менен эркектер укуктарынын теңдиги;
- үй-бүлөнүн мамлекет тарабынан коргоого алынышы;
- «Sog‘lom avlod uchun» ордени;
- нике 17 жаштан – кыздар, 18 жаштан – жигиттер;
- никенин эркиндиги;
- перзенттердин тарбиясы үчүн жубайлардын бирдей жооптуу экендиги;
- Бала укуктары жөнүндөгү Конвенция (1989-ж.);
- «Бала укуктарынын кепилдиктери жөнүндөгү» Мыйзам (2008-ж.).

Өзүңдү сына!

1. Эмне үчүн конституциялык укуктун нормалары менен үй-бүлө коомдун негизи деп таанылат?
2. Үй-бүлө жана нике мамилелеринин укуктук негиздерин санап бер.
3. Ата-энелер менен перзенттердин укук жана милдеттерин айт.
4. Кандай жагдайларда нике каттоого алынбастыгы мүмкүн?

16-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК ЖАНА МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- колдонулуудагы мамлекеттик түзүлүштүн формалары, алардын артыкчылык жана кемчиликтери жөнүндө;
- Өзбекстан Республикасы жана Каракалпакстан Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшү жөнүндө билип аласың.

1. Мамлекеттик түзүлүштүн формалары.

2. Өзбекстан Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшү.

3. Каракалпакстан Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшү.

1. МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШТҮН ФОРМАЛАРЫ

Ар кандай өлкөнүн негизги белгиси анын калкы жашап турган аймагынын бар экендиги. Бизге белгилүү болгондой, мамлекеттин мыйзамдары бардыгына карата бирдей колдонулат жана ар бир адамдын турмушунун көптөгөн жактарын тартипке салып турат. Бирок өлкө аймагынын ар бир бөлүгүндө – айылда, шаарда, райондо жана ушул сыяктууларда борбордук бийлик органдары чечиши татаал болгон күндөлүк көйгөйлөр пайда болот. Ошондуктан мамлекеттик бийлик укуктарынын белгилүү бир бөлүгү борбордук бийлик органдарынан жергиликтүү бийлик органдарына ыйгарыла турган көрүнүштө аны бөлүштүрүү зарылчылыгы туулат.

Мамлекеттик түзүлүштүн формасы – бийликтердин борбордук бийлик менен өз ара мамилелерин белгилеп берген саясий жана аймактык жактан түзүлүш эсептелет.

Мамлекеттик түзүлүштүн формасы төмөнкүлөрдү көрсөтөт:

- мамлекеттин аймагы канча бөлүккө жана кандайча бөлүнгөндүгүн;
- жергиликтүү жана борбордук бийлик органдары ортосундагы мамилелер кандайча ишке ашырылышын;
- ошол өлкөнүн аймагында жашаган ар бир улуттун кызыкчылыгы кандайча корголушун.

Дүйнөдөгү көпчүлүк өлкөлөр мамлекеттик түзүлүштүн унитардык формасына ээ. Мында өлкө административдик аймактарга (облус, район жана ушул сыяктууларга), башкача айтканда мамлекеттүүлүккө ээ болбостон, башкаруу ыңгайлуу болсун үчүн бөлүктөргө бөлүнөт. Улуу Британия, Франция, Италия, Норвегия, Швеция, Испания, Португалия, Греция, Япония, Финляндия, Египет жана башкалар унитардык мамлекеттер катарына кирет.

Эсте сакта!

Мамлекет түзүлүшүнүн дагы бир формасы – федерация. Федерациянын субъекттери өздөрүнүн конституциясына, өздөрүнүн жогорку мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот органдарына ээ болот.

Бүткүл федерация үчүн жалпы бийлик жана башкаруунун жогорку органдары түзүлөт. Демек, АКШ, Канада, Бразилия, Мексика, Австрия, Белгия, Швейцария, Пакистан, Аргентина, Россия жана башкалар федеративдик мамлекет болуп саналат.

Эсте сакта!

Федерация – федерациянын субъекттери болгон бир топ мамлекеттердин бирикмеси көрүнүшүндөгү уюмдаш мамлекет. Федеративдик мамлекетти составдык кылуучу мамлекет бирикмелери (штаттар, жерлер, провинциялар, мамлекеттер) федерация субъекттери эсептелет жана өзүнүн административдик-аймактык түзүлүшүнө ээ.

Мамлекеттик түзүлүштүн дагы бир формасы – **конфедерация**. Мындай биригүүдө ар бир өлкө өзүнүн суверендүүлүгүн, өзүнүн көз карандысыздыгын сактап калат. Конфедерацияда жалпы аймак, жалпы жарандык болбойт, ар бир мамлекет эл аралык байланыштарды өз алдынча орнотот. Кийинки убактарда Европалык Уюм конфедеративдик биригүүгө мисал боло алат.

Эсте сакта!

Конфедерация – белгилүү бир максаттарга жетишүү (мамлекеттин биргелешип коргонушу, бажыкана иштерин, тышкы соода байланыштарын уюштуруу жана ушул сыяктуулар) үчүн бириккен суверендүү өлкөлөрдүн уюму. Дал ушул мезгилде ар бир мамлекет өз суверендүүлүгүн сактап калат.

1-тапшырма

Үч топко бөлүнүп, мамлекеттик түзүлүштүн түрдүүчө формаларынын артыкчылык жана кемчилдиктерин аныктоого аракеттенип көргүлө.

2. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АДМИНИСТРАТИВДИК-АЙМАКТЫК ТҮЗҮЛҮШҮ

Конституцияга ылайык (68-статья) Өзбекстан Республикасы Каракалпакстан Республикасы, облустар, райондор, шаарлар, кичи шаарлар, кыштактар жана айылдардан турат. Өзбекстан Республикасынын административдик-аймактык түзүлүшүнүн өзүнө мүнөздүүлүгү анын курамында райондор, шаарлар, шаарчалар жана айылдардан турган суверендүү Каракалпакстан Республикасынын бар экендигинде.

Мамлекетибиздин административдик-аймактык түзүлүшү мамлекетти жакшыраак башкарууга, пайда боло турган экономикалык жана социалдык көйгөйлөрдү натыйжалуу чечүүгө шарт түзөт.

2-тапшырма

Өзбекстан Республикасынын Конституциясынын 1-6 сататьялары менен таанышып чыгып, Өзбекстан Республикасынын мамлекет суверенитетинен белги берүүчү себептердин бар экендигин аныкта.

3. КАРАКАЛПАКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МАМЛЕКЕТТИК ТҮЗҮЛҮШҮ

Каракалпакстан Республикасы да өзүнүн өнүгүү жана мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу тарыхына ээ.

1993-жылдын 9-апрелинде Өзбекстан Республикасы Конституциясынын үстөмдүгүн тааныган Каракалпакстан Республикасынын Конституциясы кабыл алынды. Көпкө узабай мамлекеттин символдору – герб, туу, гимн кабыл алынды.

Каракалпакстандын жарандары ошол эле учурда Өзбекстан Республикасынын жараны эсептелет жана анын коргоосуна алынат.

Каракалпакстан Республикасы өзүнүн административдик-аймактык түзүлүшү маселелерин өз алдынча чечет. Каракалпакстан Республикасы өзүнүн Өзбекстан Республикасынын Негизги мыйзамына каршы болбогон Конституциясына ээ. Өзбекстандын мыйзамдары Каракалпакстандын аймагында колдонулушу милдеттүү.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасы менен Каракалпакстан Республикасынын өз ара мамилелери Өзбекстан Республикасы менен Каракалпакстан Республикасынын ортосунда Өзбекстан Республикасынын Конституциясы чегинде түзүлгөн келишимдер жана бүтүмдөр менен жөнгө салынат.

Өзбекстан Республикасы менен Каракалпакстан Республикасынын ортосундагы келишпестиктер ынтымакташууга келтирүүчү каражаттардын жардамында чечилет.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 75-статья.

Өзбекстан Республикасына унитардык мамлекеттик түзүлүш элементтери менен бир катарда федеративдик түзүлүштүн кээ бир элементтери да мүнөздүү:

– Өзбекстан Республикасынын курамында суверендүү Каракалпакстан Республикасынын бар экендиги;

- эки – Өзбекстан Республикасы жана Каракалпакстан Республикасы Конституцияларынын бар экендиги;
- Каракалпакстан Республикасынын өзүнчө мамлекеттик органдары: парламент (Жогорку Кеңес), жогорку сот органдары, аткаруучу бийлик органдары жана башкалардын бар экендиги;
- Каракалпакстан Республикасында мамлекеттик символдору: герб, желек, гимндин бар экендиги;
- Каракалпакстан Республикасынын өзүнүн аймактык-административдик түзүлүшү маселелерин өз алдынча чечүү укугуна ээлиги;
- Каракалпакстан Республикасынын Өзбекстан Республикасы курамынан ажырап чыгуу укугуна ээлиги.

3-тапшырма

Жакшы билесиң, ар бир мамлекеттин аймагы өзүнүн чек араларына, алып келинип жаткан жана алып чыгылып жаткан товарлар, валюта жана ушулар сыяктуулардын үстүнөн көзөмөлдү ишке ашыруучу өзүнүн бажыкана пункттарына ээ.

Мына ошол бажыкана пункттарына карата өз мамилеңди билдир («макулдаймын» же «каршымын»).

Жыйынтык чыгарабыз

Мамлекеттик
түзүлүштүн
формалары:

- унитардык;
- федерация;
- конфедерация.

Өзүңдү сына!

1. Суверендүү мамлекет кандай белгилерге ээ? Суверендүү мамлекеттик белгилерден кайсы бирин эң маанилүү деп мүнөздөөгө болот?
2. Мамлекеттик түзүлүштүн тигил же бул формасы эмнеге көз каранды?
3. Унитардык форманын федеративдик формадан айырмасы эмнеде?
4. Каракалпакстан Республикасынын суверендүүлүгүнүн белгилерин сана.

IV бөлүм МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК ОРГАНДАРЫ

17-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИКТИН ТҮЗҮЛҮШҮ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- Өзбекстан Республикасындагы мамлекеттик бийлик системасы жөнүндө;
- Өзбекстанда мамлекеттик бийлик органдарынын ыйгарым укуктары жөнүндө;
- мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийлигинин бөлүнүү принциптери жөнүндө билип аласың.

1. Бийликсиз коом болушу мүмкүнбү?

2. Өзбекстан Республикасындагы мамлекеттик бийлик системасы.

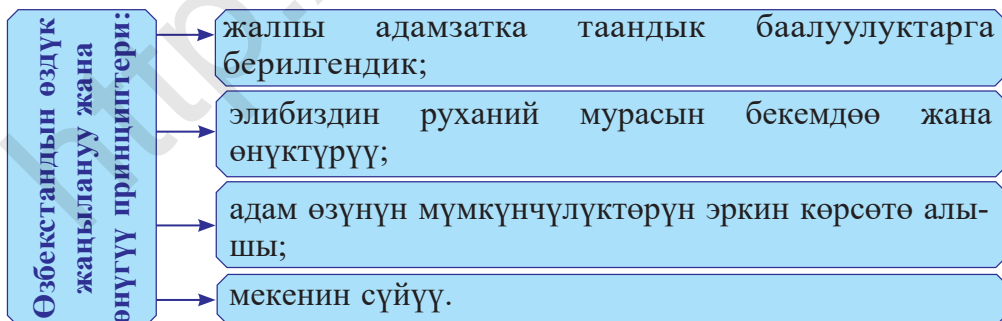
3. Бийликтин бөлүнүү принциптери.

1. БИЙЛИКСИЗ КООМ БОЛУШУ МҮМКҮНБҮ?

Бийлик болбогон коомду элестетүү кыйын, албетте. Коомдун өнүгүүсү тарыхынан алынган мисалдарда (байыркы Рим, Улуу Карлдын империясы жана ушул сыяктуулар) бийлик болбогон коомдун ички карама-каршылыктар менен бийлик үчүн күрөшүүнүн жүгү астында кыйроого чалдыкканын көрүшүбүз мүмкүн.

Көп кылымдар бою адамзаттын акылдуу перзенттери идеалдуу өлкө куруу үчүн «бакыт-таалайдын формасын» натыйжасыз издеп келишти.

Орто кылымдардагы Чыгыш ойчулдарынан **Абу Наср** ал-Фарабий мамлекет, мамлекетти башкаруунун формалары, мамлекеттин милдеттери жана башка ушул сыяктуу түшүнүктөргө мүнөздөмө берген.

Ибн Сина болсо социалдык адилеттүүлүктү жана тартип-эрежени

камсыз кылган адал падыша бийлик жүргүзгөн өлкөнү идеалдуу өлкө деп эсептеген. Ошону менен бирге ал өлкөнүн ар бир жараны пайдалуу эмгек менен алектенүүгө тийиш, деп баса белгилейт.

Эгемендүүлүктүн жарыяланышы менен Өзбекстанда өзүнүн жаңылануу жана өнүгүү жолун тандап алуу мүмкүнчүлүгү пайда болду.

Жалпы чечимге келгенге чейин адамдар жана коомдук мамилелерин жөнгө салуучу күч керек болот. Бүгүнкү күндө мына ошондой күч болуп калктын түрдүү катмарлары жана топторунун бири-бирине төп келбеген кызыкчылыктарын ымалага келтирүү үчүн жаралган мыйзамдык бийлик саналат.

1-тапшырма

1. «Бийлик» сөзүн укканыңда сенде кандай түшүнүк пайда болот: бийлик өкүлдөрүнүн агрессивдүү иш-аракеттериби же жарандар таламдарын коргогон иш-аракеттериби?

2. Бийлик түшүнүгүн мүнөздөгөн белгилерди эсептөөгө аракеттенип көр.

3. Бийлик – бул... Сүйлөмдү улант: Эгерде мен чексиз бийликке ээ болсом...

4. Өкмөттүн кандайдыр токтомун аткаруу боюнча ата-энең же жакын туугандарыңдын жасаган ишин эсте...

5. Ошол токтомдор үй-бүлөң жана өзүңдүн кийинки тагдырыңа кандай таасирин тийгизди?

2. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК СИСТЕМАСЫ

Демократиялык коомдо мыйзам негизинде иш жүргүзгөн бийликтин зоболосу бийик болот жана адамдар мындай бийликке жазадан коркконунан эмес, анын жасаган иштерин макулдаганынан баш ийишет.

Бийлик – адамдардын кулк-мүнөзүнө, алардын жасаган иштерине жана салттарына таасир көрсөтүү мүмкүнчүлүгү болуп саналат. Бийлик конструктивдүү (түзүүчү) табиятка ээ болушу, ошондой эле, ойрондоочу касиеттерге ээ болушу да, өлкө калкы көпчүлүгүнүн кызыкчылыктарын жактап да, ошону менен бирге, аткарылбас убадаларды калкалаган түрдө алардын кызыкчылыктарына каршы туруп да ишке ашырылышы мүмкүн.

2-тапшырма

Мамлекеттердин тарыхынан өкүмдарлардын аракеттеринин оң жана терс таасирлерине байланыштуу мисалдардан келтир.

3. БИЙЛИКТИН БӨЛҮНҮҮ ПРИНЦИБИ

Конституцияга ылайык Өзбекстан Республикасында Олий Мажлис, Президент, Министрлер Мекемеси, сот бийлиги органдары мамлекеттик бийликти жүргүзүшөт.

Коом менен мамлекеттик бийлик органдары өз ара шериктештик кылуу менен бири-бирине таасир көрсөтүшөт. Мамлекеттик бийлик органдары коомдо тартипти камсыз кылат жана адамдарды бириктирүүчү идеяларды иштеп чыгышат.

Ар бир бийлик органынын ыйгарым укугу бийлик ыйгарым укуктары чегинен четке чыгуунун, андан пайдалануунун жана мамлекеттик бийликтин башка органдары иштерине кийлигишүүнүн алдын алуу максатында өтө анык белгилеп коюлат.

Бийликтин мамлекеттик органдар ишиндеги эң маанилүү жагы, бул Өзбекстан Республикасынын Конституциясынын 11-статьясында белгилеп коюлгандай, **бийликтин бөлүнүү принцибин** ишке ашыруу мумкүнчлүгү болуп саналат. Бул мыйзам чыгаруу, аткаруу жана сот бийлиги өздөрүнүн иштерин өз алдынча, бири-бирине тоскоолдук кылбай аткарышат дегендикке жатат.

3-тапшырма

Жарандардын мамлекеттик бийлик органдарына жасаган мамилеси боюнча өзүңдүн көз карашыңды аныкта.

Калктын кулк-мүнөзү төмөнкүлөргө негизделет:

- бийликтин адилеттүү жана мыйзамдуу жасаган иштерине ишенүүгө;
- бийлик органдарына баш ийүүгө адаттанууга;
- бийликтен коркууга.

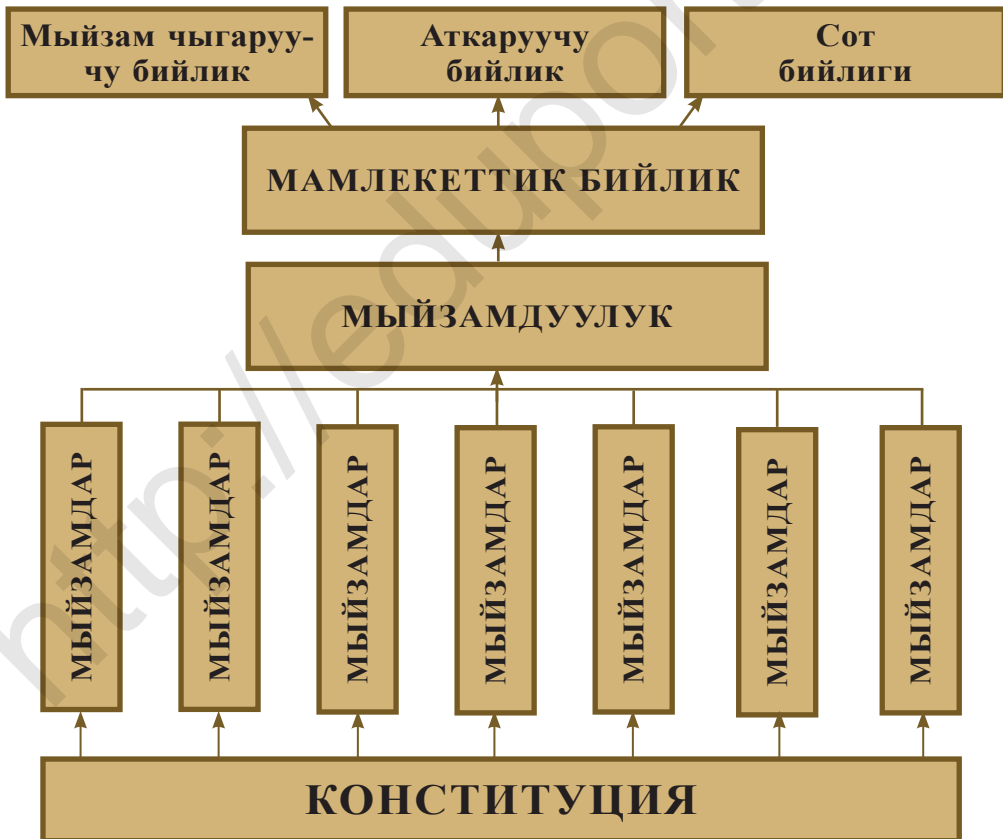
Жыйынтык чыгарабыз

- Мамлекеттик бийлик органдарынын системасы:**
- мамлекеттик бийлик – адамдар менен коомдун ортосундагы мамилелерди жөнгө салып туруучу күч;
 - бийлик – жаратуучу же ойрондоочу иш-аракеттер;
 - Олий Мажлис – Мыйзам чыгаруучу палата жана Сенат;
 - бийликтин мыйзам чыгаруучу, аткаруучу жана сот бийликтерине бөлүнүшү.

Өзүңдү сына!

1. Демократиялык укуктук мамлекет куруу процессинде эмне үчүн бийликтин бөлүнүү принцибинен пайдалануу керек?
2. Өзбекстан Республикасында бийликтин бөлүнүү принциби кандай тартипте ишке ашырылган?
3. Бир топ кишилерде жаңы мыйзам иштеп чыгуу же учурдагы мыйзамга өзгөртүү боюнча демилгелүү идеялар болсо, кандай жол тутуу керек?

18-§. ОЛИЙ МАЖЛИС ЖАНА АНЫН ЫЙГАРЫМ УКУКТАРЫ**Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:**

- Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин ыйгарым укуктары;
- Мыйзам чыгаруучу палата жана Сенаттын абсолюттук ыйгарым укуктары жөнүндө билип аласың;

1. Олий Мажлис жана анын курамын түзүү.
2. Мыйзам чыгаруу палатасынын абсолюттук ыйгарым укуктары.
3. Олий Мажлис Сенатынын абсолюттук ыйгарым укуктары.

1. ОЛИЙ МАЖЛИС ЖАНА АНЫН КУРАМЫН ТҮЗҮҮНҮН ТАРТИБИ

Олий Мажлис учурда бийликтин мыйзам чыгаруучу жана өкүлдүк органы эсептелет, башкача айтканда, депутаттар жана сенаторлор аларды шайлаган эл кызыкчылыктарын туюнтат.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлиси жогорку мамлекеттик ыйгарым укуктуу орган болуп, мыйзам чыгаруу бийлигин жүргүзөт.

Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлиси эки палатадан – Мыйзам чыгаруу палатасы (төмөнкү палата) менен Сенаттан (жогорку палата) турат.

Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин мыйзам чыгаруу палатасы менен Сенатынын ыйгарым укуктуу мөөнөтү – беш жыл.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 76-статья.

Олий Мажлистин Мыйзам чыгаруучу палатасы (төмөнкү палата) аймактык шайлоо округдары боюнча көп партиялуулуктун негизинде беш жылга шайланган 150 депутаттан турат. Мыйзам чыгаруучу палатанын он беш депутаты Өзбекстан Экология кыймылынан шайланат.

Мыйзам чыгаруучу палата өзүнүн бардык депутаттарынын туруктуу кесипте иш жүргүзүшүнө негизделген. Олий Мажлистин Сенаты (жогорку палата) укуктук өкүлчүлүк палатасы болуп, 100 сенат мүчөлөрүнөн (сенаторлордон) турат. Сенаторлор Каракалпакстан Республикасы, об-

лустар жана Ташкент шаарынан бирдей санда – алты адамдан шайланат.

Олий Мажлис Сенатынын он алты мүчөсү илим, көркөм өнөр, адабият, өндүрүш тармагында, ошондой эле мамлекеттик жана коомдук эмгектин башка тармактарында чоң практикалык тажрыйбага ээ болгон жана бөтөнчө эмгек сиңирген өтө беделдүү жарандардын арасынан Өзбекстан Республикасынын Президенти тарабынан дайындалат.

Шайлоо күнү жыйырма беш жашка толгон жана аз дегенде 5 жыл Өзбекстан Республикасынын аймагында туруктуу жашап келген Өзбекстан Республикасынын жараны Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Мыйзам чыгаруучу палатасынын депутаты, ошондой эле, Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Сенатынын мүчөсү болушу мүмкүн.

Бир адам Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Мыйзам чыгаруучу палатасынын депутаты жана Сенатынын мүчөсү боло албайт.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ОЛИЙ МАЖЛИСИ

Олий Мажлис Сенати

Кеңеш

Төрага, анын орун басары

Комитеттер

100 сенатор

Олий Мажлис Жогорку палатасы

Олий Мажлис Мыйзамдуулук палатасы

Кеңеш

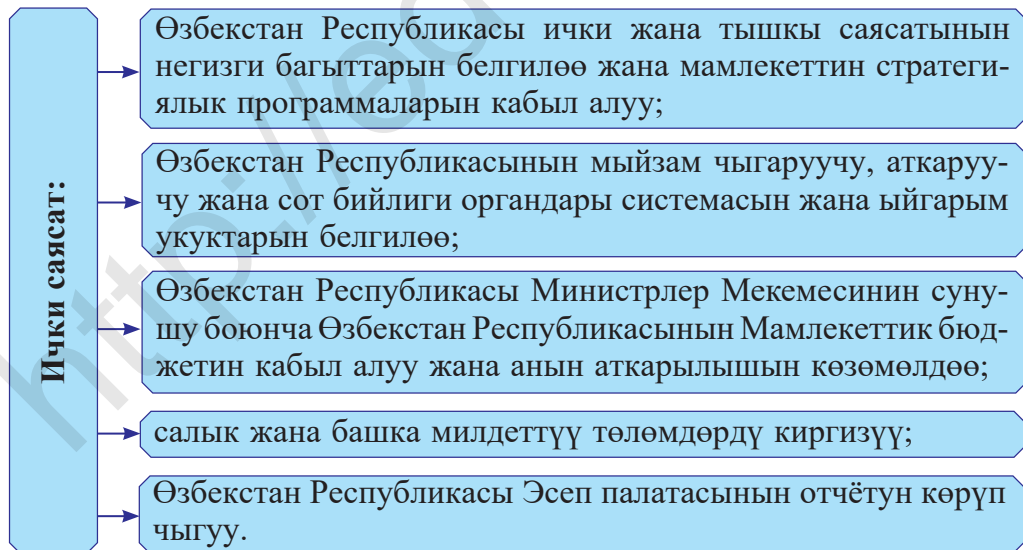
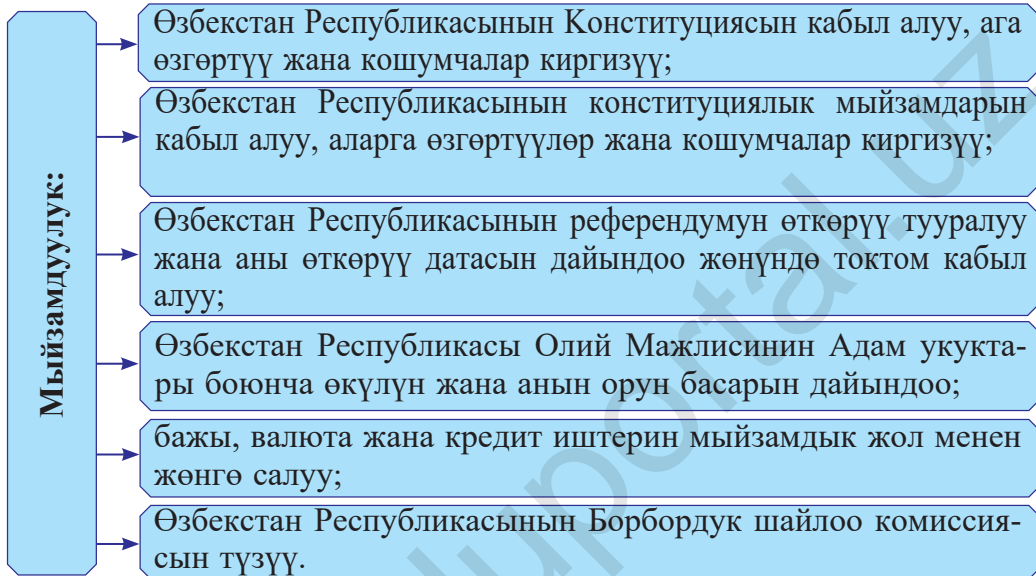
Спикер, анын орун басары

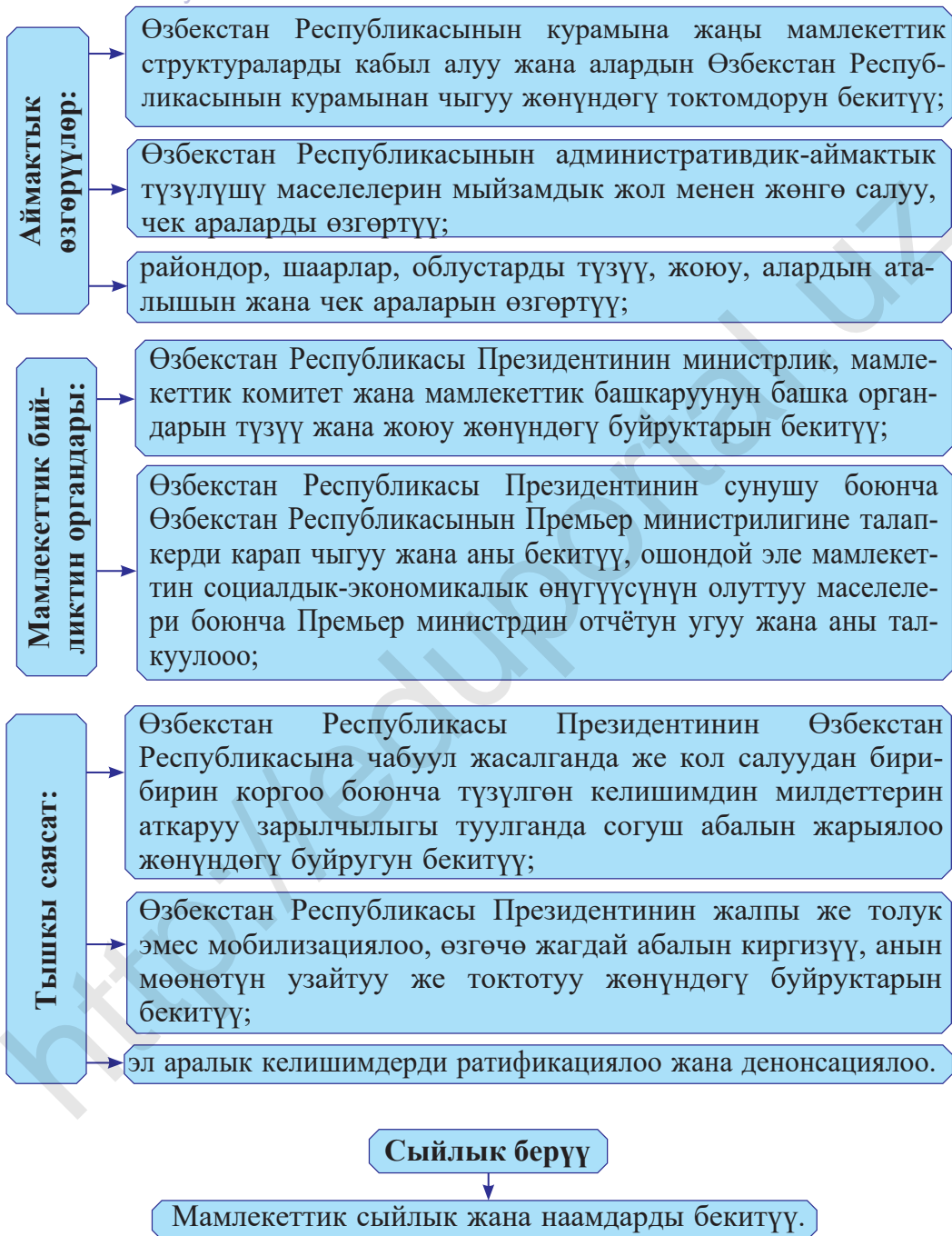
Комитеттер, комиссиялар

150 депутат

Олий Мажлис төмөнкү палатасы

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 78-статьясы боюнча Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Мыйзам чыгаруучу палатасы жана Сенатынын биргеликтеги абсолюттук ыйгарым укуктары төмөнкүлөрдөн турат:

2. ОЛИЙ МАЖЛИС МЫЙЗАМ ЧЫГАРУУЧУ ПАЛАТАСЫНЫН АБСОЛЮТТУК ЫЙГАРЫМ УКУКТАРЫ

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 79-статьясы боюнча Өзбекстан Республикасынын Мыйзам чыгаруучу палатасынын абсолюттук ыйгарым укуктарына:

1) Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Мыйзам чыгаруучу палатасы Спикерин жана анын орун басарын, комитеттердин төрагаларын жана алардын орун басарларын шайлоо;

2) Өзбекстан Республикасы Башкы прокурорунун сунушу боюнча Өзбекстан Республикасы Мыйзам чыгаруучу палатасынын депутаттарын кол тийгистик укуктарынан ажыратуу жөнүндөгү маселелерди чечүү;

3) өзүнүн ишмердигин уюштуруу жана палатанын ички тартип-эрежелери менен байланыштуу маселелер боюнча токтомдор кабыл алуу;

4) саясий, социалдык-экономикалык турмуш жаатындагы тигил же бул маселелер, ошондой эле, мамлекеттин ички жана тышкы саясаты боюнча токтомдор кабыл алуу кирет.

3. ОЛИЙ МАЖЛИС СЕНАТЫНЫН АБСОЛЮТТУК ЫЙГАРЫМ УКУКТАРЫ

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 80-статьясы боюнча Өзбекстан Республикасы Сенатынын абсолюттук ыйгарым укуктарына:

1) Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Сенатынын Төрагасын жана анын орун басарларын, комитеттердин төрагаларын жана алардын орун басарларын шайлоо;

2) Өзбекстан Республикасы Президентинин сунушу боюнча Өзбекстан Республикасы Конституциялык сотун шайлоо;

3) Өзбекстан Республикасы Президентинин сунушу боюнча Өзбекстан Республикасы Жогорку сотун шайлоо;

4) Өзбекстан Республикасы Президентинин сунушу боюнча Өзбекстан Республикасы Судьялар Жогорку кеңешинин төрагасын шайлоо;

5) Өзбекстан Республикасы Башкы министринин сунушу боюнча Өзбекстан Республикасы Жаратылышты коргоо мамлекеттик комитетинин төрагасын дайындоо жана аны кызматынан бошотуу.

6) Өзбекстан Республикасы Президентинин сунушу боюнча Башкы прокурору жана Эсеп палатасын дайындоо жана аларды кызматынан бошотуу жөнүндөгү буйруктарын бекитүү;

7) Өзбекстан Республикасы Президентинин Өзбекстан Республикасы Улуттук коопсуздук кызматынын төрагасын дайындоо жана аны кызматынан бошотуу жөнүндөгү буйруктарын бекитүү;

8) Өзбекстан Республикасы Президентинин сунушу боюнча Өзбекстан Республикасынын чет өлкөлөрдөгү дипломатиялык жана башка өкүлдөрүн дайындоо жана аларды кызматынан бошотуу;

9) Өзбекстан Республикасы Президентинин сунушу боюнча Өзбекстан Республикасы Борбордук банкы башкаруусунун төрагасын дайындоо жана аны кызматынан бошотуу;

10) Өзбекстан Республикасы Президентинин сунушу боюнча амнистия жөнүндөгү документтерди кабыл алуу;

11) Өзбекстан Республикасы Башкы прокурорунун сунушу боюнча Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Сенатынын мүчөлөрүн кол тийбестик укуктарынан ажыратуу жөнүндөгү маселелерди чечүү;

12) Өзбекстан Республикасы Башкы прокурорунун, Өзбекстан Республикасы Борбордук банкы башкаруусу төрагасынын эсебин угуу;

13) өзүнүн иш-аракетин уюштуруу жана палатанын ички тартип-эрежеси менен байланыштуу маселелер боюнча токтомдор кабыл алуу;

14) саясий, социалдык-экономикалык турмуш жаатындагы тигил же бул маселелер боюнча, ошондой эле мамлекеттин ички жана тышкы саясатынын маселелери боюнча токтомдор кабыл алуу кирет.

Σ Жыйынтык чыгарابыз

Өзбекстан
Республикасынын
Олий Мажлиси:

- Олий Мажлис – Мыйзамдуулук палатасы же Сенат;
- Олий Мажлис Мыйзамдуулук палатасынын ыйгарым укуктары;
- Олий Мажлис Сенатынын ыйгарым укуктары.

? Өзүңдү сына!

1. Олий Мажлис кандай түзүлгөн? Анын составына канча депутат жана сенатор кирет?
2. Олий Мажлистин Мыйзамдуулук палатасы жана Сенатынын абсолюттук ыйгарым укуктарын айтып бер.

МЫЙЗАМ ДОЛБООРУН КАБЫЛ АЛАБЫЗ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- Мыйзам чыгаруу демилгеси эмне, анын практикада кандай жолдор менен ишке ашырылышы жөнүндө;
- Мыйзамдуулук процесси кандай баскычтардан түзүлгөндүгүн билип аласың.

1. Мыйзам чыгаруу демилгеси укугу.

2. Мыйзам чыгаруу процессинин баскычтары.

Бул сабакта элестүү түрдө Олий Мажлистеги Мыйзам долбоорунун талкуусунда «катышуучусу» болобуз. Талкууда катышууга даярдык көрүүдөн мурда тааныштарың жана классташтарыңды кандай маселелер кыйнап жаткандыгы жөнүндө ойлоп көр. Дал ошол маселелерди чечүү үчүн кандай мыйзамдар керек болушу тууралуу ой жүгүрт.

Мисалы: ошол мыйзамдын негизги эрежелеринен (баптарынан) бири кандай аталышын ойлоп тап жана дептерине жазып кой. Төмөнкү суроолорго жооп берген абалда ошол мыйзамдын кабыл кылынышына байланыштуу «макулдайм» жана «каршымын» дегенге далилдүү мисалдарды келтир:

1. Бул мыйзам эмне үчүн кабыл алынышы керек?
2. Мыйзамдын кабыл алынышы кандай оң жана терс натыйжаларга алып келет?
3. Бул мыйзам кимге керек?
4. Бул мыйзамга кайсы элдин кандай топтору каршылык билдириши мүмкүн? Эмне үчүн?
5. Мыйзам иштеши үчүн эмне кылуу керек?
6. Мыйзамдын аткарылышы үчүн кандай материалдык каражат керек? Аларды каерден алууга болот?

Мында ыңгайлуу болгон мыйзамдын критерийлери жөнүндөгү Эскертмеден пайдалан.

1. Мыйзам укук жана адеп-ахлакка ылайык келиши керек.
2. Мыйзам Өзбекстан Республикасы Конституциясына ылайык келиши зарыл.
3. Мыйзам жөнөкөй жана түшүнүктүү тилде жазылган болушу зарыл.
4. Мыйзамдын статьяларынын аткарылышы реалдуу болушу керек.

1. МЫЙЗАМ ЧЫГАРУУ ДЕМИЛГЕСИ УКУГУ

Демократиялык укуктук өлкөдө адамдардын коомдогу өтө маанилүү мамилелерин мыйзамдуулуктун негизинде башкаруу зарылчылыгы пайда болот. Ошол себептүү мамлекетибиздин мыйзамдарында ар бир адам мыйзам долбоорлорун даярдоодо жана аракеттеги мыйзамдарды өзгөртүү жана толуктоодо катышууга укуктуу экендиги жөнүндө мыйзам бекемдеп коюлган.

Эсте сакта!

Мыйзам чыгаруу демилгеси — мыйзамдын долбоорун мыйзам чыгаруучу органга белгиленген тартипте расмий түрдө киргизилиши болуп эсептелет. Мыйзам чыгаруу демилгеси — мыйзам чыгаруу процессинин биринчи баскычы.

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 83-статьясы боюнча мыйзам чыгаруу демилгеси укугуна:

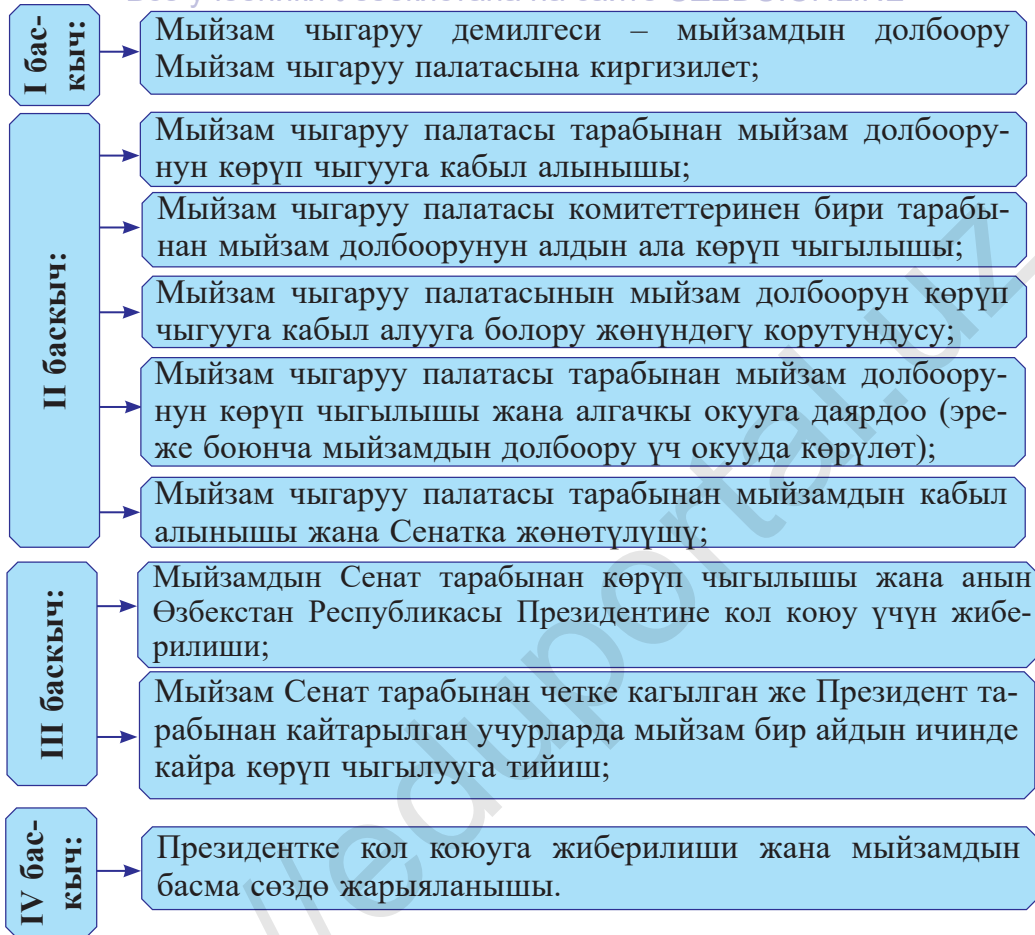
- Өзбекстан Республикасынын Президенти;
- өзүнүн мамлекеттик бийликтин жогорку органы аркылуу Каракалпакстан Республикасы;
- Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Мыйзам чыгаруу палатасынын депутаттары;
- Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети;
- Өзбекстан Республикасынын Конституциялык соту, Жогорку соту;
- Өзбекстан Республикасы Башкы прокурору ээ.

Бул укуктун иш жүзүнө ашырылышы сунуш кылынган мыйзам долбоорлорунун Олий Мажлистин Мыйзам чыгаруу палатасы чогулушунда көрүп чыгылышынын милдеттүүлүгү менен кепилденет жана депутаттардын көпчүлүгүнүн добуш бериши менен төмөнкүлөр кабыл алынат:

- жаңы мыйзам долбоорун даярдоо жөнүндөгү токтом;
- сунуш кылынган мыйзам долбоорун өркүндөтүүгө жиберүү жөнүндөгү токтом.

2. МЫЙЗАМ ЧЫГАРУУ ПРОЦЕССИНИН БАСКЫЧТАРЫ

Мыйзам чыгаруу процесси Олий Мажлис Мыйзамдуулук палатасынын депутаттары жана сенаторлорунун мамлекеттик иш-аракетинин бир формасы. Ал төмөнкүдөй баскычтарды өз ичине алат:

Мыйзамдардын жалпы маалымат каражаттарында жарыяланышы аларды колдонуунун милдеттүү шарты болуп саналат. Мыйзамдар жана Олий Мажлистин токтомдору кол коюлгандан кийин бир жумадан кечиктирбестен жарыяланууга тийиш. Эгерде мыйзамда башка дата көрсөтүлбөгөн болсо, анда жарыяланышы менен ал нормативдик документ иретинде күчкө кирет.

Тапшырма

Элестет, сен Олий Мажлистин Мыйзам чыгаруу палатасы депутаттыгына шайландың. Коллеж жана лицей окуучуларын окутуунун шарттары жөнүндө мыйзам долбоорун сунуш кыл.

Өтүлгөн темалар боюнча билиминди сына

ТЕКШЕРҮҮ ҮЧҮН СУРООЛОР

Кыйынчылык болгондо кашанын ичинде көрсөтүлгөн окуу китебинин беттерине кара.

1. Коомдук уюмдар кандай максаттарда түзүлөт? (82-б.)
2. «Коомдук уюм» түшүнүгүнө аныктама бер. (83-б.)
3. Өзбекстан Республикасында кандай коомдук уюмдар бар? (83-б.)
4. Мамлекетибизде коомдук уюмдар кандай принциптердин негизинде түзүлөт? (84-б.)
5. Мамлекетибизде профсоюздук уюмдар кандай максатта түзүлөт? (84-б.)
6. Өзбекстан Республикасында кандай саясий партиялар жана коомдук уюмдарды түзүүгө тыюу салынат? (85-б.)
7. Цензура эмне? (86-б.)
8. Кайсы учурларда жалпы маалымат каражаттарынан пайдаланууга тыюу салынат? (87-б.)
9. Сөз жана басма сөз эркиндиги кандай жолдор менен коомго терс таасир этиши мүмкүн? (87-б.)
10. «Саясий партия» түшүнүгүнө аныктама бер. (90-б.)
11. Учурда Өзбекстан Республикасында иш-аракеттеги саясий партияларды айтып бер. (92-б.)
12. Өзбекстан Республикасы Конституциясында үй-бүлөлүк мамилелер жаатындагы белгиленген принциптерди айтып бер. (95-б.)
13. Мамлекетибизде үй-бүлөнү коргоо кандай жолдор менен ишке ашырылат? (95-б.)
14. Нике түзүү үчүн зарыл болгон шарттарды айтып бер. (96-б.)
15. «Бала укуктарынын кепилдиктери жөнүндөгү» Өзбекстан Республикасы Мыйзамына ылайык бойго жетпеген адам кандай укуктарга ээ? (98-б.)
16. «Унитардык мамлекет» түшүнүгүнө аныктама бер. (97-б.)
17. «Федеративдик мамлекет» түшүнүгүнө аныктама бер. (101-б.)
18. «Конфедерация» түшүнүгүнө аныктама бер. (102-б.)
19. Мамлекеттик түзүлүштүн унитардык формасы федеративдик формадан эмнеси менен айырмаланат? (101-б.)
20. Каракалпакстан Республикасы суверенитетинин белгилерин айтып бер. (103-б.)
21. Өзбекстан Республикасында бийликтин бөлүнүшү кандай тартип менен ишке ашырылат? (107-б.)
22. Олий Мажлис кандай түзүлгөн? Анын составына канча депутат жана сенаторлор кирет? (109-б.)
23. Олий Мажлис Сенатынын абсолюттук ыйгарым укуктарын айтып бер. (113-б.)
24. Мыйзамдуулук палатасынын абсолюттук ыйгарым укуктарын айтып бер. (113-б.)
25. Мыйзамга карата коюлган талаптарды санап бер. (115-б.)
26. Өзбекстан Республикасы Конституциясына ылайык мыйзам чыгаруу демилгеси укугуна кайсы бийлик органдары ээ? (116-б.)
27. Мыйзамдуулук процессинин баскычтарын санап бер. (117-б.)

20-§. ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРЕЗИДЕНТИ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- мамлекет жана аткаруучу бийлик башчысы иретинде Президенттин ыйгарым укуктары жөнүндө;
- Президентти шайлоо тартиби жана анын ыйгарым укугунун аякташы жөнүндө билип аласың.

1. Президент – мамлекеттин башчысы.
2. Өзбекстан Республикасы Президентинин ыйгарым укуктары.
3. Өзбекстан Республикасы Президентин шайлоо тартиби жана анын ыйгарым укуктарынын аякташы.

1. ПРЕЗИДЕНТ – МАМЛЕКЕТ БАШЧЫСЫ

Латын тилинен которгондо **президент** сөзү *алды жакта отуруучу*, башкача айтканда мамлекет башчысы деген маанини билдирет. Дүйнөнүн көптөгөн өлкөлөрүндө президенттик башкаруу формасынын болушу да президенттик кызматтын зоболосунан кабар берет. Өзбекстанда президенттик кызматы **1990-жылдын 24-мартында** киргизилген.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын Президенти Өзбекстан Республикасында мамлекет жана аткаруу бийлигинин башчысы жана мамлекет бийлик органдарынын келишкен түрдө иш алып барышын жана шериктештигин камсыз кылат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 89-статья.

Тапшырма

Өзбекстан Республикасы Президентинин ыйгарым укуктарын үйрөнүп, мамлекет башчысынын ыйгарым укуктарын төмөнкүдөй иш-аракеттин тармактарына ажырат:

Президенттин Олий Мажлистин иш-аракети менен байланыштуу болгон ыйгарым укуктары	Президенттин Министрлер Мекемесинин иш-аракети менен байланыштуу болгон ыйгарым укуктары	Президенттин Коргонуу жана эл аралык мамилелер тармагындагы ыйгарым укуктары	Президенттин сот, прокуратура органдары жана Мамлекеттин коопсуздук кызматынын иш-аракетин координациялаштыруу менен байланыштуу ыйгарым укуктары

2. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИНИН БЫҒАРЫМ УКУКТАРЫ

Мамлекет башчысынын негизги милдети – бийликтин бардык тармактарынын иш-аракетин шайкеш келтирүү жолу менен мамлекеттин бир калыпта жана туруктуу өнүгүшүн камсыз кылуу болуп саналат. Президенттин Өзбекстандын мамлекеттик бийлик органдары системасындагы өзгөчө орду да ушуну менен түшүндүрүлөт. Өзбекстан Республикасында Президент мамлекеттин жана аткаруучу бийликтин жетекчиси саналат.

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 93-статьясы боюнча Өзбекстан Республикасынын Президенти:

1) жарандардын укук жана эркиндиктерин, Өзбекстан Республикасынын Конституциясы менен мыйзамдарына баш ийилишин кепилдейт;

2) Өзбекстан Республикасынын суверендүүлүгүн, коопсуздугун жана укуктук биримдигин коргоо, улуттук-мамлекеттик түзүлүш маселелерине тиешелүү токтомдорду иш жүзүнө ашыруу боюнча иш-чараларды көрөт;

3) өлкөнүн ичинде жана эл аралык мамилелерде Өзбекстан Республикасынын атынан иш көрөт;

4) сүйлөшүүлөрдү жүргүзөт жана Өзбекстан Республикасынын келишим жана бүтүмдөрүнө кол коёт, Республика тарабынан түзүлгөн келишимдерге, бүтүмдөргө жана анын милдеттенмелерине баш ийилишин камсыз кылат;

5) кабылдамасында аккредитациядан өткөн дипломатиялык жана башка өкүлдөрдүн ишеним жана чакыруу жарлыктарын кабыл алат;

6) Өзбекстан Республикасынын чет өлкөлөрдөгү дипломатиялык жана башка өкүлдөрдүн дайындоо үчүн талапкерлерди Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Сенатына сунуш кылат;

7) Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисине мамлекеттин ички жана тышкы саясатын ишке ашыруунун эң маанилүү маселелери боюнча кайрылуу укугуна ээ;

8) республика жогорку бийлик жана башкаруу органдарынын кеңешип иштешин камсыздайт; министрликтер, мамлекеттик комитеттер жана башка органдарды түзөт жана жоёт, ошол маселелер боюнча буйруктарды кийинчерээк Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси палаталарынын бекитүүсүнө киргизет;

9) Сенаттын Төрагасы кызматына шайлоо үчүн талапкерди Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Сенатына сунуш кылат;

10) Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин палаталары көрүп

чыгышы жана бекитиши үчүн Өзбекстан Республикасынын Премьер Министри кызматына талапкерди сунуштайт жана ал эс алууга чыкканда, Премьер Министрге карата билдирилген ишенчсиздик вотуму Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин палаталары тарабынан кабыл алынганда, же болбосо мыйзамда көздө тутулган башка учурларда кызматынан бошотот;

11) Өзбекстан Республикасы Премьер Министринин сунушу боюнча Өзбекстан Республикасы Министрлер Мекемесинин мүчөлөрүн бекитет жана кызматтарынан бошотот;

12) Өзбекстан Республикасынын Башкы прокурорун жана Эсеп палатасынын төрагасын дайындайт жана аларды кызматынан бошотот, кийинчерээк бул маселелерди Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Сенатынын бекитүүсүнө киргизет;

13) Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Сенатына Конституциялык соттун төрагасы жана судьялары, Жогорку соттун төрагасы жана судьялары, Жогорку чарбалык соттун төрагасы жана судьялары, Өзбекстан Республикасы Борбордук банкы Башкармасынын төрагасы, Өзбекстан Республикасы Жаратылышты коргоо мамлекеттик комитетинин төрагасы кызматтарына талапкерлерди сунуш кылат;

14) Өзбекстан Республикасы Судьялардын жогорку кеңешинин сунушу боюнча облуслар жана Ташкент шаардык соттору төрагасынын орун басарларын, Өзбекстан Республикасынын Аскердик соту төрагасын дайындайт жана кызматынан бошотот;

15) Өзбекстан Республикасы Премьер Министринин сунушу боюнча облус акимдерин жана Ташкенттин акимин мыйзам боюнча дайындайт жана кызматынан бошотот. Конституцияны, мыйзамдарды бузган же аброю, кадыр-баркына так түшүргөн иштерди жасаган район жана шааар акимдерин Президент өзүнүн токтому менен кызматынан бошотууга укуктуу;

16) республика мамлекеттик башкаруу органдарынын жана акимдер-

дин кабыл алган документтерин алар мыйзамдык документ нормаларына шайкеш келбеген учурларда токтотот, четке кагат; Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинетинин чогулуштарында төрагалык кылууга укуктуу;

17) Өзбекстан Республикасынын мыйзамдарына кол коёт жана жарыялайт; мыйзамга өзүнүн пикирлерин билдирип, аны кайрадан талкуулоо жана добушка коюу үчүн Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисине кайтарууга укуктуу;

18) Өзбекстан Республикасына чабуул жасалганда же кол салуудан бири-бирин коргоо боюнча түзүлгөн келишимдин милдеттенмелерин аткаруу зарылчылыгы туулганда согуш абалын жарыялайт жана кабыл алган токтомун үч күндүгү ичинде Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси палаталарынын бекитүүсүнө киргизет;

19) өзгөчө кырдаалдар (реалдуу тышкы кооп, массалык тартипсиздик, ири кырсык, табигый кырсык, апаат, эпидемиялар) болгон учурда жарандардын коопсуздугун камсыздоону көздөп, Өзбекстан Республикасынын бүткүл аймагында же анын айрым жерлеринде өзгөчө кырдаалдар абалын киргизет жана кабыл алган токтомун үч күндүгү ичинде Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси палаталарынын бекитүүсүнө киргизет. Өзгөчө кырдаалдар абалын киргизүүнүн шарттары жана тартиби мыйзам менен белгиленет;

20) Өзбекстан Республикасы Куралдуу Күчтөрүнүн Жогорку Башкы кол башчысы эсептелет, Куралдуу Күчтөрдүн жогорку кол башчыларын дайындайт жана кызматынан бошотот, жогорку аскердик наамдарды берет;

21) Өзбекстан Республикасынын орден, медаль жана ярлыктарын ыйгарат, Өзбекстан Республикасынын квалификациялык жана ардактуу наамдарын берет;

22) Өзбекстан Республикасынын жарандыгын жана саясий башмаанек берүү боюнча маселелерин чечет;

23) амнистия жөнүндөгү документтерди кабыл алуу жөнүндө Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Сенатына сунуш киргизет жана Өзбекстан Республикасынын соттору тарабынан кесилген адамдарды кечирет;

24) Улуттук коопсуздук кызматынын төрагасын дайындайт жана кызматынан бошотот, кийинчерээк ушул маселе боюнча буйруктарды Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси Сенатынын бекитүүсүнө киргизет;

25) ушул Конституция жана Өзбекстан Республикасынын мыйзамдарында көздө тутулган башка ыйгарым укуктарды ишке ашырат.

Президент өзүнүн ыйгарым укуктарын аткарууну мамлекеттик мекемелерге же мансаптуу адамдарга тапшырууга укуктуу эмес.

3. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРЕЗИДЕНТИН ШАЙЛОО ТАРТИБИ ЖАНА АНЫН ЫЙГАРЫМ УКУКТАРЫНЫН АЯКТАШЫ

Мамлекет башчысы парламенттин депутаттары тарабынан шайлана турган парламенттик республикадан айырмалуу түрдө президенттик башкаруу формасында мамлекет башчысы эл тарабынан, же шайлоочулардын өкүлдөрү тарабынан шайланат жана депутаттардын тар чөйрөсүнөн эмес, калктын кең катмарларынан ыйгарым укуктарды алат.

Президентти шайлоо Конституция жана «Өзбекстан Республикасынын Президентин шайлоо жөнүндөгү» Мыйзамынын негизинде жалпы, тең жана түздөн-түз шайлоо укугу негизинде жашыруун добуш берүү жолу менен ишке ашырылат. Ошону менен бирге президенттикке талапкерге өз алдынча талаптар коюлат.

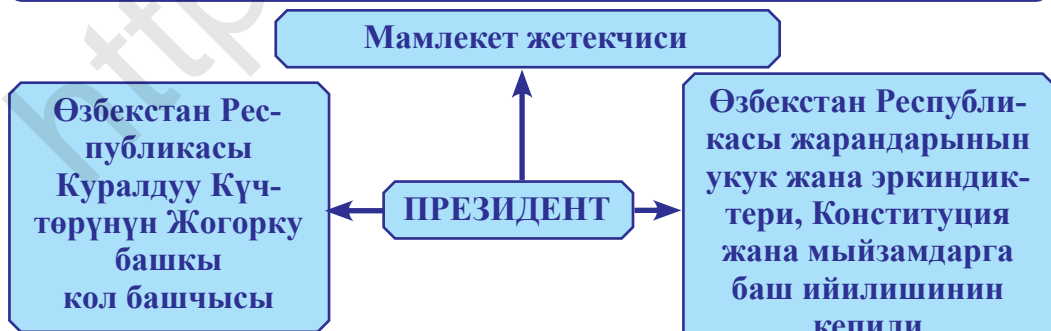

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасы Президенти кызматына отуз беш жаштан кичүү болбогон, мамлекеттик тилди мыкты билген, шайлоого чейин 10 жыл Өзбекстандын аймагында туруктуу жашап жаткан Өзбекстан Республикасынын жараны шайланышы мүмкүн. Бир эле адам дайыма эки жыл мөөнөттөн ашуун Өзбекстан Республикасынын Президенти болушу мүмкүн эмес.

Өзбекстан Республикасынын Президенти Өзбекстан Республикасынын жарандары тарабынан жалпы, тең жана түздөн-түз шайлоо укугунун негизинде жашырын добуш берүү жолу менен беш жыл мөөнөткө шайланат. Президентти шайлоо тартиби Өзбекстан Республикасынын мыйзамы менен белгиленет.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 90-статья.

Негизги мыйзам белгилейт

Ыйгарым укугу аяктагандыгы себептүү отставкага чыккан Президент өмүрү бою Сенаттын мүчөсү болуп калат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 97-статья.

Жыйынтык чыгарабыз

Өзбекстан Республикасынын
президенти:

- мамлекет башчысы;
- Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин чогулушунда ант берген учурдан баштап өз кызматына киришкен эсептелет;
- жарандардын укук жана эркиндиктеринин, Конституция менен мыйзамдардын кепили;
- мамлекеттик бийлик органдарынын кеңешкен түрдө иш алып барышын жана шериктештигин камсыздайт;
- мамлекеттин ичинде жана эл аралык мамилелерде Өзбекстан Республикасынын атынан иш көрөт;
- мамлекет Куралдуу Күчтөрүнүн Жогорку башкы кол башчысы;
- Президент кол тийгис саналат жана мыйзам менен коргоого алынат;
- ыйгарым укуктуу мөөнөтү аяктагандан кийин – сенатор.

Өзүңдү сына!

1. Президенттин мамлекет башчысы иретиндеги негизги кепилдиктерин сана.
2. Өз милдеттерин аткарып жатканда Президент кандай кыйынчылыктарды жеңип өтүүгө тийиш?
3. Сенин оюңча, Президенттин өз ыйгарым укуктарын аткарууну мамлекеттик органдарга же кызмат адамдарына тапшырууга укугу жоктугу жөнүндөгү эреже эмне үчүн Конституцияга киргизилген?
4. Мамлекетибизде кимдер Президент болуп шайланышы мүмкүн?
5. Президент саясий партиянын мүчөсү болушу мүмкүнбү?

21-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АТКАРУУЧУ БИЙЛИК ОРГАНДАРЫ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- ыйгарым укуктуу органдар системасы жөнүндө;
- Өзбекстан Республикасы Министрлер Мекемесинин ыйгарым укуктары жөнүндө билип аласың.

1. Министрлер Мекемеси – мамлекет өкмөтү, аткаруучу орган.

2. Министрлер Кабинетинин негизги ыйгарым укуктары.

1. МИНИСТРЛЕР МЕКЕМЕСИ – МАМЛЕКЕТ ӨКМӨТҮ, АТКАРУУЧУ ОРГАН

Министрлер Кабинетинин негизги уюштуруучулугу жана ишмердигине Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 98-статьясы жана «Өзбекстан Республикасы Министрлер Кабинети жөнүндөгү» Мыйзам арналган. Министрлер Кабинети – Өзбекстан Республикасы өкмөтү жана Өзбекстан Республикасынын аткаруучу органы саналат жана экономикалык, социалдык жана руханий тармактын жемиштүү иш-аракетине жетекчиликти, Өзбекстан Республикасы мыйзамдары, Олий Мажлис токтомдору, Президент Буйруктары, токтомдору жана жарлык-тарынын аткарылышын камсыздайт.

2. МИНИСТРЛЕР МЕКЕМЕСИНИН НЕГИЗГИ БЫГАРЫМ УКУКТАРЫ

Министрлер Мекемеси мамлекеттик башкаруу органдарын жана алар тарабынан түзүлгөн чарбалык башкаруу органдары системасын башкарат, алардын келишип иштешин камсыздайт. Министрлер Мекемеси өз иши боюнча Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлиси жана Өзбекстан Республикасынын Президенти алдында жооптуу саналат.

Олий Мажлис Палаталарында карап чыгылуучу мыйзам долбоорлору жана башка документтерди даярдоодо Өзбекстан Республикасы Министрлер Мекемесинин Аппараты, жайлардагы жергиликтүү мамлекеттин жана чарбалык башкаруу органдары ошондой эле аткаруу бийлиги органдары структуралык бөлүмдөрүнүн жакын шериктештигин камсыздоо максатында Олий Мажлисте Өзбекстан Республикасы Министрлер Мекемеси Өкүлү кызматы.

12-схема.

Министрлер Мекемесинин алдындагы Интернет тармагында Өзбекистан Республикасынын Ачык маалыматтар Порталы ачылган (data.gov.uz).

Өзбекистан Республикасы Конституциясынын 98-статьясы боюнча Министрлер Мекемесинин ыйгарым укуктары:

жемиштүү экономикалык, социалдык, каржылык, акча-кредит саясатынын жүргүзүлүшү, илим, маданият, билим берүү, саламаттыкты сактоо, ошондой эле экономикалык жана социалдык тармактардын башка багыттарын өнүктүрүү боюнча программалар иштеп чыгылышы үстүнөн жоопкер болот;

жарандардын экономикалык, социалдык жана башка укуктарын жана мыйзамдуу кызыкчылыктарын коргоо боюнча иш-чараларды көрөт;

мамлекеттик жана чарбалык башкаруу органдары иштерин келиштирет жана багыттайт, алардын иши үстүнөн мыйзамда белгиленген тартипте көзөмөл жүргүзөт;

Өзбекистан Республикасынын мыйзамдары, Олий Мажлис токтомдору, Өзбекистан Республикасы Президентинин буйруктары жана токтомдорунун аткарылышын камсыздайт;

Өзбекистан Республикасынын Олий Мажлисине ар жылы мамлекет социалдык-экономикалык турмушунун эң маанилүү маселелери боюнча докладдар жасайт;

ушул Конституция жана Өзбекистан Республикасынын мыйзамдарында көздө тутулган башка ыйгарым укуктарды ишке ашырат.

Конституция жана «Өзбекстан Республикасынын Министрлер Мекемеси жөнүндөгү» Мыйзамга ылайык Министрлер Мекемеси өзүнүн иш-аракетинде Республикада жашап жаткан бардык улуттар жана элдердин кызыкчылыктарынан келип чыккан абалда коллегиялык, демократия жана мыйзамдуулук принциптерине таянат.

1-тапшырма

Схемада берилген Өзбекстан Республикасынын Министрликтери менен таанышып чык жана алардын иш-аракети тармактарын көрсөт.

2-тапшырма

Өзүңдү белгилүү бир тармак (элге билим берүү, ички иштер, саламаттыкты сактоо, тышкы иштер) министрин ордунда элестетип көр. Тандаган тармагың боюнча көйгөйлөрдү чечүүнүн программасын түз.

Жыйынтык чыгарыбыз

**Ўзбекистан Республикасынын
Министрлер Мекемеси:**

- Министрлер Мекемеси – мамлекет өкмөтү;
- Мамлекеттик комитеттер жана министрликтер;
- экономикалык, социалдык жана руханий тармактардын жемиштүү өнүгүшүн камсыздайт;
- мыйзамдар, Олий Мажлис токтомдору, Президент буйруктары жана токтомдорунун аткарылышын камсыздайт;
- Президент Премьер министр кызматын сунуш кылат, Олий Мажлис бекитет;
- Олий Мажлис жана Президент алдында жооптуу;
- «Ўзбекистан Республикасынын Министрлер Мекемеси жөнүндөгү» Мыйзам.

Өзүңдү сына!

1. Ўзбекистан Республикасында кандай аткаруу органдары бар?
2. Министрлер Мекемесинин курамы кандай түзүлөт?
3. Республика өкмөтүнүн негизги ыйгарым укуктарын сана.
4. Министрлер Мекемеси Олий Мажлис менен өз ара катышы кандайча ишке ашырылат?
5. Аткаруучу бийлик органдарынын негизги милдетин айт.

«ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МИНИСТРЛЕР МЕКЕМЕСИ ЖӨНҮНДӨГҮ ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЫЙЗАМЫ

(Көчүрмө)

1--статья. Ўзбекистан Республикасынын Министрлер Мекемеси

Министрлер Мекемеси – Ўзбекистан Республикасынын Өкмөтү – Ўзбекистан Республикасынын аткаруу бийлиги органы.

Ўзбекистан Республикасы Министрлер Мекемеси (мындан кийин Министрлер Мекемеси деп айтылат):

1) натыйжалуу, экономикалык, социалдык, финасылык, акча-кредит саясатынын жүрүтүлүшү, илим, маданият, таалим, ден соолукту сактоо жана экономиканын, коомдук жааттын башка тармактарын өнүктүрүү боюнча программалар иштеп чыгылышы жана ишке ашырылышы үчүн жооптуу болот;

2) жарандардын экономикалык, социалдык жана башка укуктары, ошондой эле мыйзамдын кызыкчылыктарын коргоо боюнча иш-чараларды ишке ашырат;

3) мамлекет жана чарбалык башкаруу органдары ишин координациялоо жана багыттоо, алардын иш-аракети үстүнөн мыйзамда белгиленген тартипте көзөмөлдү камсыздайт;

4) Ўзбекистан Республикасынын мыйзамдары, Олий Мажлис токтомдору, Ўзбекистан Республикасы Президентинин буйруктары жана токтомдорунун аткарылышын камсыздайт;

5) Ўзбекистан Республикасынын Олий Мажлисинин ар жылы мамлекеттин социалдык-экономикалык турмушунун эң маанилүү маселелери боюнча докладдар жасайт;

6) Ўзбекистан Республикасы Конституциясында жана Ўзбекистан Республикасынын мыйзамдарында көздө тутулган башка ыйгарым укуктарды ишке ашырат.

Министрлер Мекемеси мамлекеттик бийликтин органдары системасына жана өзү түзө турган чарбалык башкаруу органдары системасына башчылык кылат, алардын биримдикте иш алып барышын камсыздайт.

Министрлер Мекемеси өзүнүн иш-аракетинде Ўзбекистан Республикасынын Олий Мажлиси жана Ўзбекистан Республикасы Президенти алдында жооптуу. Министрлер Мекемеси мыйзамдуулук демилгеси укугуна ээ.

4-статья. Министрлер Мекемесинин курамы жана аны калыптандыруунун тартиби.

Министрлер Мекемесинин курамына Ўзбекистан Республикасынын Премьер министри (мындан кийин Премьер министр деп айтылат), анын орун басарлары, министрлер, мамлекеттик комитеттердин төрагалары кирет. Каракалпакстан Республикасы өкмөтүнүн башчысы Министрлер Мекемесинин курамына өз кызматы боюнча кирет.

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары ишинин негизги багыттары жөнүндө;
- бийликтин ыйгарым укуктары жана ишинин багыттары жөнүндө;
- Элдик депутаттар Кеңешинин иши жөнүндө билип аласың.

1. Элдик депутаттар Кеңеши.

2. Облустар, райондор жана шаарлардын акимдери жөнүндө.

1. ЭЛДИК ДЕПУТАТТАР КЕҢЕШИ

Борбордук бийлик органдарынан айырмалуу түрдө жергиликтүү бийлик органдары социалдык маселелерди аймактык деңгээлде чечет. Алар коом турмушунун түрдүү багыттарындагы көйгөйлөрдү түздөнтүз чечкен абалда аткаруу бийлигинин мыйзамдары менен нормативдик акттарын ишке ашырат. Бийлик органдары жерлерде элдин бейпилдигин камсыздоо жана мамлекеттин алдында турган маанилүү милдеттерди аткарууда чоң роль ойнойт.

Элдик депутаттар Кеңеши облус, район жана шаарларда бийликтин өкүлчүлүк органы саналат. Алардын ишмердиги өзүнүн аймагындагы калктын турмушуна тиешелүү ар түрдүү тапшырмалар жана көйгөйлөрдү чечүүгө багытталган. Облус, шаар, райондун аймагындагы өкүлчүлүк жана аткаруу бийлигин **аким** башкарат. Облус акимдери жана Ташкент шаарынын акими Президент жана тиешелүү Элдик депутаттар Кеңешине эсеп берүүгө милдеттүү.

Негизги мыйзам белгилейт

Облус, район, шаарларда (районго баш ийген шаарлардан, ошондой эле шаарга баш ийген райондордон тышкары) акимдер жетекчилик кылган элдик депутаттардын Кеңештери бийликтин өкүлчүлүк органдары болуп, алар мамлекеттин жана жарандардын таламдарын көздөп өздөрүнүн ыйгарым укуктарына тиешелүү маселелерди чечишет.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 99-статья.

2. ОБЛУСТАР, РАЙОНДОР ЖАНА ШААРЛАР АКИМДЕРИНИН ИШ-АРАКЕТИ

Акимдин иш-аракети жеке башкаруунун негизинде ишке ашырылат жана өзү башкарып жаткан аймактар боюнча кабыл алган токтомдору жана иш-аракетинин натыйжалары үчүн жалгыз өзү жоопкер болот. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 93-статьясына ылайык Конституцияны, мыйзамдарды бузган же өз аброю жана кадыр-баркына сөз тие турган аракет кылган район жана шаар акимдерин Президент өзүнүн токтому менен кызматынан бошотууга укуктуу.

Тапшырма

Элестет, сен мектеп директорусуң, шаар (район) акиминин кабылда-масына келдиң. Мектепти ремонттоо жана эң мыкты окуган окуучуларды чет өлкөлөрдүн бирине саякатка жиберүү үчүн материалдык жардам сурап кайрылдың. Сунушуңду негиздөө үчүн кандай себептерди көрсөткөн болор элең?

Облустар, райондор, шаарлардын акимдери:

Өзбекстан Республикасы мыйзамдары, Олий Мажлис палаталары, Өзбекстан Республикасы Президенти, Министрлер Мекемесинин мыйзамдары жана документтери, жогору турган органдар жана тиешелүү элдик депутаттар Кеңеши токтомдорунун аткарылышын уюштурат;

коомдук тартипти сактоо жана кылмыштуулук менен күрөшүү, жарандар коопсуздугун камсыздоо, алардын укук жана саламаттыгын камсыздоо менен байланыштуу иш-чараларды көрөт, табигый кырсык, эпидемия жана башка экстремалдык жагдайларда иштерди уюштурат;

облус, район, шаарларды социалдык жана экономикалык өнүктүрүүнүн негизги багыттары, облус, район, шаар бюджетинин негизги параметрлери жана алардын аткаруу жөнүндөгү эсепти элдик депутаттар Кеңешине берет;

республикада жана чет өлкөдө облус, район, шаардын расмий өкүлү иретинде иш алып баруу;

калкты кабыл алууну уюштурат, жарандардын даттануу, арыз жана сунуштарын көрүп чыгат жана башкалар.

Облус, район, шаар акимдери тиешелүү элдик депутаттар Кеңешине облус, район, шаардын социалдык-экономикалык өнүгүшүнө таандык маанилүү жана олуттуу маселелер боюнча эсеп берет. Кеңештер токтормдорун алардын негизинде кабыл алат.

Негизги мыйзам белгилейт

Облус, район жана шаар акимдери өздөрүнүн ыйгарым укуктарын жеке башкаруунун негизинде ишке ашырышат жана өздөрү жетекчилик кылган органдардын чечимдери жана иши үчүн керт башы менен жооп берет.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 103-статьядан.

Жергиликтүү бийлик органдары ишинин маанилүү багыттарынан бири коммуналдык чарбаны өнүктүрүүгө жетекчилик кылуу саналат. Жергиликтүү бийлик органдары жөнүндөгү мыйзамда акимдердин өз аймактарындагы коммуналдык чарба кызматынын ишин жөнгө салуусу жана көзөмөлгө алуусу баса белгленет. Коммуналдык чарба кызматы акимчилик бөлүмдөрү тарабынан башкарылат. Алардын жетекчилери аким тарабынан дайындалат жана кызматынан бошотулат. Бул маселе жергиликтүү Кеңештин сессиясында бекитилет.

Жергиликтүү Кеңеш ишинин негизги уюштуруу-укуктук формасы сессия эсептелет. Сессияда Кеңештин ыйгарым укугуна кирген маселелер чечилет, эсептер угулат жана сөзсүз аткарылышы шарт болгон токтормдор кабыл алынат. Облус, район, шаар элдик депутаттар Кеңеши зарылчылыкка карай бир жылда аз дегенде эки жолу аким тарабынан чакырылат.

Жыйынтык чыгарабыз

Жергиликтүү мамлекеттик бийлик органдары:

- элдик депутаттар Кеңеши;
- аким – жерлерде өкүлчүлүк жана аткаруу бийлигин башкарат;
- элдик депутаттар Кеңеши алдында эсеп берүү;
- кабыл алынган токтормдор үчүн акимдин керт башы менен жооп берүүсү.

Өзүңдү сына!

1. Элдик депутаттар Кеңеши кандай көйгөйлөрдү чечет?
2. Элдик депутаттар Кеңешине ким жетекчилик кылат?
3. Акимдердин иши кандай принциптерде ишке ашырылат?
4. Акимдер элдик депутаттар Кеңешин башкарган абалда көйгөйлөрдү чечет?
5. Облус, район жана шаар акимдери бийликтин кандай органдарына эсеп берет?

Нормативдик документ

ЖЕРГИЛИКТҮҮ МАМЛЕКЕТТИК БИЙЛИК ЖӨНҮНДӨ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫ (Көчүрмө)

1-статья. Жергиликтүү өкүлдүк жана аткаруу бийлиги

Облустар, райондор жана шаарларда (районго моюн сунган шаарлардан тышкары) акимдер башчылык кыла турган элдик депутаттар Кеңештери бийликтин органдары болуп, алар мамлекет жана жарандардын кызыкчылыктарын көздөп, өзүнүн ыйгарым укуктарына таандык маселелерди чечет

Облус, район, шаар акими облус, район, шаардык бийликтин жогорку мансаптуу киши, ал бир убакытта тийиштүү аймакта өкүлдүк жана аткаруу бийлигине башчылык кылат.

Облус жана Ташкент шаарынын акими Өзбекстан Республикасы Президентине жана тийиштүү элдик депутаттар Кеңешине эсеп берет.

2-статья. Жергиликтүү өкүлдүк жан аткаруу бийлиги башчысын дайындоо жана бошотуу

Облус жана Ташкент шаарынын акими Өзбекстан Республикасы Президенти тарабынан дайындалат жана бошотулат.

Район жана шаарлардын акимдери облус, Ташкент шаарынын акими тарабынан дайындалат жана кызматынан бошотулат, ошондой эле тийиштүү элдик депутаттар Кеңеши тарабынан бекитилет.

Облус, район, шаар акими элдик депутаттар Кеңешинин тийиштүү депутаттары арасынан дайындалат жана бекитилет.

Райондорго моюн сунган шаарлардын акимдери район акими тарабынан дайындалат жана кызматынан бошотулат, элдик депутаттар Кеңеши тарабынан бекитилет.

Облус акими Өзбекстан Республикасынын Министрлер Мекемесинин ыраазылыгы менен шаар акимин район акимине (шаардын составына кирүүчү райондордон тышкары) моюн сундурууга жана облустун элдик депутаттары кеңешинде бекитилген токтомдор менен жеке башкаруу органдарын түзүүгө укуктуу.

Элдик депутаттар Кеңештери жана акимдердин ыйгарым укугунун мөөнөтү – 5 жыл.

23-§. ЖАРАНДАРДЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- өзүн-өзү башкаруу органдарынын структурасы жана алардын укуктук статусу жөнүндө;
- өзүн-өзү башкаруу органдарынын ыйгарым укуктары жөнүндө;
- жарандар чогулушу ишинин негизги багыттары боюнча комиссиянын иши жөнүндө билип аласың.

1. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары жана анын укуктук статусу.

2. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары ишинин негизги багыттары.

3. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары алдындагы комиссиянын иши.

1. ЖАРАНДАРДЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫ ЖАНА АЛАРДЫН УКУКТУК СТАТУСУ

Шаар, кыштак жана айылдарда, ошондой эле шаар, кыштак, айылдардын маалаларында түзүлгөн өзүн-өзү башкаруу органдарынын структурасы жана укуктук статусу Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 105-статьясында жана «Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары жөнүндөгү» Мыйзамда белгилеп коюлган.

Жарандардын өзүн-өзү башкаруусу – бул Конституция жана Өзбекстан Республикасынын мыйзамдары менен кепилденген, жарандардын өз таламдары, тарыхый өнүгүү өзгөчөлүктөрү, ошондой эле, улуттук жана руханий баалуулуктарынан, жергиликтүү үрп-адаттары жана салттарынан келип чыккан маселелерди чечүү боюнча көз карандысыз иш-аракети эсептелет.

Шаарча, кыштак жана айылдардагы, ошондой эле шаар, кыштак жана айылдардагы өзүн-өзү башкаруу органдары ***жарандар чогулушу*** болуп, үч жыл мөөнөткө төрага (аксакал) жана анын кеңешчилери шайланат.

Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары мамлекеттик бийлик органдары системасына кирбейт жана мыйзам боюнча берилген ыйгарым укугун тиешелүү аймакта ишке ашырат. Жарандар чогулушу калктын кызыкчылыктарын туюнтат жана анын атынан аймак чегинде колдонулуучу токтом кабыл алат.

Жарандар чогулушунда он сегиз жашка жеткен жана ошол аймакта туруктуу жашаган жеке адам катышат.

2. ЖАРАНДАРДЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫНЫН НЕГИЗГИ БАГЫТТАРЫ

Жарандар чогулушунун органдары болуп төмөнкүлөр эсептелет: жарандар чогулушунун кеңеши, жарандар чогулушунун негизги багыттары боюнча комиссиясы жана ревизия комиссиясы. Өзүн-өзү башкаруу органдары өлкөнүн калкына өздөрүнүн конституциялык укуктарын коом жана мамлекет иштерин башкаруу боюнча катышууда ишке ашыруу мүмкүнчүлүгүн берет.

Негизги мыйзам белгилейт

Шаарча, кыштак жана айылдарда, ошондой эле, алардын курамындагы маалаларда жана шаарлардагы маалаларда жарандардын чогулуштары өзүн-өзү башкаруу органдары болуп, алар төраганы (аксакалды) шайлашат

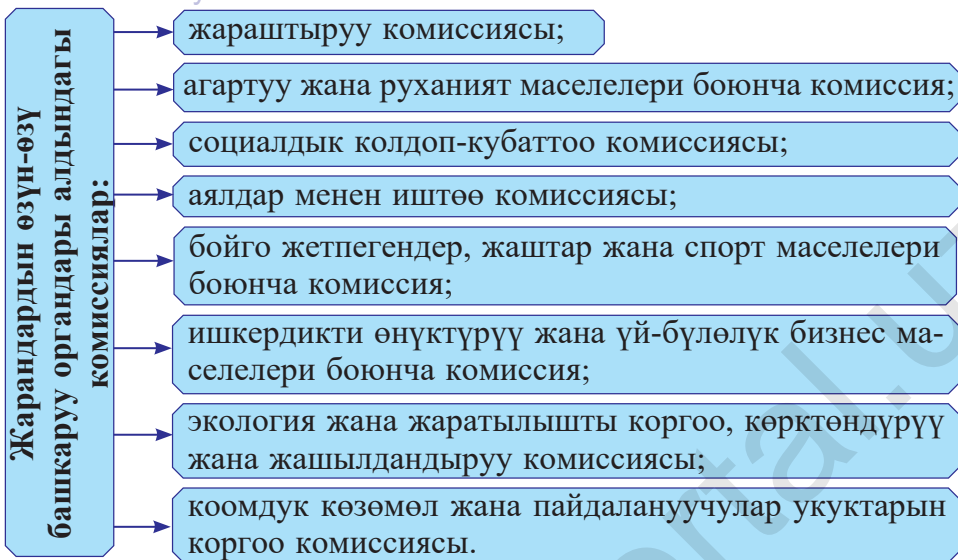
Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 105-статья.

Өзүн-өзү башкаруу органдары жардамында жана калктын биргеликтеги көмөгү менен белгилүү бир аймакта социалдык жана маданий маселелер чечилет, мамлекеттик органдарга калктын турмушун жакшыртуу боюнча мыйзам жана токтомдордун аткарылышын ишке ашырууга жардам берет.

Өзүн-өзү башкаруу органдары ишинин түгөтүлүшү бир гана жарандар жыйындарынын токтому боюнча ишке ашырылат. Өзүн-өзү башкаруу органдары кызмат кишилеринин мамлекеттик бийлик органдарына болгон кайрылуулары сөзсүз көрүп чыгылышы зарыл.

3. ЖАРАНДАРДЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫ КОМИССИЯСЫНЫН ИШИ

«Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары жөнүндөгү» Мыйзамдын 18-статьясы боюнча жарандар чогулушу ишинин негизги багыттары боюнча төмөнкү комиссиялар түзүлөт:

Σ Жыйынтык чыгарабыз

«Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары:

- өзүн-өзү башкаруу органдары – жашаган жердеги көйгөйлөрдү чечүү;
- жарандар чогулуштары: аксакал – 3 жыл;
- жарандар чогулушунун Кеңеши;
- жарандар чогулушунун негизги багыттары боюнча комиссия.

? Өзүңдү сына!

1. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдарынын негизги милдети эмнеден турат?
2. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдарын ким башкарат жана ал канча жылга шайланат?
3. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдарында кандай комиссиялар түзүлөт?
4. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары ишинин негизги багыттарын сана.

**ЖАРАНДАРДЫН ӨЗҮН-ӨЗҮ БАШКАРУУ ОРГАНДАРЫ
ЖӨНҮНДӨГҮ ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН МЫЙЗАМЫ***(Көчүрмө)***3-статья. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу түшүнүгү**

Жарандардын өзүн-өзү башкаруу — аймактык мааниге ээ болгон маселелерди өзүнүн кызыкчылыгы, тарыхый өнүгүшүнүн өзүнө таандык жактары, ошондой эле улуттук жана руханий баалуулуктардан келип чыгып чечүү боюнча Өзбекстан Конституциясы жана мыйзамдары менен кепилденген жарандардын өз алдынча иш-аракети.

4-статья. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу укугу

Жарандар өзүн-өзү башкарууга болгон конституциялык укугун шаарлар, кыштак, айылдар, ошондой эле шаарлардын маалаларындагы жарандар жыйыны (жарандардын өкүлдөрү жыйыны) аркылуу шайлоо укугу кепилдиктерине ылайык ишке ашырылат.

Жынысы, расасы, улуту, тили, дини, социалдык келип чыгышы, ишеними, коомдук абалына карабастан жарандар түздөн-түз же өздөрүнүн шайлай турган өкүлдөрү аркылуу өзүн-өзү башкаруу боюнча тең укуктуу.

5-статья. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары иш-аракетинин негизги принциптери

Жарандардын өзүн-өзү башкаруу иш-аракетинин негизги принциптери мыйзамдуулук, адам укуктары, эркиндиктери жана мыйзамдык кызыкчылыктардын устундугу, демократия, ашкерелик, коомдук адилет, аймактык мааниге ээ маселелерди өз алдынча чечүү, коомдук биримдик, коомдук шериктик, жергиликтүү урп-адат жана салттарды эске алуу.

8-статья. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары

Шаар, кыштак жана айылдар, ошондой эле шаарлар, кичине шаарлар, кыштактар жана айыл маалаларынын жарандар жыйыны (жарандардын өкүлдөрү жыйыны) жарандардын өзүн-өзү башкаруу органы болуп саналат.

Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары мамлекеттик бийлик органдарынын системасына кирбейт жана тийиштүү аймактын тегерегинде мыйзам менен өздөрүнө берилген ыйгарым укуктарын ишке ашырат.

Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары юридикалык кишинин укуктарынан пайдаланат, өз аты түшүрүлгөн мөөргө ээ болот, ошондой эле Өзбекстан Республикасынын Миристрлер Мекемеси белгилеген тартипте тизмеге алынат.

24-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОТ СИСТЕМАСЫ**Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:**

– Өзбекстан Республикасында сот бийлигинин түзүлүшү жана иш принциптери жөнүндө;

– судьялардын укук жана милдеттери, судьяны дайындоодо анын керт башына коюлчу талаптар жөнүндө билип аласың.

1. Адам укуктарын коргоодогу башкы бөлүк.**2. Өзбекстан Республикасынын сот системасы.****1. АДАМ УКУКТАРЫН КОРГООДОГУ БАШКЫ БӨЛҮК**

Ар бир адамдын турмушу өзүнчөлүгү жана түрдүү окуяларга бай экендиги менен кызыктуу. Бирок адам коомдо жашайт жана анын жа-саган иштери көбүнесе башка адамдардын укуктарына каршы келиши мүмкүн.

Негизги милдети мамлекеттин жана бардык адамдардын кызыкчы-лыктарын коргоо саналган мамлекеттик органдар да адамдардын орто-сунда арачылык кылууга багытталган.

Мыйзам чыгаруучу органдар мыйзамдарды кабыл алат, ал эми сот органдары болсо мыйзамдардын негизинде адилеттүү соттоону жүргүзөт.

Өзбекстан Республикасы сот системасынын башкы милдеттери:

Өзбекстан Республикасы Конституциясы жана адам укуктары жөнүндөгү эл аралык документтерде жарыя-ланган жарандардын укук жана эркиндиктеринин сот-тогу коргоосун ишке ашыруу;

ишкана, мекемелер жана уюмдардын укуктары жана мыйзам менен корголгон кызыкчылыктарын сот жолу менен коргоо;

мыйзамдын үстөмдүүлүгүн, социалдык адилет, жа-рандардын тынчтыгын жана бейпилдигин камсыздоо.

1-тапшырма

Төмөнкү жагдайларды көрүп чыгып, алардын кайсы бири кылмыш, кайсы бири жазык экендигин аныкта:

1. Өспүрүм темир жолго поездди токтотуу үчүн эки тормоз башмагын ор-нотуп койдү.

2. Эки өспүрүм каттоодогу поезддин терезесине таш атып ойношту.
3. Өспүрүм мектептин кийинип-чечинүү бөлмөсүндө классташтарынан биринин буюмун уурдады.
4. Окуучулар мектепке жанаша үйдүн дубалдарына боёк чаптап ташташты жана айнегин сындырышты.
5. Жаран А. автомашинада чоң ылдамдыкта келип жүргүнчүнү согуп, ага жардам көрсөтпөстөн качып кетти.
6. Жүргүнчү ташыган автобус темир жолдон өтүү тыюу салынган жерден өтүп жатканда кырсык болду. Бир нече жүргүнчү кайтыш кылды, көпчүлүгү жаракат алды.
7. Өрт учурунда тогузунчу класстын окуучусу квартирадан качып чыгып жашынды. Үйдө калган эки жаш баланы өрт өчүрүүчүлөр куткарды.
8. Жогорку класстын окуучусу кыз балага күч иштетти, ал тынч коюшун талап кылганда катуу токмоктоду жана жаман сөздөр менен кемсинтти.

2. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН СОТ СИСТЕМАСЫ

Сот – адилеттүү соттоону жүргүзүүгө укуктуу болгон жападан-жалгыз мамлекеттик бийлик органы болуп саналат. Судьялар өздөрүнүн чечүүчү токтодорун жана өкүмдөрүн мамлекеттин атынан чыгарышат. Бул деген чечүүчү токтодор менен өкүмдөрдүн бардыгы, мамлекеттик органдар тарабынан да сөзсүз аткарылууга тийиш экендигин билдирет.

Өзбекстан Республикасында сот бийлиги административдик, жарандык жана кылмыштык соттоо аркылуу ишке ашырылат. Соттордун ортосундагы мындай бөлүштүрүү **сотко тиешелүүлүк**, башкача айтканда ишти көрүп чыга турган конкреттүү соттун белгилениши деп аталат.

Өзбекстан Президенти Шавкат Мирзиёев 2017-жыл 6-апрелде мамлекеттин Конституциясына сот системасын жаңылоо боюнча өзгөртүүлөр жана кошумчалар киритүү жөнүндөгү Мыйзамга кол койду. Конституциянын 80, 81, 83, 93, 107, 110, 111 жана 112-статьяларына өзгөртүүлөр киргизди. Жогорку сот жарандык, кылмыш, административдик жана экономикалык сот иштери жаатындагы жалгыз органга – Өзбекстан Республикасынын Жогорку сотуна бириктирилди.

Жаңы институт – Өзбекстан Республикасы Судьялардын жогорку кеңеши түзүлдү. Ал судьялар коомдош орган болуп, Өзбекстанда сот бийлигинин көз карандысыздыгына байланыштуу конституциялык принципке моюн сунушун камсыздоого көмөктөшөт.

Өзбекстан Республикасында сот системасы төмөнкүдөй соттордон турат (Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 107-статьясы жана «Соттор жөнүндөгү» мыйзамдын 1-статьясы)

- Өзбекстан Республикасынын Конституциялык соту;
- Өзбекстан Республикасынын Жогорку соту;
- Каракалпакстан Республикасынын жарандык иштери боюнча жогорку соту, жарандык иштер боюнча облустар жана Ташкент шаардык соттору;
- Каракалпакстан Республикасы кылмыш иштери боюнча соту жана Ташкент шаардык соттору;
- Каракалпакстан Республикасы, облустар жана Ташкент шаардык экономикалык соттору;
- Каракалпакстан Республикасы облустар жана Ташкент шаардык административдик соттору;
- жарандык иштери боюнча район (шаар) соттору;
- кылмыш иштери боюнча район (шаар) соттору;
- райондор аралык, район (шаар) экономикалык соттору;
- район (шаар) административдик соттору иш алып барат.

Өзбекстан Республикасында соттор көрүлө турган иштин категориясы боюнча адистештирилиши мүмкүн. Өзгөчө кырдаал сотторун түзүүгө жол коюлбайт.

Өзбекстан Республикасында сот иштери өзбек, каракалпак тилдеринде, же ошол аймактагы көпчүлүк калк сүйлөшө турган тилде жүргүзүлөт. Сот жүргүзүлүп жаткан тилди билбей турган соттун катышуучусу үчүн котормочу аркылуу соттун материалдары менен толук таанышуу, соттун ишинде катышуу жана өз эне тилинде сөзгө чыгуу укугу камсыздалат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциялык соту:

Өзбекстан Республикасынын Конституциялык соту мыйзам чыгаруучу жана аткаруучу бийлик документтеринин Конституцияга ылайык экендиги тууралуу иштерди көрүп чыгат. Өзбекстан Республикасынын Конституциялык соту Өзбекстан Республикасы Президентинин сунушу боюнча Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Сенаты тарабынан Өзбекстан Республикасы Судьялардын жогорку кеңеши сунуш кылган саясат жана укук жаатындагы адистердин арасынан Каракалпакстан Республикасынын өкүлүн кошкон абалда шайланат.

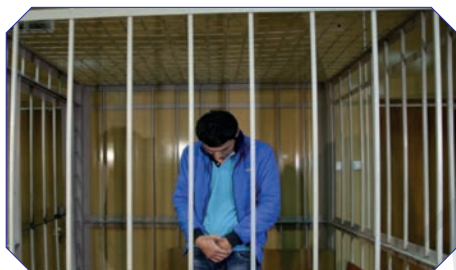
Өзбекстан Республикасынын Жогорку соту:

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 110-статьясы боюнча Өзбекстан Республикасы Жогорку соту жарандык, кылмыш, экономикалык жана административдик сот иштерин жүргүзүү жаатында сот бийлигинин жогорку органы болуп саналат. Ал кабыл алынган документтер бекем жана Өзбекстан Республикасынын бардык аймагында милдеттүү түрдө аткарылышы зарыл. Өзбекстан Республикасынын Жогорку сотутөмөнкү соттордун соттоо иши үстүнөн көзөмөлдөө укугуна ээ.

Жогорку сот тарабынан кабыл алынган токтомдор биротоло бүткөн болот жана Өзбекстан Республикасынын жалпы аймагында шарттуу түрдө аткарылат. Өзбекстан Республикасынын Жогорку соту төмөнкү соттордун соттоо иши үстүнөн көзөмөлдөө укугуна ээ.

Өзбекстан Республикасынын Жогорку соту төмөнкү соттордун соттоо иши үстүнөн көзөмөлдөө укугуна ээ жана жогорку инстанция (баскыч) соту катары жана күзөтүү тартибинде иштерди көрүп чыгат.

Өзбекстан Республикасынын Жогорку соту тарабынан биринчи инстанция боюнча көрүп чыгылган иштер апелляция, же кассация тартибинде даттанууга (протест киргизүүгө) укугу бар адамдын каалоосу боюнча алар

тарабынан апелляция, же кассация тартибинде көрүп чыгылышы мүмкүн. Апелляция тартибинде көрүп чыгылган иштер кассация тартибинде көрүп чыгышы мүмкүн эмес.

Өзбекстан Республикасы Жогорку соту Жогорку сот Пленуму түшүндүрүү иштеринин төмөнкү соттор тарабынан аткарылышы үстүнөн көзөмөлдөйт, соттоо практикасын талдоо жана сот органдары кадрларын тажрыйбасын ашырып барышын уюштурат.

Өзбекстан Республикасынын Жогорку соту Пленуму жайналышында Өзбекстан Республикасынын Башкы прокурору катышат. Ошондой эле Өзбекстан Республикасынын Жогорку соту Пленуму жыйналыштарында Өзбекстан Республикасынын Конституциялык сотунун төрагасы, Адлия министри, судьялар, Өзбекстан Республикасынын Жогорку соту алдындагы Илимий-сунуш кеңешинин мүчөлөрү да катышышат.

Сот органдарынын негизги максаты – адам укуктары жана эркиндиктерин коргоо, коомдо мыйзамдуулукту жана адилеттүүлүктү орнотуудан турат. Соттоо органдары ишинин маанилүүлүгү адамдардын ортосунда болуп турган чыр-чатактарды зордуксуз, мамлекетте кабыл алынган мыйзамдардын негизинде чечилишинде таасын көрүнөт.

Эсте сакта!

Сот системасы – өзүнүн ыйгарым укуктары, максаттары жана милдеттерине ылайык иш көрүүчү мамлекеттин бүткүл соттоо органдары.

Биринчи инстанция соту – мыйзамга ылайык сот жыйналышында биринчи болуп иштин абалын аныктоочу жана иш боюнча токтом жана өкүм чыгаруучу сот. Биринчи инстанция сотунун токтому үстүнөн кассация же апелляция тартибинде жогору сотко арызданышы мүмкүн.

Кассация – жактардын даттануусу же прокурордун протести боюнча Жогорку сот инстанциясы тарабынан өкүмдү бекер кылуу жөнүндөгү арыз.

2-тапшырма

Жадыбалды толтуруу менен бийлик тармактарынын ар бири адам укуктарын кандайча коргошун аныкта.

Адам укуктарын коргоо		
Мыйзам чыгаруучу бийлик	Аткаруучу бийлик	Сот бийлиги органдары

Өзбекстан Республикасынын сот системасы

Соттун аталышы	Милдеттери жана ыйгарым укуктары
Өзбекстан Республикасынын Конституциялык соту	Өзбекстан Республикасынын мыйзамдары жана Олий Мажлис палатасы токтомдору, Өзбекстан Республикасы Президентинин буйруктары, өкмөт жана мамлекеттик бийликтин жергиликтүү органдары токтомдору, эл аралык келишим жана Өзбекстан Республикасынын башка милдеттенмелеринин Конституцияга төп келишин аныктайт
Каракалпакстан Республикасынын Конституциялык көзөмөлдөө комитети (Каракалпакстан Республикасынын Конституциясы, 70-статья, 8-пункт).	
Өзбекстан Республикасынын Жогорку соту	Жарандык, кылмыштык жана административдик соттоону жүргүзүүчү жогорку сот бийлиги органдары
Каракалпакстан Республикасынын жарандык жана кылмыш иштери боюнча Жогорку соту	
Өзбекстан Республикасы, Каракалпакстан Республикасы, облустар жана Ташкент шаардык экономикалык соттору	Өзбекстан Республикасы, Каракалпакстан Республикасынын экономикалык иштерин жүрүтүү боюнча сот органдары
Облустук соттор жана Ташкент шаардык соту, райондор аралык, район жана шаардык соттор	Жарандык, кылмыш иштерин жана административдик укук бузуучулуктар жөнүндөгү иштерди баштапкы көрүп чыгууну ишке ашырат (биринчи инстанция соттору)

Жыйынтык чыгарабыз

Өзбекстан Республикасынын сот системасы:

- соттор – адам укуктарын коргоодогу негизги бөлүк;
- сот – адилеттүү сотту ишке ашыруучу жападан-жалгыз бийлик органы;
- мыйзамдарды бузгандык үчүн жаза чарасын сот гана аныктайт;
- судьялар – көз карандысыз жана кол тийгис, мыйзамга гана баш иет;
- административдик, жарандык жана жазык сот процесси, мыйзам алдында жарандардын тендиги;
- Конституциялык сот;
- жалпы соттор, чарбалык соттор, аскердик соттор;
- принциптер: ашкерелик, объективдүүлүк, мыйзамдуулук, адилет.

Өзүңдү сына!

1. Өзбекстан Республикасы жана Каракалпакстан Республикасы сот системаларын кайсы соттор түзөт?
2. Сот системасы түшүнүгүнө мүнөздөмө бер.
3. Сот мамлекеттик бийлик органдары системасында кандай роль аткарат?
4. Өзбекстан Республикасы сот органдарынын негизги максаттарын айт.

25-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ СОТ ОРГАНДАРЫНЫН ИШИН УЮШТУРУУ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- адилеттүү соттоону ишке ашырууга коюлган негизги талаптар жөнүндө;
- судьялардын укук жана милдеттери, судьяларды кызматка дайындоодо алардын керт башына коюлган талаптар жөнүндө билип аласың.

1. Адилеттүү соттоону ишке ашырууга коюлган негизги талаптар.
2. Судьялардын укук жана милдеттери.

1. АДILETTYU COTTOONU ИШКЕ АШЫРУУДАГЫ НЕГИЗГИ ТАЛАПТАР

Объективдүүлүк	Иштин калыс жана объективдүү көрүп чыгылышы
Ар тараптуулук жана толуктук	Көрүлүп жаткан ишке тиешелүү бардык белгилүү фактардын үзгүлтүксүз жана толугу менен көрүп чыгылышы
Мыйзамдуулук	Иштерди Конституция жана мыйзамдар боюнча көрүп чыгылышы жана токтоом кабыл алынышы
Далилдүүлүк жана адилеттүүлүк	Далилдерди ишеничтүү фактар менен бекемдөө жана иштин бардык тараптарын эсепке алуу

Өзбекстан Республикасынын Конституциясында бардык адамдар үчүн милдеттүү болгон төмөнкү эреже бекемдеп коюлган: жалаң сот гана адамды кылмыш жасагандыкта күнөөлүү деп табышы жана ага мыйзамга ылайык жаза белгилеши мүмкүн (19-статья).

Мында кылмыш жасагандыкта күнөөлөнүп жаткан ар кандай адам коргоо үчүн бардык каражаттар камсыздап коюлган сотто иши мыйзамдуу түрдө ашкере көрүлүп, кылмышы такталганга чейин күнөөлүү саналбайт (Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 26-статья). Жоопкерчиликти аныктоонун мындай тартиби **күнөөсүздүк презумпциясы** деп аталат.

Негизги мыйзам белгилейт

Кылмыш иши боюнча айыпталуучу ар бир адамдын иши сотто мыйзамдуу тартипте, ашкере көрүп чыгылып, анын жазыгы аныкталмайынча, ал күнөөлүү саналбайт. Сотто күнөөлөнүп жаткан адамга өзүн коргоо үчүн бардык шарттар камсыз кылынат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 26-статья.

1-тапшырма

Сенин оюңча, соттун талкуусунда судьядан тышкары прокурор, адвокат жана элдик кеңешчи, коомдук айыптоочу жана коргоочулардын катышуусу мыйзам менен кандай максатта белгиленген?

Төмөн жакта келтирилген жагдайлар менен таанышып чыгып, сот эмне үчүн мындай тоқтомго келгенин аныкта. Сот тарабынан адилеттуу соттоону ишке ашыруу боюнча талаптар бузулганбы же тескерисинчеби? Судьянын ордунда болгонуңда кандай тоқтомго келген болор элең?

1-жагдай.

Тажикбаевдер үй-бүлөсүнүн мүчөлөрү (ата, эне, эки уул жана небере) өздөрүнүн материалдык абалын оңдоп алуу максатында Тажикстандан Өзбекстанга банги заттарды ташып келүүгө ыраазы болушту. Мыйзамга туура келбеген жүк бажыканада текшерүү убагында аныкталды. Үй-бүлөнүн бардык мүчөлөрү, ошолордун катарында 16 жаштагы небере да, 70 жаштагы энеси да түрдүү мөөнөттөргө камалышты.

2-жагдай.

Жаран Н. «Анхо» фирмасынын бухгалтери жоготуп койгон документтерди таап алды. Документтерди кайтарып берүү үчүн жоготулган накладнойлордо жазылган товар наркынын 50% ын талап кылды. Көпкө созулган сүйлөшүүлөрдөн кийин фирманын башчысы Н. ны эки жүздүүлүктө күнөөлөп, анын үстүнөн сотко арыз жазды. Сот Н. ны күнөөлүү деп тапты жана аны үч жылга эркинен ажыратууга өкүм кылды.

3-жагдай.

Автомобилин башкара албай калган жаран М. жолдун четине чыгып кетти жана ал жерде турган жаран К. нын автомобилине зыян жеткирди. Судья жаран К. га өзү күнөөлүү экендигин, анын машинасы тыюу салынган жайда тургандыгын түшүндүрүп, К. нын арызын алуудан баш тартты.

2-тапшырма

Төмөндөгү көйгөйдү чечүү боюнча өзүңдүн чечимиңди сунуш кыл.

Террорчулук кылып жаткан адамдардан бири колго түштү, шериктери болсо качып кетти. Милиция кызматчыларына ал шериктерин айтпады. Ал шериктерин айтышы үчүн кандай чараларды колдогон болор элең? Күч колдонор белең? Тескерисинче болсо, анда эмне үчүн?

Террорчуну кыйноого салган милиция кызматчысы жазаланууга тийиш деп эсептейсиңби?

2. СУДЬЯЛАРДЫН УКУК ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

Ўзбекистан Республикасынын судьялары көз карандысыз жана алардын керт башы кол тийгис, башкача айтканда судьялар менен элдик кеңешчилер сот ишин жалаң мыйзамдын негизинде жана аларга карата ар кандай тышкы таасир жокко чыгарылган шарттарда көрүп чыгышат.

Мамлекеттик органдардын кызматчыларынын, ар кандай статустагы кызмат адамдарынын жана жарандардын конкреттүү иштерди кандайча чечүү жөнүндө сотко көрсөтмө берүүгө укугу жок. Кол тийгистик принциби судьянын уруксатысыз анын кызмат кабинетине жана үйүнө кирүүгө, кат-кабарларына көз жүгүртүүгө, нерселерин жана документтерин көрүп чыгууга эч кимдин укугу жоктугун билдирет.

Негизги мыйзам белгилейт

Судьялар көз карандысыз жана мыйзамга гана баш ийишет. Судьялардын адилет сотту жүзөгө ашыруу боюнча жасаган иштерине эч кандай кийлигишүүгө жол коюлбайт жана мындай кийлигишүү мыйзам боюнча жоопкерчиликке тартууга себеп боло алат.

Ўзбекистан Республикасынын Конституциясы, 112-статья.

Ўзбекистан Республикасынын 30 жаштан кичине болбогон, жогорку юридикалык маалыматка, аз дегенде беш жылдык юридикалык адистик боюнча иш стажына ээ болгон жана квалификациялык экзаменди тапшырган жараны райондор аралык, райондук (шаардык) жана чарбалык соттордун судьясы болуп дайындалышы мүмкүн. Ўзбекистан Республикасынын офицердик чинге ээ болгон, чыныгы аскердик кызматты өтөп жаткан жараны аскердик соттун судьясы боло алат.

Ўзбекистан Республикасынын Конституциясы боюнча судьялар депутаттыкка шайланышпайт, саясий партиялар жана кыймылдарга кире алышпайт, ошондой эле судьялык кызматын башка бир акы төлөнө турган иш менен бирге алып барууга укугу жок (112-статья).

Судья кылмыш иштери боюнча жоопкерчиликке тартылган учурда, эгерде анын кызматына туура келбеген иш-аракет менен алектенгендиги аныкталганда судьялар белгилүү квалификация коллегиясынын токтому менен Ўзбекистан Республикасы Жогорку судьялар Кеңешинин

сунушу боюнча судьянын ыйгарым укуктары токтотулушу, судья эркиз характердеги медициналык чараларга тартылышы, соттун токтому менен белгисиз себептерге көрө судья болбой турган деп моюнга алынышы да мүмкүн.

Судьянын ыйгарым укуктары төмөнкү учурларда мөөнөтүнөн мурда токтотулушу мүмкүн: 1) Судья антын бузганда; 2) жазма арыз бергенде; 3) судьялар тийиштүү квалификация коллегиясы тарабынан алдын ала эскертүү берилгенде же ыйгарым укуктары токтотулгандан кийин өз кызматына ылайык келбеген иш менен алектенген абалда; 4) белгиленген тартипте мамилеге жараксыз же жарактуулугу чектелген деп табылганда; 5) Өзбекстан Республикасынын жарандыгынан айрылганда; 6) соттун айыптоо өкүмү ага карата күчкө киргенде; 7) каза тапканда же соттун токтому менен өлгөндүгү жарыя кылынганда; 8) ден соолугунун абалы же узак убакыттын ичинде башка үзүрлүү себептер менен судья милдеттерин аткарууга жараксыз болгондо; 9) эгерде башка судья кызматын ээлегенге ыраазылык бербегенде сот төрагасынын ыйгарым укуктары мөөнөттүү түгөгөндө.

3-тапшырма

Сенин оюңча, төмөндө берилген жагдайлардын кайсы биринде судья тарабынан мыйзам бузууга жол коюлган?

1-жагдай.

Жөө жүргүнчүлөр өтүүчү жерден өтүп жатканда зуулдап бара жаткан автомобиль жаран С.нын үстүнө ылай чаптап кетти. Жабыркаган жаран бул маселени өзү чечсе болот, соттор мындай маанилүү болбогон иш менен алектенбейт, деп эсептеген судья арызды кабыл алууну четке какты.

Соттун чечимин кандай баалайсың?

2-жагдай.

Жаран Ш. жаран Н. дан 50 000 сум өндүрүп берүү жөнүндө сотко кайрылды. Н. нын бул акчаны калың үчүн алгандыгы, кийин болсо кызын Ш. нын уулуна берүүдөн баш тарткандыгы аныкталды.

Судья кандай иш көрүүгө тийиши?

Жыйынтык чыгарыыз

Соттоо системасынын принциптери жана өзүнө таандык өзгөчөлүктөрү:

- ▶ күнөөсүздүк презумпциясы – айыптуулуктун аныкталышы сот тарабынан гана;
- ▶ «Соттор жөнүндөгү» мыйзам;
- ▶ мыйзамдуулук;
- ▶ ашкерелик;
- ▶ судьялардын көз карандысыздыгы;
- ▶ Конституциялык сот – мыйзамдар, буйруктар, токтомдордун Өзбекстан Республикасынын Конституциясына ылайык келишин аныктоо.

Өзүңдү сына!

1. Адилеттүү сотту ишке ашыруу боюнча мыйзам тарабынан сунуш кылынган негизги талаптарды айт.
2. Судьялардын көз карандысыздыгы жана алардын жалаң мыйзамга гана баш ийиши принциби практикада кандайча көрүнөт?
3. Конституциялык соттун негизги милдетин айтып бер.
4. Ким шаар же райондук, аскердик соттун, Конституциялык соттун судьясы болушу мүмкүн?

КОНСТИТУЦИЯЛЫК СОТТУН ЧОГУЛУШУ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- Өткөрүлө турган Конституциялык сот чогулушу баскычтарынын үзгүлтүксүздүгү тууралуу;
- Конституциялык сот катышуучуларынын укуктары жана милдеттери менен тааныштыруу жөнүндө;
- Сот бийлиги органдары ишинин конституциялык принциптери жөнүндө;
- Эл алдына чыгып сүйлөөдө өзүнүн чеберчилигин жана көндүмдөрүн калыптандыруу, алынган билимдерди практикада колдой алуу мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө билип аласың.

1. Конституциялык соттун ыйгарым укуктары.

2. Сот жыйналышын өткөрүүгө даярдык.

3. Сот чогулушун өткөрүү.

4. Маселеге талкуу жасоо.

5. Токтом кабыл алуу.

6. Жыйынтык чыгаруу.

1. КОНСТИТУЦИЯЛЫК СОТТУН ЫЙГАРЫМ УКУКТАРЫ

Өзбекстан Республикасынын Конституциялык соту конституциялык көзөмөлдүн жогорку сот органы болуп эсептелет (Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 108-статья). Бардык сооттор сыяктуу ал да өлкө калкынын укуктарын коргойт.

Бирок соттордун башка түрлөрүнөн айырмалуу түрдө Конституциялык соттун судьялары жеке адамдардын ортосундагы конкреттүү иштерди көрүп чыкпайт.

Конституциялык сот судьяларынын негизги милдети Олий Мажлис жарыялаган мыйзамдардын, Өзбекстан Республикасы Президенти буйруктарынын, Өкмөт токтомдорунун жана башка мыйзамдык документтердин Негизги мыйзам – мамлекеттин Конституциясына ылайык келишин аныктоо болуп эсептелет.

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 109-статьясы боюнча Конституциялык сот:

1) Өзбекстан Республикасынын мыйзамдары жана Өзбекстан Республикасы Олий Мажлиси палаталарынын токтомдору, Өзбекстан Республикасы Президентинин жарлыктары, өкмөттүн жана жергиликтүү

мамлекеттик бийлик органдарынын токтомдору, Өзбекстан Республикасынын мамлекеттер аралык келишим боюнча жана башка милдеттенмелери Өзбекстан Республикасынын Конституциясына төп келишин аныктайт;

2) Өзбекстан Республикасы Президенти тарабынан кол коюлганга чейин Өзбекстан Республикасы конституциялык мыйзамдарынын, Өзбекстан Республикасынын эл аралык келишимдерди ратификациялоо жөнүндөгү Өзбекстан Республикасы мыйзамдарынын Өзбекстан Республикасынын Конституциясына ылайык келишин аныктайт;

3) Каракалпакстан Республикасынын Конституцияси Өзбекстан Республикасынын Конституциясына, Каракалпакстан Республикасынын мыйзамдары Өзбекстан Республикасынын мыйзамдарына шайкештиги жөнүндө корутунду чыгарат;

4) Өзбекстан Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдарынын ченемдерине түшүндүрмө берет;

5) Өзбекстан Республикасы Жогорку сотунун белгилүү иште колдонулушу керек болгон нормативдик-укуктук документтердин Өзбекстан Республикасы Конституциясына ылайыктыгы жөнүндө соттордун демилгеси менен киритилген кайрылууларды көрүп чыгат;

6) конституциялык соттоо иштерин жүрүтүү практикасын жалпылаштыруу натыйжалары боюнча ар жылы Өзбекстан республикасынын олий Мажлис палаталарына жана Өзбекстан Республикасы Президентине мамлекеттеги конституциялык мыйзамдуулуктун абалы тууралуу маалымат берет;

7) Өзбекстан Республикасынын Конституциясы жана мыйзамдары менен берилген ыйгарым укугу тегерегинде башка иштерди көрүп чыгат.

Конституциялык соттун документи расмий түрдө жарыяланган күндөн баштап күчкө кирет. Конституциялык соттун токтому бекем жана анын үстүнөн даттануусу мүмкүн эмес.

Тапшырма

Конституциялык соттун чогулушун өткөр. Элестет, өкмөттүн өлкөнүн базар мамилелерине өтүшү себеп кылып көрсөтүлгөн 9 жылдык жалпы билим берүүнү жоюу жөнүндөгү токтому кабыл алынган, ошондуктан ар ким өзүнүн билим деңгээли жөнүндөгү маселени өзү чечсе болот.

Бул укук бузуу Өзбекстан Республикасынын Конституциясына төп келеби?

Конституциялык соттун чогулушу төмөнкүдөй түрдө өткөрүлүшү мүмкүн:

I. Даярдык көрүү баскычы. Класста сот чогулушу залын эскертүүчү жагдайды түзгүлө (окуучулардын беш тобу үчүн столдор – ар бир топ Конституциялык соттун бир судьясын билдирет, төрага үчүн стол, сөзгө чыгуучулар үчүн трибуна).

II. Чогулушту өткөрүү. Төрага билим алуучуларды көрүлө турган маселе менен тааныштырат, регламентти аныктайт жана топторго талкуу үчүн убакыт ажыратат. Чечим кабыл алып жатканда окуучулар Өзбекстан Республикасы Конституциясынын конкреттүү статьяларын айтып берүүгө тийиш.

III. Көйгөйлүү маселени талдоо. Ар бир топтон бирден сөзгө чыгуучу аныкталат, ал 2–3 минуттун ичинде топтун ушул көйгөйлүү маселе жөнүндөгү көз карашын баяндайт. Аны чечүү үчүн окуучулар мыйзам чыгаруучуларга талкууланып жаткан токтомго толуктоолорду, мыйзамдын жаңы статьясын долбоорун сунуш кылышы, же ошол токтомду төгүнгө чыгарууну талап кылышы мүмкүн. Талкуу учурунда башка топтордун катышуучулары суроо бериши мүмкүн.

IV. Чечим кабыл алуу. Конституциялык сотто чечим жөнөкөй көпчүлүк добуш менен кабыл алынат.

V. Жыйынтык чыгаруу. Көйгөй талкуусунун жүрүшүн баалагыла: талкууланып жаткан чечимдин пайдасына, же ага каршы аргументтер канчалык негиздүү болду, пайда болгон көйгөйдү мындайча талдоо канчалык натыйжа берди.

Өтүлгөн темалар боюнча билимиңди сына

ТЕКШЕРҮҮ ҮЧҮН СУРООЛОР

Кыйналганда кашаанын ичинде көрсөтүлгөн окуу китебинин беттерине кара.

1. Өзбекстан Республикасы Президентинин мамлекет башчысы катарындагы милдеттерин айтып бер (120–121-б.)
2. Өзбекстан Республикасы Президенттигине ким шайланышы мүмкүн? (123-б.)
3. Өзбекстан Республикасы Президентин шайлоо тартибин айтып бер (123-б.)
4. Өзбекстан Республикасы Президентинин ыйгарым укуктары кандай абалдарда токтотулат? (123-б.)
5. Ыйгарым укуктары түгөгөндөн кийин Президент кандай кызматта иштеши мүмкүн? (124-б.)
6. Өзбекстан Республикасындагы Аткаруу бийлиги органдарын айтып бер (125–129-б.)
7. Аткаруу бийлиги органдарынын негизги функциясын айт (125-б.)
8. Өзбекстан Республикасы Өкмөтүнүн негизги ыйгарым укуктарын санап бер (125-б.)
9. Элдик депутаттар Кеңештери кайсы маселелерди чечет? (130-б.)
10. Элдик депутаттары Кеңештерине ким башчылык кылат? (130-б.)
11. Облус, шаар же район акиминин милдеттерин сана (131-б.)
12. «Жарандардын өзүн-өзү башкарышы» түшүнүгүнө аныктама бер (134-б.)
13. Шаар маалалары, кичине шаарлар, кыштактар жана айылдардагы өзүн-өзү башкаруу органын айтып бер (134-б.)
14. Жарандар жыйыны ишинин негизги багыттары боюнча кандай комиссиялар бар? (136-б.)
15. Өзбекстан Республикасында сот бийлиги соттоонун кайсы түрлөрү аркылуу ишке ашырылат? (139-б.)
16. Өзбекстан Республикасынын сот системасы кайсы соттордон түзүлгөн? (140-б.)
17. Өзбекстан Республикасы Конституциялык соту кандай иштерди көрүп чыгат? (141-б.)
18. Өзбекстан Республикасы сот органдарынын негизги максатын айтып бер (142-б.)
19. Адилеттүү соттоону ишке ашыруу процессине мыйзамдарга карата коюлуучу талаптарды айт (145-б.)
20. Күнөөсүздүк презумпциясы эмне? (145-б.)
21. Ким шаар же райондор аралык сот, район (шаар) соту же экономикалык соттун судьясы болушу мүмкүн? (147-б.)
22. Судьянын ыйгарым укуктары кандай абалдарда токтотулушу мүмкүн? (148-б.)
23. Сот бийлиги ишинин конституциялык принциптерин санап бер (149-б.)

V бөлүм

**КОНСТИТУЦИЯ – МАМЛЕКЕТТЕ ДЕМОКРАТИЯНЫ
ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КЕПИЛИ**

Биз мамлекетибиздин турмушуна тийиштүү ар бир токтомду калкыбыз менен кеңешип, түздөн түз байланыштын негизинде кабыл алуудабыз. «Калк мамлекеттин мекемелерине эмес, мамлекеттин мекемелери калкыбызга кызмат кылуусу керек» деген идея бул жагдайдагы иш-аракетибиздин ченемине айланууда.

Шавкат Мирзиёев

**27-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАГЫ ШАЙЛОО
СИСТЕМАСЫ**

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- демократиялык мамлекетте шайлоолордун мааниси жөнүндө;
- аракеттеги шайлоо системасы, алардын принциптери жана натыйжалуугу жөнүндө;
- Өзбекстан Республикасындагы шайлоо системасынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө билип аласың.

- 1. Жалпы элдик шайлоо — мамлекеттин өнүгүү жолун тандоо.**
- 2. Шайлоонун кайсы модели жакшыраак?**
- 3. Демократиялык шайлоо принциптери.**

**1. ЖАЛПЫ ЭЛДИК ШАЙЛОО — МАМЛЕКЕТТИН ӨНҮГҮҮ ЖОЛУН
ТАНДОО**

Жалпы элдик шайлоолор жолу менен мамлекеттик бийлик органдарын калыптандыруу демократиялык укуктук мамлекеттин негизги белгилеринен бири эсептелет. Ар бир жаран өзүнүн добушун берүү аркылуу бийликке талапкерлик кылып жаткан түрдүү адамдарга, саясий партияларга өзүнүн көз карашын билдирет. Ал шайлап коюла турган органдарды калыптандырууда катышууга, башкача айтканда алардын курамына шайлоо жана шайланууга укуктуу.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекистан Республикасынын жарандары мамлекеттик бийликтин өкүлчүлүк органдарына шайлоо жана шайлануу укугуна ээ. Ар бир шайлоочу бир добушка ээ. Добуш берүү укугу, өзүнүн каалоо-эркин билдирүү теңдиги жана эркиндиги мыйзам менен кепилденет.

Өзбекистан Республикасынын он сегиз жашка толгон жарандары шайлоо укугуна ээ.

Сот тарабынан мамилеге жөндөмсүз деп табылган жарандар, ошондой эле соттун өкүмү менен эркинен ажыратылган жерлерде сакталып жаткан адамдар шайланбайт жана шайлоолордо катышышпайт.

Өзбекистан Республикасынын Конституциясы, 117-статья.

«Шайлоо» термини добуш берүү жолу менен шайлап коюла турган бийлик органдарын калыптандырууну билдирет. Ошондой экен, эң ылайыктуусун тандоо мүмкүнчүлүгү пайда болушу үчүн бир канча талапкерлер болушу керек. Мындай шайлоо альтернативдүү шайлоо деп аталат. Альтернатива болбогондо шайлоочуларда сунушталган талапкерди шайлоону четке кагуу мүмкүнчүлүгү болууга тийиш.

2. ШАЙЛООДО КАЙСЫ МОДЕЛЬ ЖАКШЫРААК?

Шайлоолор өз алдынча демократиянын кепили боло албайт. Ошондуктан шайлоо системасынын мааниси чоң роль ойнойт.

Шайлоо системасы — мамлекеттик бийликтин өкүлдүк органдарын жана өлкөнүн Президентин шайлоо тартиби болуп саналат.

Эл аралык практикада шайлоо системасынын түрдүүчө моделдери бар: мажоритардык жана пропорциялаш.

Мажоритардык системада шайлоочуларды мыйзам менен белгиленген көпчүлүктүн добушун (кеминде 51%+1 добуш) алган талапкер дал ошол шайлоо округу боюнча шайланган эсептелет.

Эгерде талапкер шайлоолордо катышкан шайлоочулар добушунун жарымынан азыраагын алса, анда эң көп добуш алган эки талапкер катышкан экинчи баскыч өткөрүлөт. Экинчи баскычта эң көп добуш алган талапкер шайланган саналат.

Пропорциялаш (тендеш) шайлоо системасынын негизине шайлоочулар тарабынан партия үчүн берилген добуш менен партия тарабынан алынган ыйгарым укуктарынын мыйзамдуулугун күбөлөндүрүүчү документтердин ортосундагы пропорциялаштык (тендештик) принциби коюлган.

Мындай системада саясий партиялар тарабынан фамилиялар эмес, фамилиялардын тизмеси көрсөтүлөт жана шайлоочулар жалпы түрдө тигил же бул партиянын тизмесине добуш беришет.

Өзбекстан Республикасынын шайлоо системасын тандоодо өлкөдө калыптанган салттар жана саясий системанын өнүгүү деңгээли эсепке алынган. Көпчүлүк укук таануучу окумуштуулар менен саясатчылар мамлекетибизде мажоритардык системадан пайдалануу көбүрөөк максатка ылайыктуу, анткени ал колдонууда жөнөкөй жана туруктуу саясий тартип-эреже шарттарында айрыкча натыйжалуу деген жыйынтыкка келишти.

3. ДЕМОКРАТИЯЛЫК ШАЙЛОО ПРИНЦИПТЕРИ

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы менен «Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлисине шайлоо жөнүндөгү» Мыйзамы шайлоо системасынын негизи болуп, аларда шайлоо системасынын демократиялык принциптери бекемдеп коюлган.

Жалпылык принциби шайлоочулар үчүн да, талапкерлер үчүн да каттоодон өтүүнүн ашкерелигин камсыздайт. Шайлоо өткөрүлө турган күнү 18 жашка толгон жарандарга шайлоодо катышуу укугу берилет.

Шайлоо участкаларынын ишин уюштуруу да шайлоо укугунун жалпылуулугун кепили болуп кызмат кылат. Ал шайлоочуларга максималдуу ыңгайлуу шарттар түзүп бериле турган түрдө уюштурулат: шайлоо участкалары жашап жаткан жерине жакын жайгашат; шайлоо эс алуу

күнүнө дайындалат жана эртең мененки саат 6 дан кечки саат 20 га чейин улантылат; добуш берилүүчү жер жөнүндө бардык шайлоочуларга кабар берилет; тыгыз кезекте туруунун жана добуш берүүдө башка тоскоолдор болушун алдын алуу максатында добуш берүү үчүн керектүү санда кабиналар жасалгаланат.

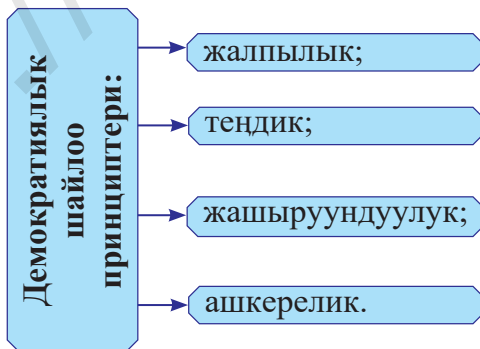
Эгерде ден соолугуна байланыштуу, же башка себептер менен шайлоочулар шайлоо участкаларына келе алышпаса, анда алардын өтүнүчү боюнча добуш берүү өздөрү жашаган жерде уюштурулат.

Шайлоочулар өздөрүнүн фамилиялары тизмеге кошулгандыгына жана алар жөнүндөгү маалыматтар бузулбагандыгына ишеним пайда кылышы үчүн шайлоо участкаларында таанышып чыгуу максатында илип коюлат.

Теңдик принциби бардык шайлоочунун добушу тең күчкө ээ экендигин билдирет.

Жашыруундуулук принциби шайлоочуга кандайдыр бир четтен көзөмөлсүз жана бөтөн адамдардын кийлигишүүсүз добуш берүүнү кепилдейт. Добуш берүүнү сыр тутуу максатында шайлоочу атайын даярдалган кабинетке кирет, шайлоо бюллетенин толтурат, башкача айтканда добуш бере турган талапкерлердин фамилиясы оң жагына жайгашкан бош квадратка белги – кошуу белгисин коёт жана шайлоо кутусуна өз колу менен салат.

Ашкерелик принциби шайлоо учурунда эрежелердин бузулуш кокустугунун алдын алат, добуштар саналып жатканда жана расмий натыйжалар жарыяланып жатканда адалдык болушун камсыздайт.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекистан Республикасы Президенти шайлоосу, Өзбекистан Республикасы Олий Мажлисинин Мыйзам чыгаруучу палатасына ошондой эле Каракалпакстан Республикасы Жогорку Кенгесине, облустар, райондор, шаарлар мамлекеттик бийликтин ыйгарым мөөнөтү аяктай турган жылда – декабрь айынын үчүнчү он күндүгүнүн биринчи жекшембисинде өткөрүлөт. Шайлоолор жалпы тең жана тикеден тике шайлоо укугунун негизинде жашыруун добуш берүү жолу менен өткөрүлөт. Өзбекистан Республикасынын он сегиз жашка толгон жарандары шайлоо укугуна ээ.

Өзбекистан Республикасынын жараны бир эле убакыттын өзүндө экиден ашуун мамлекеттик бийликтин өкүлдүк органынын депутаты болуусу мүмкүн эмес.

Өзбекистан Республикасы Президенти шайлоосун, Өзбекистан Республикасы Олий Мажлисине шайлоосун, ошондой эле Өзбекистан Республикасы референдумун уюштуруу жана өткөрүү үчүн Өзбекистан Республикасы Олий Мажлиси тарабынан иш аракетинин негизги принциптери көз карандысыздык, мыйзамдуулук, коллегиялдуулук, ашкерелик жана адилеттүүлүктөн турган Өзбекистан Республикасы Борбордук шайлоо комиссиясы түзүлөт.

Өзбекистан Республикасы Борбордук шайлоо комиссиясы өзүнүн иш-аракетин ар дайым негиздүү түрдө жүзөгө ашырат жана өзүнүн иш-аракетинде Өзбекистан Республикасынын Конституциясына, Өзбекистан Республикасынын шайлоо жөнүндөгү ошондой эле референдум жөнүндөгү мыйзамдарды жана башка мыйзамдарды эсепке алган абалда иш көрөт.

Өзбекистан Республикасы Борбордук шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү Каракалпакстан Республикасы Жогорку Кенгесинин, эл депутаттары облустар жана Ташкент шаардык Кеңештеринин сунушу боюнча Өзбекистан Республикасы Олий Мажлисинин Мыйзам чыгаруу палатасы жана Сенаты тарабынан шайланат.

Өзбекистан Республикасы Борбордук шайлоо комиссиясынын Төрагасы комиссия мүчөлөрүнүн арасынан Өзбекистан Республикасы Президентинин ыйгаруусу менен комиссия мажлисинде шайланат.

Өзбекистан Республикасынын Конституциясы, 117-статья.

Жыйынтык чыгарабыз

Шайлоо системасы:

- мамлекеттик бийлик органдарын жалпы элдик шайлоолор аркылуу калыптандыруу;
- добуш берүү — бийликке талапкерлик кылып жаткан түрдүүчө жеке адамдарга жана партияларга мамиле билдирүүнүн формасы;
- шайлоо укугу — 18 жаштан баштап, мамлекет жарандары;
- шайлоо укугунан ажырагандар: укуктук жактан жөндөмсүздөр, камак жайларында сакталып жаткандар;
- мажоритардык жана пропорциялаш шайлоо системалары;
- жалпы, тең, тикеден-тике шайлоо укугу;
- жашыруун добуш берүү;
- көзөмөл: шайлоолордо байкоочулардын катышуусу;
- шайлоо жөнүндөгү мыйзамды бузгандык үчүн кылмыштык жоопкерчилик.

Өзүңдү сына!

1. Жашыруун добуш берүү учурунда жалпы, тең, тикеден-тике шайлоо укугу деген эмнени билдирет?
2. Өзбекстан Республикасында ким шайлоо укугуна ээ?
3. Шайлоо комиссиясынын иш-аракетинде ашкерелик кандай роль ойнойт?
4. Өзбекстанда шайлоо системасынын кайсы модели кабыл алынган?
5. Өзбекстан Республикасынын шайлоо жөнүндөгү мыйзамдык документтери жарандарга кандай укуктарды берет?

28-§. АМАЛДЫК САБАК

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ОЛИЙ МАЖЛИСИНЕ ДЕПУТАТТАР ЖАНА СЕНАТОРЛОРДУ ШАЙЛОО

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- шайлоо кампаниясын өткөрүү тартиби жөнүндө;
- добуш берүү механизми жөнүндө;
- шайлоо процесси түрдүү катышуучулардын ролу жөнүндө билип аласың.

1. Олий Мажлиске депутаттар жана сенаторлор шайлоосун өткөрүүнүн тартиби.
2. Мектеп Кеңешинин шайлоосу.

1. ОЛИЙ МАЖЛИСКЕ ДЕПУТАТТАР ЖАНА СЕНАТОРЛОР ШАЙЛООСУН ӨТКӨРҮҮ ТАРТИБИ

Өзбекстан Республикасынын «Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлисине шайлоолор жөнүндөгү» жана «Облус, район жана шаар кеңешине шайлоо жөнүндөгү» мыйзамдары боюнча шайлоо процесстери төмөнкү баскычтардан турат:

1. Шайлоо күнүн белгилөө.
2. Борбордук шайлоо комиссиясын түзүү.
3. Шайлоо округдарын, участкаларын түзүү.
4. Шайлоо комиссиясын түзүү.
5. Шайлоо кампаниясынын башталганын жарыялоо.
6. Депутаттыкка талапкерлерди көрсөтүү жана каттоого алуу.
7. Шайлоо алдынан үгүттөө.
8. Шайлоочулардын тизмесин алуу.
9. Шайлоочулардын бюллетендерин даярдоо.
10. Добуш берүү жана шайлоо натыйжаларын аныктоо.
11. Депутаттарды каттоого алуу жана шайлоо натыйжасын жарыялоо.
12. Талапкерлер жетиштүү добуш ала албаган шайлоо участкаларын да кайра шайлоолорду өткөрүү.

Президенттикке жана Олий Мажлистин Мыйзам чыгаруучу палатасы депутаттыгы жана Сенаты мүчөлүгүнө шайлоолор болуп өттү. Мамлекет башчысы жана өлкөнүн жогорку органдары депутаттары жана сенаторлору шайланды, башкача айтканда шайлоо участкаларына келгендердин көпчүлүгү алар үчүн добуш беришти.

Сенин оюңча, мына ошол көпчүлүктүн катарына кирген шайлоочу саясий жактан кандай орунга ээ?

Албетте, көпчүлүк учурларда бул адам өлкөнүн саясий турмушуна көңүл буруп байкоо жүргүзөт. Бийликке ким келгендигине жана өзү жаппа турган өлкөнүн келечеги кандай болушуна кайдыгер эместиги үчүн да ушундай кылат.

Эмне үчүн дегенде, укуктук мамлекет куруунун тажрыйбасы көп нерсе мамлекеттин мыйзам чыгаруучу органынан жана жерлердеги бийликтин өкүлчүлүк органдарынан көз каранды экендигинен күбөлүк берет. Депутаттар мыйзамдарды даярдашат жана бекитишет, аларга баш ийүүнүн үстүнөн көзөмөл жүргүзүшөт, мамлекеттик бюджетти талкуулашат жана бекитишет, аткаруучу бийликтин эң жооптуу өкүлдөрүн кызматка бекитишет. Конституциянын, мыйзамдык документтердин жана Өзбекстан Республикасы Президенти буйруктарынын ишке ашышына көмөк беришет.

2. МЕКТЕП КЕҢЕШИН ШАЙЛОО

Мектепти чакан мамлекетке окшотсо болот. Шайлоо өткөрүү тартибин үйрөнүү, мектептин өзүн өзү башкаруу органы — мектеп кеңешин шайлоого аракеттенип көр.

Мектеп кеңешине талапкерлер мектеп турмушу реформаларын жүргүзүүнүн реалдуу программаларын иштеп чыгууга тийиш. Билим алуучунун адамдык кадыр-баркын урматтаган мектеп тартибин сактоо боюнча өзүндүн усулунду сунуш кыл. Мугалимдер менен билим алуучулардын укук жана милдеттерин программага киргиз.

Алардын программаларын талкууга алгандан кийин талапкерлердин шайлоосун Өзбекстан Республикасынын «Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлисине шайлоо жөнүндөгү» Мыйзамы боюнча өткөрүлөт. Төмөнкүдөй үч топко бөлүнгүлө:

- шайлоо комиссиясы;
- партиялар жана алардын талапкерлери;
- жалпы маалымат каражаттарынын өкүлдөрү.

I баскыч: Шайлоо алды компаниясына даярдык

Шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү.

Топ комиссиянын төрагасы менен катчысын шайлайт, шайлоо өткөрүү жайын белгилейт, шайлоочулардун тизмесин түзөт, шайлоо бюллетенин, добуштарды эсептөө протоколунун формасын даярдайт, добуш берүү кабиналарын, шайлоо кутусун жана башка жабдуулардын даярдыгын камсыздайт.

Партиялар жана алардын талапкерлери.

Топ кеминде эки партияны түзөт, алардын программаларын даярдайт, шайлоо алды программалары тактикасын иштеп чыгат, мектеп кеңеши мүчөлүгүнө талапкерлерди көрсөтөт, талапкерлерди колдоп баракчалар чыгарат, алардын шайлоочулар менен жолугушуу докладдарын даярдашат.

Классташтарыңды Сенин программаңдын эң жакшы экендигине ишендир.

Жалпы маалымат каражаттарынын өкүлдөрү:

Топ талапкерлерден, шайлоочулардан, шайлоо комиссиясы мүчөлөрүнөн интервью алат, шайлоо компаниясынын жүрүшүн чагылдырган материалдар даярдайт.

II баскыч: Шайлоо алды кампаниясы

Шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү шайлоочулардун тизмесин алат.

Партиялар талапкерлер жөнүндө жана алардын шайлоо алды программалары жөнүндө баяндаган плакаттарды илип чыгат, баракчалар таратышат, үгүттөө жүргүзүшөт. Ишенимдүү өкүлдөр болсо өздөрүнүн программалык баяндоолору менен сөзгө чыккан талапкерлерин элге тааныштырышат.

Андан кийин талапкерлер шайлоочулардын, жалпы маалыматкаражаттары өкүлдөрүнүн, атаандаштарынын суроолоруна жооп берет.

III баскыч: Шайлоо

Шайлоо участкасына биринчи болуп шайлоо комиссиясынын мүчөлөрү, партиялардан байкоочулар, жалпы маалыматкаражаттарынын өкүлдөрү чакырылат.

Шайлоо комиссиясы участкада иштерди уюштурат. Шайлоочулар добуш берүүдө катышат. Андан кийин бардык шайлоочулардын катышуусунда шайлоонун натыйжалары жарыяланат.

Өзүңдү сына!

1. Шайлоо процессинде шайлоочу кандай роль ойнойт?
2. Шайлоо компаниясы учурунда жалпы маалымат каражаттарынын милдеттери кандай?
3. Сен болочок шайлоочу иретинде эмнелерди үйрөндүң?
4. Мектеп Кеңешине өткөрүлгөн шайлоо процессинде өзүңдүн жана классташтарыңдын катышуусун кандай баалайсың?

29-§. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- мыйзамдардын аткарылуусу үстүнөн көзөмөлдөө боюнча прокуратура органдарынын иши жөнүндө;
- прокуратура кызматчыларынын укук жана милдеттери жөнүндө;
- Өзбекстан Республикасында прокуратура органдары ишинин өзгөчөлүктөрү жөнүндө билип аласың.

1. Прокурор — мыйзамдын коргоочусу.

2. Прокуратура органдары.

3. Прокурордук көзөмөл боюнча документтин түрлөрү.

1. ПРОКУРОР – МЫЙЗАМДЫН КОРГООЧУСУ

Прокурор сөзү латынчадан которгондо «камкордук кылуу» деген маанини билдирет. Бул жерде болсо мамлекеттин бардык мыйзамдарын толук жана сөзсүз аткарылышы үчүн камкордук кылуу маанисинде колдонулат.

Прокуратура органдары жарандардын мамлекеттик жана коомдук мекемелердин үстүнөн арыз жана даттанууларын, кайрылууларын көрүп чыгат, зыян жеткирилген укуктардын калыптанышы үчүн чаралар көрүшөт жана жарандардын, мекемелердин мыйзамдык кызыкчылыктарын коргойт.

Прокуратура органдары сот системасына кирбейт жана соттон көз карандысыз. Сот чогулушунда катышуу аркылуу прокурор мамлекеттин атынан прокурордук көзөмөлдү жүзөгө ашырат, башкача айтканда соттордун аракеттеринде мыйзамдын бузулушуна жол коюлгандыгын же тескерисинче экендигин аныктайт.

Сот тарабынан мыйзамга ылайык болбогон чечим кабыл алынган учурда болсо прокурор жогорку инстанциядагы сотко протест менен, башкача айтканда соттун ошол чечимин мыйзамга ылайык келбеген жагдай түрүндө карап чыгуу талабы менен кайрылат. Ал тургай соттун чечими күчүнө киргенден кийин да прокуратура органдары эркинен ажыратылгандардын укуктары алар камакта сактоо жайларында бузубастыгы үстүнөн көзөмөл жүргүзөт.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын аймагында мыйзамдардын анык жана бирдей аткарылышы үстүнөн көзөмөлдү Өзбекстан Республикасынын Башкы прокурору жана ага баш ийүүчү прокурорлор ишке ашырат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 118-статья.

ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫНЫН НЕГИЗГИ МИЛДЕТТЕРИ:

Мыйзам үстөмдүүлүгүн камсыздоо;

Мыйзамдуулукту бекемдөө;

Жарандардын укук жана эркиндиктерин коргоо;

Коом жана мамлекеттин кызыкчылыктарын коргоо;

Өзбекстан Республикасынын конституциялык түзүлүшүн коргоо;

Мыйзам бузулууларын эскертүү жана профлактика иштери.

2. ПРОКУРАТУРА ОРГАНДАРЫ

Өзбекстан Республикасы Конституциясынын 119-статьясы боюнча прокуратура органдарынын борборлошкон жалгыз системасына Өзбекстан Республикасынын Президенти тарабынан дайындала турган жана кызматынан бошотула турган Өзбекстан Республикасынын Башкы прокурору жетекчилик кылат.

Өзбекстан Республикасы Президентинин Өзбекстан Республикасынын Башкы прокурорун кызматка дайындоо жана кызматынан бошотуу жөнүндөгү Буйругу Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлиси Сенаты тарабынан бекитилет.

Каракалпакстан Республикасынын прокуратурасына Өзбекстан Республикасынын Башкы прокурору менен келишкен түрдө Жогорку Кеңес тарабынан дайындала турган Каракалпакстан Республикасынын прокурору жетекчилик кылат. Ал Өзбекстан Республикасынын Башкы прокурору жана Каракалпакстан Республикасынын Жогорку Кеңеси алдында жооптуу эсептелет.

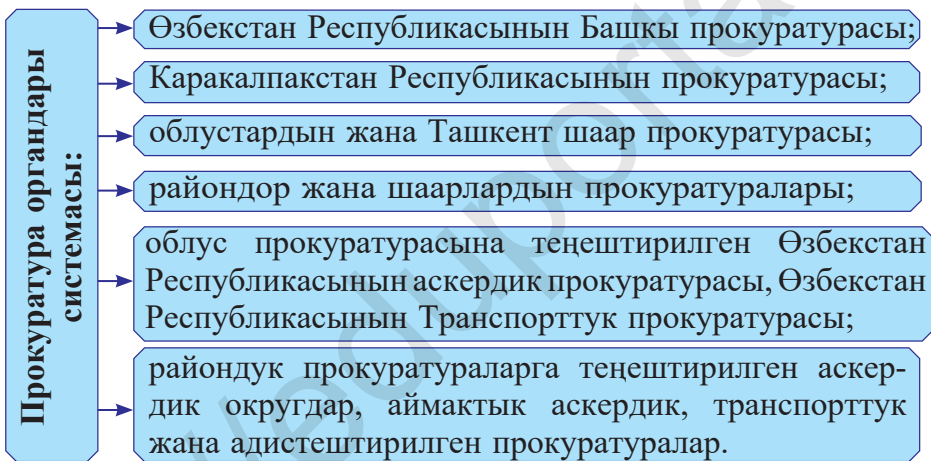
Шаарлар, райондор жана облустардын прокурорлору Өзбекстан Республикасы Башкы прокурору тарабынан дайындалат.

Өзбекстан Республикасынын Башкы прокурору, Каракалпакстан Республикасынын прокурору, облустар, райондор, шаарлар прокурорлорунун ыйгарым мөөнөтү – беш жыл.

1-тапшырма

Сенин оюңча, республикада прокурорду дайындоонун мындай тартиби эмне себептен кабыл алынган? Сен кайсы усулду (тандоо, экзамен боюнча шайлоо жана башкалар) сунуш кылган болор элең? Жообуңду негиздеп бер.

Өзбекстан Республикасынын Башкы прокуратурасы алдында Экономикага таандык кылмыштарга каршы күрөшүү Департаменти, Милдеттүү түрдө аткаруу бюросу иш алып барат.

3. ПРОКУРОРДУК КӨЗӨМӨЛ БОЮНЧА ДОКУМЕНТТИН ТҮРЛӨРҮ

Мыйзам бузулушун аныктап, прокурор төмөндөгү чараларды көрүшү мүмкүн: протест, токтом, өтүнүү, арыз жана эскертүү.

Мыйзамга каршы документ кабыл алынганда прокурор аны кабыл алган органга **протест** киргизет. Ушул эле тартипте кызмат адамынын мыйзамга жатпаган токтому үчүн да прокурор тарабынан протест киргизилет.

Протест келип түшкөндөн кийин он күндөн кечиктирилбестен көрүп чыгылууга тийиш. Протест көрүп чыгылгандыгы жөнүндөгү натыйжа үч күндүн ичинде прокурорго жазма түрдө маалымдалат.

Кызмат адамы же жаран тарабынан мыйзам бузулушунун мазмунунан келип чыккан түрдө прокурор жазык ишин козготуу жөнүндө, административдик жоопкерчиликти иштеп чыгуу жөнүндө **ТОКТОМ** чыгарат.

Мыйзам бузулушун жоюу, анын себептери жана жол коюлушуна себепчи шарттар жөнүндөгү **ӨТҮНҮҮ** прокурор тарабынан органга же мыйзам бузулушун жоюуга жооптуу кызмат адамына киргизилет. Өтүнүү кечиктирилбей көрүп чыгылууга тийиш жана көрүлгөн ишчаралар жөнүндө бир айдын ичинде прокурорго жазма түрдө маалымдалышы керек.

Прокурор жарандардын, юридикалык жактардын жана мамлекеттин укук жана мыйзамдык таламдарын коргоо үчүн арыз менен сотко кайрылышы мүмкүн.

Жарандардын мыйзам менен корголо турган кызыкчылыктары, укуктары жана эркиндиктери, коомдун жана мамлекеттин кызыкчылыктарына зыян жеткириши мүмкүн болгон мыйзамга каршы кыймыл-аракеттер жөнүндө ишеничтүү маалыматтар алынганда, прокурор тарабынан мыйзам бузулушуна жол коюуга болбостугу жөнүндө жазма түрдө кызмат адамдарына жана жарандарга эскертүү билдирилет жана мыйзам бузгандыгы үчүн жооптуу экендиги уктурулат.

2-тапшырма

1. *Киши өлтүрүлдү. Киши өлтүргөндү кылмыш жасагандыкта күнөөлөө максатында кылмыш изилдөө бөлүмүнүн башчысы киши өлтүрүүдө күмөн саналып жаткан адамга келген бардык каттарды ачып окуу жөнүндө буйрук берди.*

Сенин оюңча, прокурор бул буйрукту жокко чыгарууга тийишипи?

2. *Кээ бир учурларда сот талкуусу учурунда прокурор соттолукчуна өмүр бою түрмө жазасы дайындальышын талап кылууга аргасыз болот.*

Сенин оюңча, мындай жагдай өлкөдө ырайымсыздыктын кеңири таралышына мүмкүнчүлүк түзбөйбү?

Мыйзам чыгаруучулардан көпчүлүгү прокуратура органдарынын ар кандай мамлекеттик органдарынан, коомдук бирикмелерден жана

кызмат адамдарынан толук көз карандысыз болушу маселесин чечүүгө аракеттенишүүдө.

Ошого байланыштуу Өзбекстан Республикасында төмөндөгү иш-чаралар белгиленген:

- прокуратура органдарында саясий партияларды жана кыймылдарды түзүүгө тыюу салынат;

- прокурор өзүнүн ыйгарым укуктары учурунда саясий партияларга жана саясий максаттарды көздөгөн башка коомдук бирикмелерге мүчөлүгүн токтотуп турат;

- прокурорлор акылуу тейлөө кызматын көрсөтүү менен машыгуу жана ишкерчилик менен машыгууга (илимий, педагогикалык жана чыгармачылык ишмердик мындан тышкары) тыюу салынат;

- прокурорлордун башка мекеме жана ишканаларда орун басарлык негизинде иштешине тыюу салынган (окуу жана илимий мекемелерден тышкары);

- прокурорлор жана прокуратуранын тергөөчүлөрү мамлекет тарабынан коргоого алынат жана кызматтык кол тийгистикке ээ, башкача айтканда аларга карата козготулган кылмыш иштери боюнча тергөө жүргүзүү прокуратура органдары тарабынан гана ишке ашырылат;

- кылмыш иштери тергөө кылынып жатканда, даттануулар, арыздар жана башкалар көрүлүп жатканда мамлекеттик бийлик органдары, коомдук бирикмелер жана жалпы маалымат каражаттарынын прокуратура ишине кийлигишүүсүнө тыюу салынган;

- Өзбекстан Республикасынын Башкы прокурору Өзбекстан Республикасынын Президенти жана Өзбекстан Республикасы Олий Мажлисинин Сенаты алдында эсеп берүүгө тийиш;

- финансылык камсыздоо жалаң мамлекет бюджетинин эсебинен ишке ашырылат.

3-тапшырма

1. Прокуратура органдарынын көз карандысыздыгы көйгөйүн чечүү үчүн өзүңдүн иш-чараңды сунуш кыл.

2. Сен прокуратура органдарына өтө көп ыйгарым укуктар берилген, алар бийликтен өзү үчүн пайдаланышы мүмкүн деп эсептесең керек? Анда эмесе, прокуратура органдарынын ишмердиги үстүнөн көзөмөл жүргүзүү үчүн эмнени сунуш кылар элең?

3. *Өзбекстан Республикасынын Конституциясы боюнча прокурор кызматын ээлеп турган учурда прокурордун башка акы төлөнө турган кызматы ээлешине жана партияларга же массалык кыймылдарга мүчө болушуна тыюу салынган.*

Сенин оюңча, бул тыюу салуулар прокурорлордун мамлекет жараны иретиндеги экономикалык жана саясий укуктарын бузганга жатпайбы?

Жыйынтык чыгарабыз

Өзбекстан Республикасы
прокурагурасы:

- прокуратура – мыйзамдардын бир түрдүү аткарылышы үстүнөн көзөмөл;
- прокурор – сотто мамлекеттик айыптоочу иретинде;
- прокуратура сот системасына кирбейт;
- прокуратура органдарына Башкы прокурор жетекчилик кылат;
- прокурорлорго тыюу салынган:
 - саясий партия, массалык кыймылдарда катышуу;
 - ишкердик менен алектенүү, депутат болуу, орундаштык негизинде иштөө;
- финансылык камсыздоо мамлекеттик жалаң бюджеттен;
- «Прокуратура жөнүндөгү» Мыйзам.

Өзүңдү сына!

1. Прокуратура органдары эмне максатта түзүлгөн?
2. Прокурор сотто кандай роль ойнойт?
3. Прокуратура органдарын ким башкарат жана алардын иш-аракетин ким көзөмөлгө алат?
4. Мыйзам бузулган жагдайлар аныкталган учурда прокурор тарабынан кандай иш-чаралар көрүлөт?
5. Прокуратурага кайрылуунун өзгөчөлүктөрү эмнелерден турат?
6. Прокуратура органдарын каржылоо кандайча ишке ашырылат?

Эсте сакта!

Прокуратура органдарынын иш-аракети мыйзамдын үстөмдүүлүгүн ар тараптан камсыздоого, укук-тартипти бышыктоого, адам жана жарандын социалдык, экономикалык, саясий, жеке укук жана эркиндиктерине, ошондой эле мамлекеттин өз алдынчалыгына, Конституция менен бекемделген социалдык-мамлекет түзүшүнө, саясий жана экономикалык системага, улуттук топтор жана территориялык бирикмелердин укуктарына мыйзамсыз түрдө кол салуулардан коргоону камсыздоого багытталган.

Биздин кеңештер**СЕНИН ҮЙҮҢ – СЕНИН ЧЕБИҢ**

Жашоо үй-жайыңдын ачкычын эч качан почта кутусуна, килемдин астына, башка кандайдыр шарттуу жерлерге койбо. Эң туура жол — ачкычты кошуналардан бирине калтыр.

Эгерде үйдө жалгыз өзүң болсоң, анда эшик тыкылдаганда, же конгуроо чалынганда эшикти ачпагыла, эшиктин артынан туруп сүйлөш. Кандайдыр жардам, суу берүү жөнүндөгү суранычка, ошондой эле электр, же газ эсептегичин текшерип көрүү жөнүндөгү өтүнүчкө: «Чоң адамдар үйдө жок, кийинчерээк келиңиз», деген өндүү жооп бер.

Үй-жайга кирүү үчүн болгон аракет улана берсе, эки анжы болбо, милицияга телефон чал.

Төмөнкү телефон номерлерин эсте сакта:**101 – өрт өчүрүү кызматы****102 – милиция****103 – медициналык тез жардам****104 – газ кызматы****1050 – куткаруу кызматы**

30-§. ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНИН ФИНАНСЫ ЖАНА КРЕДИТ СИСТЕМАСЫ

Теманын үстүндө иштөөнүн натыйжасында:

- Ўзбекистан Республикасында финансы жана кредит системасынын укуктук негиздери жөнүндө;
- банк жана акча системасынын укуктук негиздери жөнүндө;
- мамлекет салык системасы негиздеринин өзгөчөлүктөрү жөнүндө билип аласың.

1. Укук жана экономиканын өз ара көз карандылыгы.
2. Мамлекеттин финансы системасы.
3. Ўзбекистан Республикасынын акча системасы.
4. Мамлекеттин банк системасы.
5. Салыктар эмне үчүн керек?

1. УКУК ЖАНА ЭКОНОМИКАНЫН ӨЗ АРА КӨЗ КАРАНДЫЛЫГЫ

Биз жашап жаткан заман — базар мамилелери тездик темптер менен өнүгүп, менчиктин ар түрдүү формалары пайда болуп жана өркүндөп жаткан учур. Бүгүн Республикабызда жашап жаткан ар бир адамда өз ишканасын ачуу, ишкердүүлүк менен машыгуу жана ушундай жол менен өз жыргалчылыгын камсыздоо мүмкүнчүлүгү пайда болду.

Негизги мыйзам белгилейт

Базардык мамилелерди өнүктүрүүгө багытталган Ўзбекистан экономикасынын негизин ар түрдүү көрүнүштөрдөгү менчик түзөт.

Ўзбекистан Республикасынын Конституциясы, 53-статьядан.

Укук нормалары өлкөдө калыптанган экономикалык мамилелерди бекемдеп коёт жана муну менен экономиканын өнүгүшүнө оң таасирин тийгизет. Укуктук нормалар (мыйзамдар, буйруктар жана өкмөттүн токтомдору) ишкердүүлүктү өнүктүрүүгө, экономикалык мамилелердин түрдүү формаларын бекемдөөгө көмөк берет, ишкерлердин жана бизнесмендердин кызыкчылыгын коргойт. Демек, Конституцияда мамлекет

экономикалык ишмердик, ишкердүүлүк жана эмгектенүү эркиндигин, ошондой эле менчиктин бардык формаларынын укуктук корголушуна кепилдик бериши жөнүндөгү эреже бекемдеп коюлган.

Негизги мыйзам белгилейт

Мамлекет керектөөчүлөрдүн укугу үстөмдүк кылышын эсепке алган абалда, экономикалык иш-аракет, ишкердик жана эмгектенүү эркиндигинин, менчиктин бардык көрүнүштөрүнүн тең укукка ээ экендигине жана укуктук жактан бирдей коргоого алынышын кепилдейт.

Жеке менчик мүлктүн башка көрүнүштөрү сыяктуу кол тийгис жана мамлекеттин коргоосунда. Менчиктин ээси мыйзамда каралган учурларда жана тартиптерде гана мүлкүнөн ажыратылышы мүмкүн.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 53-статьядан.

Ошентип, укук экономикага төмөндөгүчө таасирин тийгизет:

- мыйзамдар калыптанган экономикалык мамилелерди бекемдеп коёт;
- укук мамлекеттин экономикалык туруктуулугун тааныйт жана кепилдик берет;
- укук жаңы экономикалык мамилелердин жаралышына жана өнүктүрүлүшүнө көмөк көрсөтүшү мүмкүн.

1-тапшырма

Сенин оюңча, ишкерчилик менен ийгиликтүү алектенүү үчүн адам кандай касиеттерге ээ болушу керек? Бардык каалоочулар базар мамилелерин өнүктүрүүдө катышуусу үчүн мамлекетте кандай шарттар түзүлүүгө тийиш?

2. МАМЛЕКЕТТИН ФИНАНСЫ СИСТЕМАСЫ

Мамлекеттин финансы системасы өлкөнүн акча каражаттары фонддорун жаратуу, бөлүштүрүү жана пайдалануу үчүн кызмат кылат. Финансы системасына мамлекеттин финансылык мекемелери — банк-тар, сактык кассалары жана ушул сыяктуулар кирет.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасы өзүнүн финансы жана акча-кредит системасына ээ.

Өзбекстандын Мамлекеттик бюджети Республиканын бюджетинен, Каракалпакстан Республикасынын бюджетинен жана жергиликтүү бюджеттерден турат.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 122-статья.

Мамлекеттин финансы-экономикалык ишмердиги төмөндөгү багыттарда ишке ашырылат:

- бюджетти кабыл алуу, аткаруу, анын үстүнөн көзөмөл жүргүзүү;
- салык жыйноо;
- акча белгилерин чыгаруу, ошондой эле финансы жана экономика тармагында тартипти сактоо;
- кредиттер, артыкчылыктар жана ушул сыяктууларды берүү;
- материалдык жардамга муктаж жарандар (майыптар, жетим балдар жана башкалар)ды социалдык коргоого алуу;
- маданият-билим берүү мекемелерин, жалпы маалымат каражаттарынын өркүндөтүүнү колдоп-кубаттоо;
- айлана-чөйрөнү коргоо боюнча иш-чараларды белгилөө;
- тышкы экономикалык ишмердик жана эл аралык кызматташтык.

Эсте сакта!

Финансы (французча «*finanse*» – накталай акча, киреше) – кеңири мааниде: акча каражаттары, акча каражаттарынын жүгүртүлүшү.

Финансы системасы – мамлекет жана чарба ишин жүргүзүүчү субъекттер акча каражаттары фонддорун түзүү, бөлүштүрүү жана алардан пайдалануунун формалары жана методдору системасы эсептелет.

2-тапшырма

Озуңду мамлекеттин Финансы министри ордунда элестетип көр. Мамлекеттин негизги каражаттарын экономиканын кайсы тармактарына сарптаган болор элең? Эмне үчүн экендигин түшүнтүрүп бер? Бул кандай түрдө мамлекет экономикасынын жалпы өнүгүшүнө таасирин тийгизет?

3. ӨЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АКЧА СИСТЕМАСЫ

Өзбекстан Республикасынын акча системасы расмий акча бирдигин, акча мамилелерин түзүүнү жана анын тартипке салынышын өз ичине алат. 1994-жылдын 1-июлунан баштап Өзбекстан Республикасынын расмий акча бирдиги – сум мамилеге киргизилген. 1994-жылдын 15-октябрынан баштап Республика аймагында бардык төлөөлөр жана эсеп-кысаптар улуттук валюта – сумда ишке ашырылат.

Сум – Өзбекстан Республикасынын Борбордук банкы тарабынан чыгарылган кагаз банкноттор жана металл тыйындар. Өзбекстан Республикасында сум жападан-жалгыз, мыйзамдык төлөө каражаты эсептелет.

4. МАМЛЕКЕТТИН БАНК СИСТЕМАСЫ

Банктардын уюштурулушу жана ишмердигинин укуктук негиздерин «Банктар жана банктардын ишмердиги жөнүндө»гү Мыйзам, Президенттин буйруктары, Өзбекстан Республикасы Борбордук банкынын документтери түзөт.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын банк системасын республиканын Борбордук банкы башкарат.

Өзбекстан Республикасынын Салык кодекси, 124-статья.

Эсте сакта!

Банк – негизги ишмердиги акча каражаттарын тартуу жана жайгаштыруу ошондой эле эсеп-кысаптарды жүзөгө ашыруу болгон финансы уюму. Экономикалык көз карашта алып караганда банктар акча базарында бош тургандар менен кошумча ресурсстарга муктаждыгы болгондор ортосунда байланыштыруучу катары иш жүргүзөт.

Өзбекстан Республикасынын «Борбордук банк жөнүндөгү» Мыйзамы боюнча Борбордук банк улуттук валютанын туруктуулугун коргоо жана камсыздоого багытталган жападан-жалгыз акча-кредиттик саясатын иштеп чыгат жана жүргүзөт.

Өзбекстан Республикасында накталай акчаларды мамилеге чыгаруу жана мамиледен алып коюунун абсолюттук укугу Өзбекстан Республикасынын Борбордук банкына таандык болуп эсептелет. Банкноттордун жасалма даярдалышы жана мыйзамга каршы жасалышы мыйзам негизинде куугунтукталат.

5. САЛЫКТАР ЭМНЕ ҮЧҮН КЕРЕК?

Салык – бардык юридикалык жак жана жеке адамдардын мамлекеттик же жергиликтүү бюджетке төлөй турган жалпы үчүн милдеттүү болгон төлөөлөрдүн бир түрү.

Салыкты белгилөө, жүргүзүү жана төлөө менен байланыштуу бардык маселелер Өзбекстан Республикасынын Салык кодекси менен башкарылат. Бул Кодекс боюнча салык системасы Өзбекстан Республикасынын бардык аймагында салык төлөөчүлөр үчүн жалпы эсептелет. Өзбекстан Республикасы Салык кодексинин 5-статьясы боюнча, салык мыйзамдары салык төлөөнүн милдеттүүлүгү, салыкка тартуунун адилеттүүлүгү, салык мыйзамдарынын ашкерелиги жана салык төлөөчүнүн тууралыгы принциптерине негизделет.

Салыкка тартуу түздөн-түз – эсепке алынган кирешелерден же малмүлктүн наркынан, ошондой эле кыйыр түрдө болот, башкача айтканда товарлар менен тейлөөлөрдүн баасын, акциз салыгын, бажыкананын бажыларын жана башкаларды жогорулатуу аркылуу өндүрүлөт.

Эсте сакта!

Ар бир адам ушул Кодексте белиленген салык жана башка милдеттүү төлөмдөрдү төлөөгө тийиш.

Өзбекстан Республикасынын Салык кодекси, 6-статья.

3-тапшырма

Сенин оюңча, салык экономика жана мамлекет калкынын турмуш деңгээлине кандайча таасирин тийгизет?

Салыктар жыйымы болбогон мамлекетти айта аласыңбы?

Салыктар жыйымысыз мамлекет жашай албайт. Анткени мамлекет билим берүү, мамлекет чек араларын коргоо жана өлкөдө тартипти сактоо, мамлекеттик органдардын ишин жөнгө салуу сыяктуу милдеттерди өз мойнуна алган. Салык жыйымы болбосо, ишкердиги материалдык өндүрүш менен байланыштуу болбогон адамдарга эмгек акы төлөөнүн мүмкүнчүлүгү да болбойт.

Негизги мыйзам белгилейт

Өзбекстан Республикасынын аймагында бирдей салык система-сы колдонулат. Салыктарды киргизүүгө Өзбекстан Республикасынын Олий Мажлиси гана укуктуу.

Өзбекстан Республикасынын Конституциясы, 123-статья.

4-тапшырма

Салык төлөөгөндүк үчүн кылмыш жоопкерчилигине тартууну адилеттүү деп эсептейсиңби? Жообуңду негиздеп бер.

Ошентип, укуктар жана экономика адамдын турмуш даражасы жана алдыга коюлган максаттарды аткаруу менен түздөн-түз байланыштуу. Анткени чыныгы бактылуу адамдардын көпчүлүгү, өздөрүн жеке адам катары көрсөтө алгандары – өздөрүнүн күч-аракетин коомго керектүү иштерге сарптаганы, өздөрүнүн иштери аркылуу экономикалык көз карандысыздыкка ээ болгону үчүн да өздөрүн ушундай эсептешет.

Жыйынтык чыгарыбыз

**Өзбекстан Республикасында
финансы жана кредит:**

- өзүнүн финансы жана кредит системасы;
- негизги милдет — бюджетти кабыл алуу жана аткаруу, салыктар жыйымы;
- акча белгилерин мамилеге чыгаруу;
- финансы системасы - банктар, сактык кассалары;
- 1994-жыл 1-июль — улуттук валюта — сум мамилеге киргизилди;
- Борбордук банк, банк системасына жетекчилик кылат;
- башкы максат — валютанын туруктуулугун камсыздоо;
- салык — жарандардын конституциялык милдети;
- киреше салыгы;
- салыктарды Олий Мажлис белгилейт.

Өзүңдү сына!

1. Укук коомдогу экономикалык мамилелердин өнүгүшүнө кандайча таасирин тийгизет?
2. Мамлекеттин финансы жана кредит системасынын негизги булактарын айт.
3. Мамлекеттин финансы жана банк системасын түзгөн мекемелерди сана.

КОРУТУНДУ

Мына, силер менен мамлекеттин Негизги мыйзамы — Өзбекстан Республикасы Конституциясынын барактары боюнча саякатыбызды да аягына чыгардык.

Силер ар бир адамдын турмушунда пайда боло турган көйгөйлөрдүн көпчүлүгүн мыйзамдуулук жардамында чечүүгө болоруна ишеним пайда кылдынар. Көпчүлүгүн албетте, бирок баарын эмес. Ошондой эле адам иш-аракеттеринин адеп-ахлак нормалары, анын ахлактык-руханий касиеттери – абийир, ар-намыс, өз кадыр-баркын сезүү жана башка түшүнүктөр да бар. Булар укуктук агартуунун – укуктук маданияттын кошумча элементтери болуп саналат, башкача айтканда укук адамга сунуштаган бардык эң оң жана кымбаттуу нерселерди өздөштүрдүнөр. Ахлактык касиеттер менен укуктук билимдердин комплекси жетик укуктук маданияттын негизин да түптөйт.

Бирок пассивдик мыйзамга баш ийүү – коомго керек болгон нерсе дегенди билдирбейт. Өзүңөрдүн да, башкалардын да мыйзамдуу укуктарын коргоону билишиңер, мыйзам бузуулар менен келишпестигиңер керек, анткени анын кесепетинде мыйзамдуулукка жана укуктук мамлекет куруу мүмкүнчүлүктөрүнө болгон ишеним жоголот.

Конституциялык укук, түшүнгөнүңдөй, Өзбекстан Республикасынын укук системасында жетекчи тармак саналат.

Анын жетекчилик ролу укуктун бардык башка тармактарында конституциялык идеяларды өнүктүрүүдө гана көрүнүп калбай, ошондой эле укуктук мамлекет жана жарандык коомду калыптандыруунун укуктук негизи болуп кызмат өтөшүндө да көрүнөт.

Өзбекстанда мамлекет көз карандысыз болгондон кийин гана бул стратегиялык маанилүү максат коюлгандыгын унутпастыгыбыз керек.

Өзбекстандын конституциялык укугунда укуктук мамлекетке мүнөздүү бардык принциптер орун алган.

Бирок конституциялык принциптер өзүнөн-өзү укуктук мамлекетти жаратып койбойт. Укуктук мамлекетти мыйзамдар эмес, адамдардын

өзү, коом жаратат. Мыйзамдардын маанилүүлүгү алардын коом курулушунун укуктук негизи болуп кызмат кылышында.

Укук таануу предметинен алган билимиң күндөлүк турмушта пайда болгон көйгөйлөрдү келечекте эмес, бүгүн да чечүүгө жардам берет, деген үмүттөбүз.

Ошентсе да, жетишкен нерселер менен гана чектелип калбоо керек. Мыйзам чыгаруучу бийлик органдары өлкөбүздүн укуктук системасын өркүндөтүүнүн үстүндө иштерин улантышууда. Айлана-чөйрөбүздөгү турмуш дагы да таза, жарык жана адилеттүү болушу да өзүбүзгө байланыштуу. Бир жеңден кол, бир жакадан баш чыгарып эмгектенсек, Мекенибизди укуктук мамлекетке, бактылуу жана гүлдөгөн өлкөгө айландыра алабыз.

БИЛИМДЕРДИ ӨЗ АЛДЫНЧА

ТЕКШЕРҮҮ

Ўзбекистан Республикасы «Конституциялык укуктун негиздери» предметин үйрөнгөндө укукка таандык терминдерди кандай өздөштүрүп алганыңды текшерип, өзүңдү сынап көр. Кыйналганда көрсөтүлгөн беттердеги окуу китебинин текстине кайрыл.

Конституция – 5

Укук – 7

Укуктук тартип – 7

Конституциялык укук – 7

Киришме (Преамбула) – 15

Суверенитет – 17

Демократия – 20

Бйгарым укуктуу демократия – 20

Референдум – 20

Бийликтердин бөлүнүшү принциби – 22, 102

Тышкы саясат – 25

Эл аралык укук – 26

Бийлик – 31

Апатриддер – 62

Ўзбекистан Республикасынын Жогорку соту – 139

Гипотеза – 112

Жарандык – 37

Дискриминация (кемсинтүү) – 38

Мыйзам чыгаруу демилгеси – 112

Эл депутаттарынын Кеңеши – 128

Республиканын Конституциялык соту – 139

Конфедерация – 95

Маданий укуктар – 35

Жеке адам укук жана эркиндиктери – 34

Мажоритар шайлоо системасы – 152

Коомдук бирикмелер – 78

Олий Мажлис – 109

Омбудсмен – 70

Саясий партиялар – 80

Саясий укуктар – 34

Конституцияны өзгөртүүнүн тартиби – 174

Президент – 119

Айыпсыздык презумпциясы –

Прокурор – 160

Пропорционалдуу шайлоо системасы – 153

Жарандардын өзүн өзү башкаруусу – 132

Санксия – 112

Сот – 137

Жарандар жыйыны – 131

Унитардык мамлекет – 97

Федерация – 98

Финансылык система – 169

Аким – 128

Цензура – 86

Экономикалык жана социалдык укуктар – 35

КОНСТИТУЦИЯ - МАМЛЕКЕТТИН НЕГИЗГИ МҲЫЗАМЫ

1. Конституция — бул ... (5-б.)
2. Мамлекетибиздин аталышы Конституциябыз боюнча ... (17-б.)
3. «Конституция» сөзү латынча болуп, ... (5-б.)
4. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын башкы максаты эмне? (6-б.)
5. Өзбекстан Республикасынын Конституциясы качан кабыл алынган? (12-б.)
6. Өзбекстан Республикасынын мамлекеттик бийлик системасы кандай принципке негизделет? (23, 107-б.)
7. Өзбекстан Республикасынын Конституциясы канча бөлүм, глава жана статьядан турат? (16-б.)
8. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын негизги принциптерин айтып бер. (13, 23-б.)
9. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын негиздөөчү түпкү идеяларын айтып бер. (6-б.)
10. Өзбекстан Республикасынын Конституциясы боюнча мамлекет, анын органдары жана кызмат адамдары эмне боюнча иш көрүшөт? (6-б.)
11. Конституцияга өзгөртүү киргизүү жөнүндөгү маселени чечүүдө демократиялык мамлекет кандай жол тутат? (9-б.)
12. Өзбекстан Республикасынын тышкы саясаты кандай принциптерге негизделет? (2-б.)
13. Өзбекстан Республикасында мамлекеттик бийликтин жападан-жалгыз булагы ким? (21-б.)
14. Өзбекстан Республикасынын Конституциясы боюнча ким Өзбекстандын эли атынан иш көрүү укугуна ээ? (2-б.)

15. Кайсы мыйзам же нормативдик акт конституциялык укуктун негизги булагы саналат? (8-б.)
16. «Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик герби жөнүндөгү» Мыйзам качан кабыл алынган? (20-б.)
17. Өзбекстан Республикасынын Конституциясы кабыл алынганга чейин мамлекетибиз кайсы мыйзам негизинде көз карандысыз демократиялык мамлекет статусун алган? (19-б.)
18. Конституциянын Преамбуласы деген эмне? (13-б.)
19. Суверенитет – бул ... (18-б.)
20. «Өзбекстан Республикасынын Мамлекеттик туусу жөнүндөгү» Мыйзам качан кабыл алынган? (20-б.)
21. Эмне үчүн укуктук мамлекетте бийликтин бөлүнүү принцибинен баш ийүү милдеттүү саналат? (23-б.)
22. Ыйман эркиндиги – бул жарандардын... укугу. (44-б.)
23. Өзбекстан Республикасы Конституциясында бардык жарандар үчүн эмгектенүү милдети белгиленгенби? (50-б.)
24. Жарандардын Конституция жана мыйзамдарда бекемдеп коюлган укук жана эркиндиктерин ким камсыздайт? (33-б.)
25. Ким Өзбекстан жарандарынын укук жана эркиндиктеринин кепили болуу укугуна ээ? (120-б.)
26. Конституция боюнча республикабызда өз пикирин билдирүү эркиндиги чектелгенби? (44-б.)
27. Бала канча жаштан баштап жарандыгын өзгөртүү жөнүндө жазма макулдук билдирүүгө укуктуу? (67-б.)
28. Апатрид – бул... (62-б.)
29. Жаран экендигин кандай документ далилдейт? (63-б.)
30. Омбудсман – бул... (69-б.)
31. «Өзбекстан Республикасынын жарандыгы жөнүндө»гү Мыйзам качан кабыл алынган? (60-б.)

32. Өзбекстан Республикасы жарандыгынын негизги белгилерин көрсөт. (60-б.)
33. Жарандык – бул... (61-б.)
34. Чет өлкөнүн жараны болгон адам Өзбекстан Республикасынын жарандыгына кабыл алынышы мүмкүнбү? (64-б.)
35. Кандай учурларда жарандык жоюлат? (65-б.)
36. Конституция боюнча төмөнкүлөр жеке укук жана эркиндиктерге кирет: ... (45-б.)
37. Адамдын саясий укуктарына кандай укуктар кирет? (56-б.)
38. Бийлик органдарынын митинг, чогулуш жана демонстрация өткөрүүгө тыюу салууга укугу барбы? (60-б.)
39. Министрлер Мекемеси ишин ким башкарат? (126-б.)
40. Олий Мажлис Кеңеши кандай максатта уюштурулат? (123-б.)
41. Эл депутаттары Кеңешинин иш аракетин ким башкарат? (130-б.)
42. Өзбекстан Республикасы Президенти кызматы качан негизделген? (119-б.)
43. Жарандар жыйыны орду, кыштак жана айылдарда өзүн өзү башкаруу органдарыбы? (134-б.)
44. Олий Мажлис Өзбекстан Республикасы дипломатиялык өкүлдөрдү дайындайт жана бошотобу? (114-б.)
45. Кайсы органдар жана кызмат кишилерине Олий Мажлисте мыйзам чыгаруу демилгеси укугу берилген? (116-б.)
46. Өзбекстан Республикасынын Конституциясы боюнча кимге жана кайсыл органга эл аралык келишимдер жана бүтүмдөрдү ратификация жана денонсация кылуу укугу берилген? (112-б.)
47. Өзбекстан Республикасында кайсыл органдын макулдугу менен областтар чек араларын өзгөртүү, түзүү же кайра түзүүгө болот? (112-б.)

48. Ким Өзбекстан Республикасы Президенттигине шайланышы мүмкүн? (123-б.)
49. Конституция боюнча Президент өзүнүн ыйгарымдык укугу аяктагандан кийин кандай кызматты ээлөөгө укуктуу? (124-б.)
50. Президент кандай мөөнөткө шайланат? (123-б.)
51. Өзбекстан Республикасынын чек араларын кайсы орган өзгөртүүгө укуктуу? (112-б.)
52. Жалпы маалымдоо каражаттары үстүнөн цензура орнотулушуна жол коюлабы? (85-б.)
53. Олий Мажлис мыйзамдары кабыл алынгандан кийин алар канча мөөнөттүн ичинде жарыяланат? (117-б.)
54. Олий Мажлис канча палатадан турат? (110-б.)
55. Өзбекстан Республикасы жараны канча жаштан Президенттикке шайланышы мүмкүн? (123-б.)
56. Олий Мажлис Мыйзам чыгаруучу палатасынын депутаттары канча кишиден турат? (110-б.)
57. Ким республика бюджетин кабыл алат жана анын аткарылышын көзөмөлдөйт? (111-б.)
58. Республика ички жана тышкы саясатынын негизги багытын ким белгилейт? (111-б.)
59. Ким жаңы облусту түзүүгө укуктуу? (112-б.)
60. Өзбекстан Республикасы жана Каракалпакстан Республикасы ортосундагы өз ара келишпөөчүлүк кандайча чечилүүгө тийиш? (103-б.)
61. Олий Мажлис Сенатынын абсолюттук ыйгарым укуктарына эмнелер кирет? (113-б.)
62. Ким коомчулук уюмдарынын иш-аракетин таратып жиберүү, тыюу салуу же жоюуга укуктуу? (85-б.)
63. Өзбекстан Республикасы Президенти бир эле убакыттын өзүндө Конституциялык соттун төрагасы милдетин аткарат деген аныктоо туурабы? (119–122-б.)

64. Өзбекстан Республикасында шаарчалар, кыштактар жана айылдарды түзүү же жоюу ким тарабынан жүзөгө ашырылат? (112-б.)
65. Жарандар жыйынынын ыйгарым укуктарына эмнелер кирет? (135-б.)
66. Конституциялык сот судьяларынын ыйгарым укуктары кандай учурларда токтотулушу мүмкүн? (147-б.)
67. Олий Мажлис Мыйзам чыгаруучу палатасынын негизги ыйгарым укуктарын санап бер. (113-б.)
68. Каракалпакстан Республикасынын Министрлер Мекемеси (Жогорку Кеңеси) ким тарабынан түзүлөт? (104-б.)
69. Өзбекстан Республикасы Президенттигине шайлана турган жаран шайлоодон мурда ошол республиканын аймагында аз дегенде канча жыл жашаган болууга тийиш? (123-б.)
70. Өзбекстан Республикасы Президентинин мамлекет башчысы иретиндеги негизги милдеттерин сана. (123-б.)
71. Эмне себептен Президент өзүнүн ыйгарым укуктарын мамлекеттик орган же кызмат адамдарына берүүгө укуктуу эместиги жөнүндөгү эреже Өзбекстан Конституциясына киргизилген? (122-б.)
72. Өзбекстан Республикасы Президенттигине ким шайланышы мүмкүн? (123-б.)
73. Президенттик республикасынын парламенттик республикадан айырмасын көрсөт. (123-б.)
74. Өзбекстан Республикасындагы кайсы аткаруу бийлиги органдарын билесиң? (125, 127, 130-б.)
75. Министрлер Мекемесинин структурасы кандайча калыптандырылат? (125-б.)
76. Өзбекстан Республикасы Өкмөтүнүн негизги ыйгарым укуктарын санап бер. (125-б.)
77. Министрлер Мекемесинин Олий Мажлис менен өз ара байланыштары кандайча ишке ашырылат? (125-б.)

78. Өзбекстан Республикасы Министрлер Мекемесинин башкы функциясын айт. (125-б.)
79. Элдик депутаттар Кеңештери кайсы көйгөйлөрдү чечет? (130-б.)
80. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органы кайсы уюмдардан турат? (134-б.)
81. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдарына ким башчылык кылат жана ал канча жылга шайлап коюлат? (134-б.)
82. Өзбекстан Республикасы жана Каракалпакстан Республикасынын сот системасы кайсы соттордон түзүлгөн? (140-б.)
83. Мамлекеттик бийлик органдары системасында сот кандай роль аткарат? (139-б.)
84. Өзбекстан Республикасы сот органдарынын негизги максатын айт. (139-б.)
85. Адилеттүү сотту ишке ашыруу процессине мыйзамдарга карата коюлган негизги талаптарды санап бер. (145-б.)
86. Соттордун көз карандысыздыгы жана алардын жалаң мыйзамга гана баш ийүү принциби турмушта кандай жол менен ишке ашырылат? (147-б.)
87. Конституциялык соттун башкы милдетин айт. (141-б.)
88. Шаар же район соту, аскердик сот, Конституциялык соттун судьясы ким болушу мүмкүн? (147-б.)
89. Өзбекстан Республикасында ким шайлоочулук укугуна ээ болот? (155-б.)
90. Шайлоо комиссияларынын ишинде ашкерелик кандай роль ойнойт? (157-б.)
91. Өзбекстанда шайлоо системасынын кайсы модели кабыл алынган? (156-б.)
92. Өзбекстан Республикасынын шайлоо жөнүндөгү мыйзам документтери жарандарга кандай укуктарды берген? (156-б.)
93. Прокуратура органдары кандай максатта түзүлгөн? (163-б.)
94. Сотто покурор кандай роль аткарат? (164-б.)

95. Прокуратурага ким жетекчилик кылат, алардын ишин ким көзөмөлдөп турат? (164-б.)
96. Мыйзам бузулушу аныкталганда прокурор тарабынан кандай иш- чаралар көрүлөт? (165–166-б.)
97. Прокуратура органдарын каржылоо кандайча жүрөт? (167-б.)
98. Коомдо экономикалык мамилелер дагы да өнүгүшүнө укук кандайча таасирин тийгизет? (167-б.)
99. Мамлекеттин финансы жана кредит системасынын негизги булактарын айт. (172-б.)
100. Мамлекеттин финансы жана банк системасын түзгөн мекемелерди айт. (173-б.)
101. Конституциядагы өзгөртүүлөрдүн зарылчылыгы эмнеден келип чыгат? (173-б.)
102. Туруктуу аракеттеги Конституциянын үстөмдүгү эмнелерде көрүнөт? (8-б.)
103. Кандай шартта Өзбекстан Республикасынын Конституциясына өзгөртүүлөр киргизүү мүмкүнчүлүгү болот? (9-б.)

СӨЗДҮК

Агрессия (латынча *aggression* – чабуул) – эл аралык укукта Бириккен Улуттар Уюму (БУУ) Уставынын көз карашынан куралдуу күчтөрдүн каалагандай мыйзамга каршы колдонулушу, тактап айтканда куралдуу кол салуу.

Администрация (латынча *administratio* – башкаруу, жетекчилик) – мекеменин, ишкананын, уюмдун жетекчи органы, башкаруучу органы. Түрдүү даражадагы аткаруучу бийлик органдарынын эң көп тараган аталышы (шаарда, аймакта, областта, республикада).

Альтернативдүү шайлоолор – кызмат кишисинин кандайдыр бир органга кызматка коюуда өз ара атаандашып жаткан эки же андан көп талапкерлердин ичинен эң мыктысын тандап шайланышы.

Апатрид (грекче *apatris* – мекенинен айрылган, мекенсиз) анык мамлекеттин жараны эсептелбеген жана кандайдыр чет өлкөгө таандык экендиги жөнүндө да далилге ээ болбогон адам.

Апелляция (латынча *appellatio* – кайрылуу, даттануу) – кандайдыр бир чечим боюнча ишти маанилик жактан кайра көрүп чыгууга акылуу болгон жогорку инстанцияга даттануу.

Аргумент (латынча *argumentum*) – бир нерсени далилдөө, аныгын билүү үчүн келтирилүүчү жүйөөлүү себеп, негиз, далил, факт.

Армия (латынча *armare* – куралдантыруу) – мамлекеттин куралдуу күчтөрүнүн жалпы жыйындысы.

Бюджет (англисче *bougette* – намыян, капчык) – мамлекеттин белгилүү бир убакыттагы мезгилге мыйзамдуу түрдө белгиленген киреше-чыгашасынын жазылып коюлушу, сметасы.

Вето (латынча *veto* – тыюу саламын) – кандайдыр бир чечимге укуктук бийлиги бар органдын жазма же оозеки тыюу сала турган же күчкө кирүүсүнө жол койбой турган документ.

Виза (латынча *visus* – өткөрүлгөн, карап чыгылган) – паспортто мамлекетке келүүгө, же кетүүгө, же ал мамлекеттин территориясы аркылуу өтүү үчүн өкмөт тарабынан атайын уруксат берилгендигин билдирүүчү белги.

Геноцид – калктын кээ бир топторунун улуттук, расалык, диний шылтоолор менен жок кылуу, тукумкурут кылуу, кырып-жоюу.

Демократия (грекче *demokratia* – эл бийлиги) – элдик бийлик, саясий плюрализм, жарандардын эркиндиги жана теңдиги, адам укуктары өндүү конституциялык принциптерди таанууга негизделген мамлекеттик түзүлүштүн формасы.

Депутат (латынча *deputatus* - элчи, өкүл) – мамлекеттин мыйзам чыгаруучу же кандайдыр бир өкүлдүк органына шайланган адам, элдин белгилүү бөлүгүнүн өкүлү.

Жарандык коом – инсандын жалпы укуктары кепилденген, идеологиялык плюрализм камсыздала турган коомдук түзүлүшү.

Жарандык – жеке адамдын конкреттүү мамлекет менен туруктуу укуктук байланыштары.

Импичмент (англисче *impeachment* - жаманатты кылуу, айыптоо) – мамлекеттин жогорку кызмат адамдарын сот жоопкерчилигинен тартуунун өзгөчө тартиби.

Инаугурация (англисче *inaguration* - салтанаттуу ачылуу; бийликти салтанаттуу түрдө ээлөө) – жаңы шайланган мамлекеттик бийлик башчысынын салтанаттуу түрдө кызматына киришүү процедурасы.

Ишеним жарлыгы – чет мамлекетке дайындалып жаткан дипломатиялык өкүлдүн статусун расмий түрдө күбөлөндүрүүчү дипломатиялык документ.

Кворум (латынча *quorum* – жетиштүү түрдөгү даярдык) – жыйналыш катышуучуларынын ошол жыйналыш чечимдери чыныгы деп табылышын камсыздай турган эң аз саны.

Легитимдүүлүк (латынча *legitimus* – мыйзамдуу) – кандайдыр бир укук же болбосо ыйгарым укуктун мыйзамдуулугун таануу же бекитүү.

Мажоритардык шайлоо системасы (французча *majoritarie* – көпчүлүк) – добуш берүүнүн натыйжаларын аныктоо тартиби көпчүлүк добуш алган талапкер шайланган болуп эсептелинген шайлоо системасы.

Мамлекеттин герби – мамлекеттин расмий эмблемасы.

Мамлекеттин гимни – мамлекеттин расмий символу.

Мамлекеттик укук (конституциялык укукка ылайык келет) –

мамлекеттин социалдык-экономикалык, саясий жана территориялык түзүлүшү негиздерин тартипке салуучу, жарандардын укук жана эркиндиктерин бекемдеп коюучу, ошондой эле мамлекеттик бийлик органдары системасын белгилөөчү укук тармагы.

Натуралдаштыруу, өздөштүрүү (французча *naturalization – табигый*) – чет элдик адамдын белгилүү бир мамлекеттин жарандыгына кабыл алынышы; чет элдиктин ушундай укукка ээ болушу.

Омбудсмен (шведче *ombudsmann* – кимдир бирөөнүн кызыкчылыгын жактоочу) – мамлекеттик органдар тарабынан адам укуктарынын сакталышын көзөмөлдөө үчүн атайын шайланган же дайындалган кызмат адамы.

Парламент (англисче *parliament*, французча *parler* – сүйлөө) – шайлоо аркылуу түзүлгөн мамлекеттеги жогорку өкүлчүлүк жана мыйзам чыгаруучу жогорку органдын аталышы.

Прембула (французча *prembule – баш сөз*) – мыйзам же болбосо башка укуктук чечимдин киришүү же болбосо алгы сөз бөлүгү.

Президент (латынча *praesidens – алдында отуруучу, башында туруучу*) – башкаруунун республикалык формасына ээ болгон өлкөлөрдө мамлекеттин жана аткаруучу бийликтин башчысы.

Проблема (грекче *problema – милдет, тапшырма*) – чечилиши талап кылынып турган теориялык же практикалык олуттуу маселе, көйгөй, көйгөйлүү маселе.

Пролонгация кылуу (французча *prolongation – созуу*) – келишимдин амал кылуу мөөнөтүн ал түзүлүп жатканда көздөлгөнүнөн да созуу.

Промулгация кылуу (латынча *promulgatio – жалпы эл массасына жарыялоо*) – кандайдыр бир мамлекеттик документтин, мыйзамдын ал мындан ары милдеттүү түрдө күчкө ээ болушу үчүн расмий басмадан чыгарылышы, жарыяланышы.

Референдум (латынча *referendum – билдирүүсү шарт болгон нерсе*) – бардык жарандар катышкан жалпы элдик суроо же болбосо добуш берүү, шайлоо укугу; эң маанилүү мамлекеттик маселелер боюнча өткөрүлөт.

Стандарт (англисче *standard*) – норма, өлчөм, негиз.

Суверенитет (французча *souverainete*) – мамлекеттин өзүнүн

ички иштеринде жана тышкы мамилелеринде башка бир мамлекеттен толук көз карандысыздыгы.

Унитар (латынча *unitas* – *бирдик, бир бүтүндүк*) – жападан-жалгыз, бириккен, бир бүтүндү түзүүчү; мамлекет түзүлүшүнүн формасы.

Үстөм, үстөмдүк – кандайдыр бир нерсенин биринчилиги, артыкчылыгы, негизги көрүнүшү.

Федерация (латынча *foederare* - биригүү менен бекемдөө) – мамлекеттердин бирикмеси болуп, ага бириккен мамлекеттер мыйзам менен белгиленген көз карандысыздыкты сактап калган абалда жалпы бирдиктүү жарандыгына, армиясына, мамлекеттик органдарына ээ болгон бир бүтүн мамлекет бирдигин түзүшөт.

Фемида (грекче *Themis*) – байыркы грек мифологиясында бир колунда тараза жана башкасында кылыч, көздөрү байланган абалда (калыстыктын символу) сүрөттөлгөн адилеттүү соттун кудайы; сот адилеттигинин символу.

Цензура (латынча *sensura* – *мамлекеттик көзөмөл*) – мамлекет тарабынан көңүлсүз же зыяндуу деп табылган идеялар жана маалыматтардын жайылышына жол койбоо же чектөө максатында жалпы маалымат каражаттарына басылып чыгуучу, сахнага коюлуучу жана башка чыгармалардын мазмунуна мамлекеттик көзөмөл жүргүзүп туруу.

Шайлоочулар блоку (биригүүсү) – мамлекет башчысы, борбордук жана жергиликтүү бийлик органдарына шайлоолордо биргелешүү менен талапкер көрсөтүү жөнүндө бир канча саясий партиялардын келишими.

QR-КОДДУН ЖАРДАМЫНДА АЛЫНА ТУРГАН УКУКТУК-НОРМАТИВДИК ДОКУМЕНТТЕРДИН ҮЛГҮЛӨРҮ

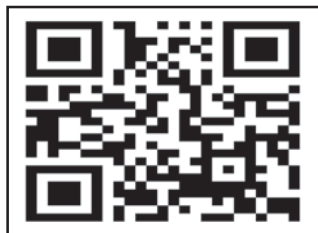
Мыйзамдын толук текстин алуу үчүн Смартфонуна КР- коду окуу үчүн сканер-программа (QR Droit Scanner, QR Code Reader, QR Barcode Scanner) орнотушунду сунуштайбыз. Анын жардамында тапшырма берүү аркылуу Сайтка өтүшүн, текстүү маалыматты алышың мүмкүн. Смартфонунда кайсы тиркемени орнотконуна карабай, Алгоритм окшош болот:

1. Тиркемени орнот жана ишке түшүр.
2. Камера объективини QR-кодко түздө. Тиркеме коду таанып алуусун күтө тур. Коддо шифрленген аракетти ишке ашыр. Эми Сен сабактарга даярдык көргөндө же класстан тышкаркы чарага даярдалганда Өзбекстан Республикасы Мыйзам документтери жөнүндө окуу китебинен кошумча маалымат окуп алуу мүмкүнчүлүгү пайда болду.

1. Өзбекстан Республикасынын Конституциясы.

2. «Өзбекстан Республикасынын Герби жөнүндөгү» Мыйзам.

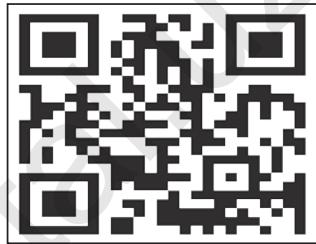
3. «Өзбекстан Республикасынын Желеги жөнүндөгү» Мыйзам.

4. «Ўзбекистон Республикасынын Гимни жөнүндөгү» Мыйзам.

5. «Тышкы саясаттын негизги принциптери жөнүндөгү» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

6. «Ыйман эркиндиги жана диний уюмдар жөнүндөгү» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

7. «Таалим жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

8. Юридикалык жана жеке адамдардын кайрылуулары жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

9. «Эрезеге жетпегендер арасындагы кароосуздук жана укук бузуучулуктар профилактикасы жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

10. «Укукту бузуучулук жана кылмыштуулукка каршы күрөшүү системасын дагы да өнүктүрүүнүн чаралары жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

11. Өзбекстан Республикасынын Кылмыш Кодекси.

12. «Саясий партиялар жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

13. «Бала укуктарынын корголушу жөнүндөгү» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

14. «Нормативдик-укуктук документтер жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

15. «Өзбекстан Республикасынын Министрлер Мекемеси жөнүндөгү» Мыйзамы.

16. «Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

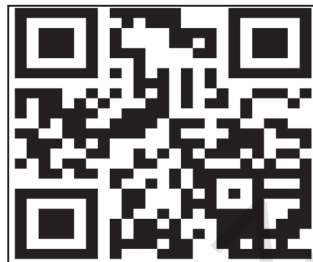
17. «Соттор жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

18. «Конституциялык сот жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

19. «Борбордук шайлоо комиссиясы жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

20. «Прокуратура жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

21. «Жалпы маалымдоо каражаттары жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

22. «Банк жана банктын иш-аракети жөнүндө» Өзбекстан Республикасынын Мыйзамы.

М А З М У Н У

Конституция ааламына саякат	3
-----------------------------------	---

I бөлүм. КОНСТИТУЦИЯ – МАМЛЕКЕТТИН НЕГИЗГИ МЫЙЗАМЫ

1-§. Конституциялык укук	5
2-§. Амалдык сабак. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын мазмуну жана мүнөздөмөсү	12
3-§. Өзбекстан Республикасы Конституциясынын негизги принциптери ..	18
4-§. Амалдык сабак. Өзбекстан Республикасынын тышкы саясаты	25

II бөлүм. АДАМ ЖАНА ЖАРАНДАРДЫН НЕГИЗГИ УКУКТАРЫ. ЭРКИНДИКТЕРИ ЖАНА МИЛДЕТТЕРИ

5-§. Адам жана жарандардын негизги укуктары жана эркиндиктери	32
6–7-§. Амалдык сабак. Адам жана жарандардын жеке укуктары жана эркиндиктери	39
8-§. Амалдык сабак. Адам жана жарандардын экономикалык жана социалдык укуктары	48
9-§. Саясий укуктар	56
10-§. Өзбекстан Республикасы жарандыгы	61
11-§. Адам укугунун жана эркиндиктеринин кепилдиктери	68
12-§. Өзбекстан Республикасы жарандарынын конституциялык милдеттери 74	

III бөлүм. КООМ ЖАНА АДАМ

13-§. Коомдук бирикмелеринин жана жалпы маалымдоо каражаттарынын иш аракети	82
14-§. Саясий партиялардын иш аракети	89
15-§. Үй-бүлө – коомдун бүгүнкү күнүнүн жана келечегинин негизи	94
16-§. Өзбекстан Республикасынын административдик-аймактык жана мамлекеттик түзүлүшү	100

IV бөлүм. МАМЛЕКЕТТИН БИЙЛИК ОРГАНДАРЫ

17-§. Өзбекстан Республикасында мамлекеттик бийликтин уюштурулушу	105
---	-----

18-§. Олий Мажлис жана анын ыйгарым укуктары	109
19-§. Амалдык сабак. Мыйзам долбоорун кабыл алабыз	115
20-§. Ўзбекистан Республикасынын Президенти	119
21-§. Ўзбекистан Республикасынын аткаруучу бийлик органдары	125
22-§. Жергиликтүү мамлекеттик бийликтин органдары	130
23-§. Жарандардын өзүн-өзү башкаруу органдары	134
24-§. Ўзбекистан Республикасынын сот системасы	138
25-§. Ўзбекистан Республикасынын сот органдарынын ишин уюштуруу ..	145
26-§. Амалдык сабак. Конституциялык соттун чогулушу	150

V бөлүм. КОНСТИТУЦИЯ – МАМЛЕКЕТТЕ ДЕМОКРАТИЯНЫ ӨНҮКТҮРҮҮНҮН КЕПИЛДИГИ

27-§. Ўзбекистан Республикасындагы шайлоо системасы	154
28-§. Амалдык сабак. Ўзбекистан Республикасы Олий Мажлисине депутаттар жана сенаторлорду шайлоо	160
29-§. Ўзбекистан Республикасынын прокуратура органдары	163
30-§. Ўзбекистан Республикасынын финансы жана кредит системасы	170
Корутунду	177
Билимдерди өз алдынча текшерүү	179
Жыйынтыктоочу кайталоо. Конституция – мамлекеттин Негизги мыйзамы	181
Сөздүк	188
QR-kod жардамында алына турган укуктук-нормативдик документтен үлгүлөр	192

G.M.TANSIKBAYEVA, V.A.KOSTETSKIY

**KONSTITUTSIYAVIY
HUQUQ
ASOSLARI**

Umumiy o'rta ta'lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

(Qirg'iz tilida)

Tuzatilgan va to'ldirilgan sakkizinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2019

Которгон *М.Темирова*
Редактору *М.Сулайманова*
Корректору *А.Юнусалиева*
Көркөм редактору *Б.Бобожонов*
Компьютерде даярдаган *М.Атхамова*

Басма лицензиясы АИ № 201, 28.08.2011

2019-жылы 27-июлунда басууга уруксат берилди. Форматы 70x90 ¹/₁₆.
«Times New Roman» гарнитурасы. Офсеттик ыкма менен басылды. Шарттуу
басма табак 14,6. Басма табагы 12,5. Тиражы 817 нуска. Заказ № 470.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, “Buyuk Turon” ko'chasi, 41.**

Ижарага берилген окуу китебинин абалын көрсөткөн жадыбал

№	Окуучунун аты, жөнү	Окуу жылы	Окуу китебинин алынгандагы абалы	Класс жетекчиси-синин колу	Окуу китебинин тапшыр-гандагы абалы	Класс жетекчиси-синин колу
1						
2						
3						
4						
5						
6						

Окуу китеби ижарага берилип, окуу жылынын аягында кайтарып алынганда жадыбал класс жетекчиси тарабынан төмөнкү критерийлердин негизинде толтурулат:

Жаңы	Окуу китебинин алгачкы жолу пайдаланууга берилгендеги абалы.
Жакшы	Мукабасы бүтүн, окуу китеби негизи бөлүгүнөн ажырабаган. Бардык барактары бар, көчпөгөн, беттеринде жазуу-чийүүлөрү жок.
Канааттандырырлуу	Мукабасы эзилген, кыйла чийилип, четтери тытылган, окуу китебинин негизги бөлүгүнөн ажыраган абалы бар, пайдалануучу тарабынан канааттандырырлуу ремонттолгон. Ажыраган барактары кайра ремонттолгон, айрым беттерине чийилген.
Канааттандырырлуу эмес	Мукабага чийилген, жыртылган, негизги бөлүгүнөн ажыраган же таптакыр жок, канааттандырырсыз ремонттолгон. Беттери жыртылган, барактары жетиштүү эмес, чийип, боёп ташталган. Окуу китебин калыбына келтирүүгө болбойт.

G.M.TANSIKBAYEVA, V.A.KOSTETSKIY

**KONSTITUTSIYAVIY
HUQUQ
ASOSLARI**

Umumiy o'рта ta'lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

(Qirg'iz tilida)

Tuzatilgan va to'ldirilgan sakkizinchi nashr

«Sharq» nashriyot-matbaa
aksiyadorlik kompaniyasi
Bosh tahririyati
Toshkent – 2019

Которгон *М.Темирова*
Редактору *М.Сулайманова*
Корректору *А.Юнусалиева*
Көркөм редактору *Б.Бобожонов*
Компьютерде даярдаган *М.Атхамова*

Басма лицензиясы АИ № 201, 28.08.2011

2019-жылы 27-июлунда басууга уруксат берилди. Форматы 70x90 ¹/₁₆.
«Times New Roman» гарнитурасы. Офсеттик ыкма менен басылды. Шарттуу
басма табак 14,6. Басма табагы 12,5. Тиражи 95 нуска. Заказ № 470-А.

**«Sharq» nashriyot-matbaa aksiyadorlik kompaniyasi bosmaxonasi,
100000, Toshkent shahri, “Buyuk Turon” ko'chasi, 41.**